

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXXIV. KÖTET
1908—1910. CYCLUS

AZ OROSZ REGÉNY

ÍRTA

DE VOGÜÉ E. M.

FRANCFIÁBÓL FORDÍTOTTA

HUSZÁR IMRE

I.

AZ 1908-DIK ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

AZ OROSZ REGÉNY

ÍRTA

DE VOGÜÉ E. M.

FRANCFIÁBÓL FORDÍTOTTA

HUSZÁR IMRE

MAGYARAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

AZ OROSZ REGÉNY

ÍRTA

DE VOGÜÉ E. M.

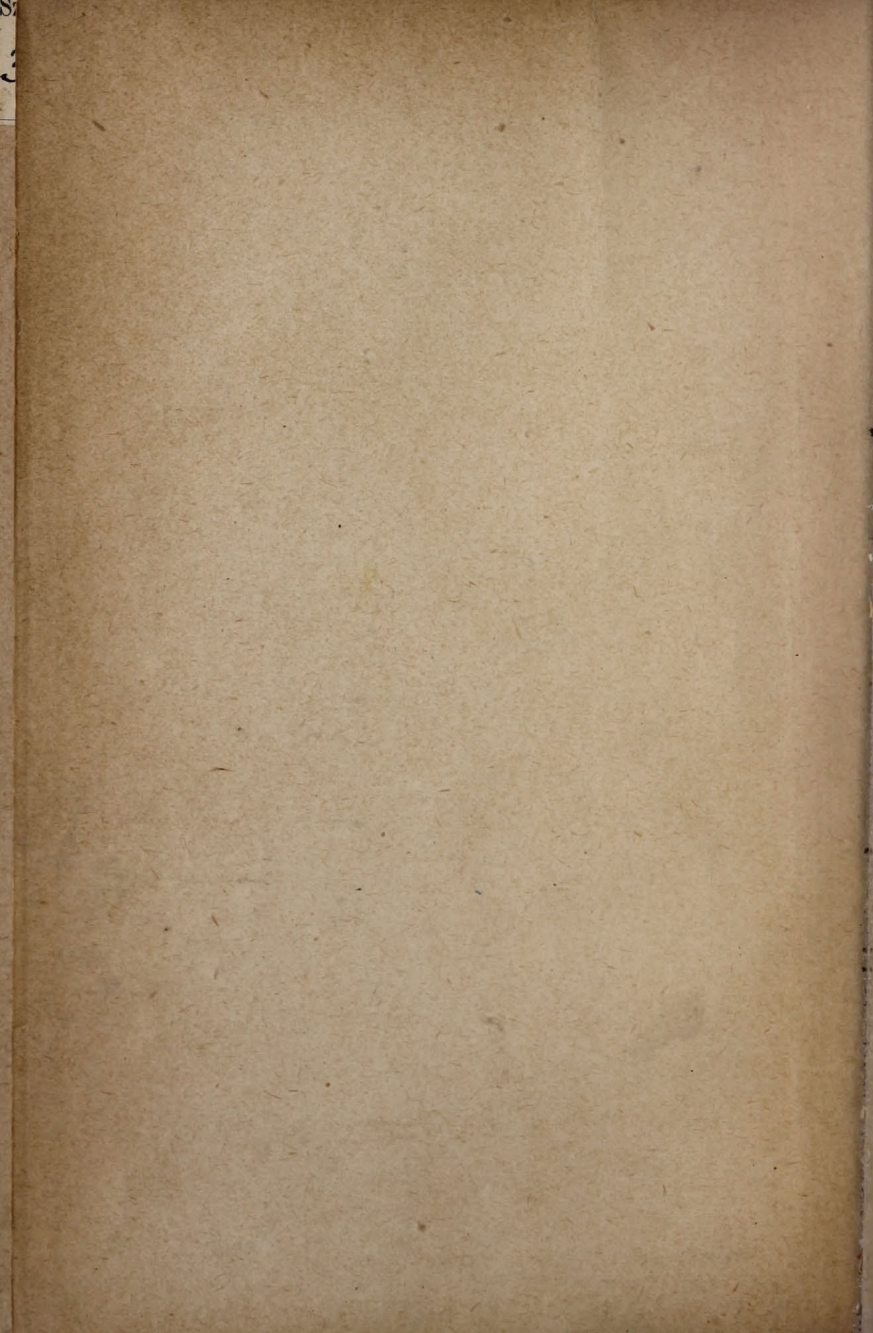
FRANCFIÁBÓL FORDÍTOTTA

HUSZÁR IMRE

ELSŐ KÖTET

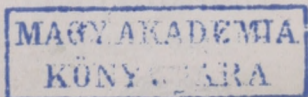

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1908.

109980

A fordítást átnézte dr. Hoffmann Frigyes. Vicomte de Vogüe (szül. 1848-ban, Nizzában) a francia Akadémia tagja, a jelenkori Franciaország legkiválóbb írói közé tartozik. Az Orosz regény-ről írt könyve először 1886-ban jelent meg. Újabban Gorkiról írt kisebb könyvet, melynek fordítását a jelen mű második kötetében közöljük.

ELŐBESZÉD.

Midőn e könyvet bemutatom ama napról napra növekedő számú egyéneknek, a kik az orosz irodalom iránt érdeklődnek, tartozom nekik némely magyarázatokkal e tanulmányok tárgya, célja és szándékos hiányai felől. A terület, a melyen utazni fogunk, nagy kiterjedésű és alig van átkutatva; az egészről még nem készítettek felvételt és csak találomra nyomjelzettek benne néhány utat; azoknak, a kik velünk akarnak jönni, meg kell mondanunk, miért fogjuk éppen ezt vagy amazt a tartományt meglátogatni és egy másikat mellőzni.

E könyvbemutató az olvasó nem fogja egy irodalom történetét találni, vagy didaktikai és teljes értekezést a tárgyalandó anyagról. Ily munka még nem létezik Oroszországban és korai volna Franciaországban. Engem csábított és megkísérlettem volna, ha csak a tudományos világ kedvét keresném. De más az én becsvágyom. Irodalmi okok miatt, a melyeket alább majd elmondok, és más természetű okok miatt, a melyeket elhallgatok, mert úgyis eltalálja mindenki, azt hiszem, rajta kell lennünk, hogy a két országot szellemi kincseik tüzetesebb megismertetésével közelebb hozzuk egymáshoz.

Két nép közt, valamint két ember közt csak úgy fejlődhetik szoros barátság és solidaritás, ha az értelmiségük érintkezésbe lépett egymással.

Ezen eredmény elérése végett czélszerű számolni a közönség „vis inertiae”-jével; nem lehet étvágyat kelteni benne, ha azon kezdjük, hogy túlterheljük a gyomrát. A közönség azt akarja, hogy lassankint kedveltessük meg vele az új ismereteket, a saját kedvtelése kelep-czéjébe édesgessük és kényszerítsük az ismeretei gyarapítására, hogy ezt a kedvtelést annál jobban élvezhesse. Engedjünk a közönség e szeszélyének; ha kényszeríteni akarnók, nem változtatnánk rajta és ez csak azon magasabb érdekekre nézve volna hátrányos, a melyekre az imént hivatkoztam. Ha igazságosak akarnánk lenni az elevenek és holtak iránt, egy orosz irodalomtörténetnek, ha csak egy évszázadra terjedne is ki, idegen hangzású nevek egész hosszú sorozatát kellene tartalmaznia és igen nagy számmal oly művek címét, a melyeket semmiféle fordítás sem ismertetett meg velünk; meg kellene írni a négy utolsó uralkodás politikai és társadalmi történetét, a mely épp oly kevésbé van megírva, mint az irodalomtörténet, mert csak az magyarázná meg emezt. Ily előkészület nélkül csak üres szótagok hangzanának el, a nélkül, hogy valamit hátrahagynának a nyugateurópai olvasó elméjében; ez a névsor hasonlítana a csillagos ég abroszához és a láthatatlan csillagok jegyzékeihez, a melyeket csillagászok készítenek egyes beavatottak számára.

Czélszerűbbnek tartottam más eljárást követni és a természetbuvár példáját utánozni, a ki egy idegen országgal akar bennünket megismertetni. Nem áll meg a közbenső kevésbbé jellegzetes zónákban, hanem

egyenesen behatol az ország szívébe, a sajátyszerű régiókba. Itt a fauna és flora különböző kínálkozó példányai közül, megjegyzi magának a közönséges fajokat, a melyek a föld valamennyi részében otthonosak, mert a véletlen vagy az emberi szorgalom meghonosította; gyorsan elsiklik az ásatag vagy elfajult válfajok felett, a melyek csak történelmi érdekekkel bírnak; vizsgálja a helyi és erőteljes családokat, a melyek a talajra vagy az égaljra nézve jellegzetesek; ezek közül kiválaszt néhány tipikus példányt, a melyek teljes kifejllettségük által tűnnek ki. Ezek azon tárgyak, a melyeknek tanulmányozását ajánlja mint a legalkalmasabbakét arra, hogy feltárják előttünk az élet jelenlegi és különös feltételeit a földteke ama zugában.

Ehhez hasonló az én tervem is. Röviden fel fogom említeni az orosz irodalom eredetét, zsenge korát, a melyben sokáig idegen befolyások uralkodtak rajta, felszabadulását a XIX. században. E percztől fogva az írók szerény családjából sokaság és hatalom lett, a gazdagsága zavarba ejt mint annakelőtte a szegénysége. Hosszasabban fogok megemlékezni néhány alakról, a kikben ezen ismeretlen tömeg fővonásai mintegy megtestesülnek. Ez a módszer annál jogosultabb Oroszországgal szemben, mivel e fiatal, alig kialakult és egyforma fejlődésnek alávetett tömegekben az egyéni különbségek kevésbbé domborodtak ki. Pétervár és Moszkva közt akár száz falun végig mehetünk, a vonások, magatartás és öltözők tekintetében csakis megannyi egyforma emberrel fogunk találkozni. Itt is, mint valamennyi fiatal civilisatióban a személyes erőfeszítés még nem szabadította ki az embereket a kollektív kötelékekből; néhány találomra

kikapott arczkép a többi testvéreket is hiven fogja ábrázolni. Így áll a dolog a szellemünkkel is; egy lélek sokkal több lelket képvisel ott, mint nálunk. A bizonyító okmányok sokszorozása által csakis az egyhangúság benyomását idéznők elő.

A tanulmányok ezen első sorozata nagy részben ama négy legkiválóbb regényírónak van szentelve, a kikre egyes, idegen nyelvekre is lefordított műveik máris figyelmessé tették Európát. E tipikus írók kiváló és teljes kivonatát képviselik a nemzeti geniusnak, a melyet előtűntetni akarnak. Igyekeztem bemutatni bennük az embert és a művét és e kettőben egy társadalom exponensét. A művészeti kérdéseknek megvan a maguk érdekessége és nagysága, de még nagyobb érdekesség és nagyság rejlik ama titokban, a melyet nyomozni segitenek: Oroszország, e rejtélyes lény titkában. A nélkül, hogy sokat törődtem volna az irodalmi compositióval, fel kellett használnom mindazt, a mi a czéломat előmozdította: életrajzi részleteket, személyes visszaemlékezéseket, kitéréseket történelmi és politikai dolgokra, mert ezek nélkül érthetlen volna minden, egy oly kevésbé ismert ország erkölcsi evolúcióiban. Talán nem is létezik e részben egyéb szabály, mint minden módon megvilágítani, megértetni és minden oldalról megismertetni a bemutatott tárgyat.

E czélból felhasználtam, talán túlságosan is, az összehasonlítást az orosz írók és más országok írói közt, a kiket jobban ismerünk; ezzel nem az olvasottságomat akartam fitogtatni olcsó hiúságból; ismerem egyébiránt azon analogiák veszélyes oldalát, a mely abban áll, hogy mindig sántítanak; de mégis csak az az egyetlen gyors és biztos módja az ismeretlen

dolgok kitaláltatásának, hogy összehasonlídjuk az ismertekkel. Hosszú és homályos magyarázatokra lett volna szükség egy ember vagy egy mű jellemzéséhez, ezeket egy ismert név pótolhatja, mert egyszerre az olvasó emlékébe idéz egy egész irodalmi alakot, egy közeli rokonát annak, a melyet tanulmányozunk. Ez egy olyan kép, a mely megvilágítja a szöveget és lehetővé teszi egy pillantással osztályoznunk a jövevényeket, család és rang szerint. Azután megállapítom a szükséges fenntartásokat, hogy jelezzem a különbségeket azok közt, a kiket egy pillanatra egymás mellé állítottam.

Némelyek csodálkozni fognak a felett, hogy én a regényíróktól kérdezem Oroszország titkát. Később elmondandó okoknál fogva a bölcsészet, a történelem, az egyházi szószék és a törvényszéki ékesszólás, a politikait nem is említem, úgyszólván nem létező ágai e fiatal irodalomnak; mindaz, a mit az ember más országokban ezen önkényes elnevezések alatt találna, Oroszországon a költészet és regény tágas kereteibe, a nemzeti gondolkozás közlésének e két természet-szerű alakjába illeszkedik be, a melyek egyedül férnek össze az egykor hajthatatlan és még ma is igen gyanakvó censura követeléseivel. Az eszmék csakis a képzelem simulékony gyűrűs pánczéjába bújtatva csúszhattak keresztül, de ebben valamennyien keresztül is csúsznak és a fictio, a mely nekik menhelyet ad, elméleti értekezés jelentőségét nyeri el. E két souverain forma közül, az egyik, a költészet a XIX. század elején uralkodott, a másik, a regény megfojtotta amazit és hatvan év óta mindent magához ragadott.

Az oroszok Puskin nagy nevének hatása alatt a romantikai korszakot tartják értelmi dicsőségük tető-

pontjának. Eleinte én is így gondolkoztam és munkásságomat a költészet felé irányoztam. Két ok idézte elő bennem a véleményváltozást. Egyfelől nagyon esztelen vállalkozás oly művekről beszélni, a melyekből semmit se tudunk bemutatni; ez éppen annyi volna, mintha felhőket akarnánk megfogni, a melyek más égalt alatt vonulnak el. Az orosz költők művei nincsenek és nem is lesznek soha lefordítva. Egy lyrai költemény olyan lény, a melynek titkos élete a szók elrendezésében rejlik; ezt az életet nem lehet idegen testbe átültetni. Valamikor olvastam Musset „Nuits“-jeinek egy szabatos és igen tisztességes orosz fordítását; és az olvasása éppen olyan élvezetet nyújtott, mint egy szép nő holtteste; a lélek, az illat, a mely ezen isteni szótagok egyedüli értékét képezi, elenyészett. A feladat még megoldhatatlanabb, ha az átültetés Európa legköltőibb nyelvéből történik a legkevésbé költőibe. Puskin és Lermontov bizonyos költeményei a legszebbek a világon, a melyeket ismerek; abban a halvány prosa-foszlányban, a melybe a hulladékaikat összeszedjük, csak egy köznapi gondolat marad hátra.

Megkísérlették már lefordítani és újból is megfognak kísérteni, de az eredmény nem éri meg a fáradságot, a melybe a kísérlet kerül.

Másfelől nem hiszem, hogy a romantikus költészet volna az orosz szellem legeredetibb megnyilatkozása. Ezen ország kritikusai a mult varázsának és az ifjúkor lelkesedésének befolyása alatt állnak, mikor irodalomtörténetükben az első helyet jelölik ki a számára. Az idő meghamisítja a méreteket a jelenkor hátrányára, tiszteletre méltóvá teszi, a mit eltávolít. Egy idegen ember talán jobban képes előrelátni a

jövő ítéletét; a távolság pótolja nála az évek munkáját, megadja azokat a távoli szempontokat, a melyek egyazon síkon mutatják az összes, egymással összehasonlítandó tárgyakat.

Úgy vélem, hogy a mult század irodalmi számadásainak rendezésénél, az utóbbi hatvan év nagy regényírói Oroszország javára több hasznot fognak felmutatni a költőknél. Velük előzte meg legelőször Nyugat-Európa mozgalmát, a helyett, hogy követte volna és végül talált egy aesthetikát és eszmeárnyalatokat, a melyek az ő személyes sajátjai. Ez volt az, a mi engem arra birt, hogy az orosz genius szétszórt vonásait mindenekelőtt a regényben keressem.

Tíz évi szorgalmas érintkezés e genius munkáival, néhány gondolatot sugallt nekem az orosz genius sajátos jellemvonásairól és arról az osztályrésről, a melyet számára az emberi szellem mostani törekvéseiben kijelölnünk kell. Mintán egyedül a regény vállalkozik a nemzeti élet összes problémáinak felvetésére, az olvasó nem fog csodálkozni, ha könnyű fajú művekre hivatkozom, hogy komoly tárgyakat érintsek és bizonyos általános eszmét megállapítsak. Látni fogjuk, hogy az oroszok a realismus ügyét új érvekkel védelmezik, a melyek szerintem jobbak a nyugateurópai versenytársaik érveinél. Nagy pör ez; jelen pillanatban az összes irodalmi viták alapját képezi a művelt világban és az irodalom látszata alatt leleplezi kortársaink leglényegesebb conceptióit. Mielőtt bemutatnám az orosz írókat, mint főszereplőt e pörben, óhajtanám a vitát teljesen szabadon és őszintén, röviden egybefoglalni.

I.

A clasikai irodalom az embert az emberiség legmagasabb ormain a szenvedély nagy felbuzdulásaiban vizsgálta, mint egy nagyon nemes, nagyon egyszerű dráma főszemélyét; e drámában a színészek felosztottak maguk közt bizonyos erényes vagy gonosz, boldogságra vagy szenvedésre rendeltetett szerepeket, a melyek megfeleltek az eszményi és elvont fogalmaknak egy felsőbb, magasabb életről, a melyben a lélek egész törekvése egyetlen-egy cél felé irányul. Szóval a clasikus ember az a hős volt, a kit a primitív irodalmak egyedül tartottak a figyelmükre méltónak. E hős cselekvése megfelelt egy vallási, monarchikus, társadalmi és erkölcsi eszmecsoporthoz; ez az utóbbi volt azon alap, a melyen maga az emberi család nyugodott legrégibb szervezkedési kísérleteitől fogva. Mikor a clasikus költő ezt a hősét akár a jóban, akár a rosszban túlozta, inkább egy példáját akarta felállítani annak, a minek lenni kellene, vagy nem kellene, mint egy példányát bemutatni annak, a mi valóban létezik.

Egy század óta érezhetlenül más nézetek kerekedtek felül, a képzelem művészetét a megfigyelés művészete váltotta fel, a mely azzal hizeleg magának, hogy az életet szemléli a maga valóságában, egészében és bonyolultságában a lehető legcsekélyebb elfogultsággal a művész részéről. Az embert a mindennapi körülmények közt, az átlagos és változékony jellemeket a köznapi életben figyeli meg. Az író megirigyelte a tudományos módszerek szigorát és az érzelmek és cselekvények folytonos elemzése által inkább akar bennünket oktatni, mint a cselekvények és a szenvedé-

lyek látványa által mulattatni vagy meghatni. A classikus művészet olyan volt, mint egy király, a ki kormányoz, büntet, jutalmaz, kedvenceit egy előkelő aristokrata társaságból válogatja és a finomság, erkölcsösség és művelt beszéd mód szabályait erőszakolja rájuk. Az új művészet a természetet igyekszik utánozni, öntudatlanságában, erkölcsi közönyösségében és a válogatás hiányával; az összesség diadalát fejezi ki az egyén felett, a tömegét a hős felett, a viszonylagosét a feltétlen felett. Realistának, naturalistának nevezték; vajjon nem volna-e elég a meghatározására, ha demokratikusnak neveznők?

Nem; nagyon rövidlátó volna, a ki irodalmunk e látszólagos gyökerénél megállapodnék.

A politikai rend megváltozása csak egy epizód azon egyetemes és csodálatos változásban, a mely véghez megy. Ha megfigyeljük az emberi elme munkáját összes működésében egy század óta, azt vélnők, hogy a munkások egész legiója azon dolgozik, hogy visszafordítson a fenekére egy óriási gúlát, a mely a csúcsán állt. Az ember újra kezdte magyarázni a mindenséget; észrevette, hogy a mindenség létezése nagysága és bajai a végtelenül parányi lények szünetnélküli munkájának eredménye. Míg az intézmények az államok kormányzását a sokaságra bízta, addig a tudományok a világ kormányzását a parányoknak tulajdonították. A physikai és erkölcsi tünetmények elemzésében mindenütt szétbomlasztották és úgyszólván szétmorzsozták a régi okokat; az erőszakos és egyszerű tényezőket, a melyeknek hatalmas működése hajdan okát adta a földgömb forradalmainak, — parányi és ismeretlen lények szakadatlan evolúciójával helyettesítették.

Olyan ez, mint egy elkerülhetetlen lejtő; a modern szellem, mihelyt megmozdul, lesiklik rajta. Ha a teremtés eredetét kutatja, nem találja többé azt a remekművet, a mely hat nap alatt épült fel teljesen, egy demiurgosz hirtelen működése által; e helyett talál összesűrösödő gőzt, miriád századok alatt felhalmozódott vízceppeket és anyagrészecskéket, — ez a bolygók szerény kezdete, az életé pedig: egy sárpocsolyában nyüzsgő névtelen lények könnyed fohásza. Avagy a földteke fokozatos átalakulásait igyekszik megmagyarázni? A vulkánoknak, a vízőzönőknek, a nagy kataklysmáknak ebben csak nagyon csekély részük van; a névtelenek és észrevétlenek műve ez: a homokszemé, a melyet a forrás megszámlálhatatlan napokon át gördít tova, a korálszikláé, a melyet az ázalagok, a tenger fenekén lakó szorgalmas apró nép munkája szárazföldre alakít át. Ha a saját gépezetünkre térünk át, sokat le kell engednünk a dicsőségéből; a rugóknak e bámulatos összessége nem egyéb, mint egy lánczolata a sejteknek, a mely ma ember, holnap fűszál vagy rovarcsáp, minden csak sejt, még az a csipetnyi szürke anyag is, a melyből e pillanatban a világról való eszméimet merítem. Az orvosi tudomány e gépezet szétbomlását illetőleg ugyanarra az egyetemes következtetésre jutott, mint a többi tudományok: többé nem a nedveink nagy átalakulásai pusztítanak el bennünket, hanem az apró állatok emésztenek fel: az élet és halál művei egy láthatatlan állatvilágra vannak bízva. Ez a felfedezés oly nagyfontosságú, hogy az ember a felett tűnődhetik, vajjon a jövő, a mi századunkat a helyett, hogy valamely ritka lángész nevével jelölné meg, nem fogja-e a mikrobok századának nevezni: semmiféle más név se jellemezné

találókban a mi átmeneti szereplésünk értelmét a nemzedékek sorozatában.

A moráltudományok követik a természettani tudományoktól nyert lendületet. A történelem tudomása veszi a népek vallomásait és visszautasítja a háttérbe azon egyetlen tanúkat, a kiknek azelőtt kizárólag hitelt adott: a királyokat, ministereket, hadvezéreket; a nekropolisokon végig menve, nem igen hajlandó megállni a pompás síremlékek előtt, inkább elmegy az elfeledett sírok nagy tömege közé és igyekszik megérteni a suttogásukat. Az események folyamatának felvilágosítására nem elégszik meg többé néhány uralkodó akarattal: a népfajok szelleme, a rejtett szenvedélyek és nyomorok, az apró tények lánczolata, — ezek szolgáltatják az anyagot, melyből a multat újból helyreállítja. Ugyanígy dolgozik a lélekbuvár, a ki a lélek titkait tanulmányozza, az emberi személyiség úgy tűnik fel előtte, mint a felhalmozódott érzések és tények eredménye, mint egy érzékeny és változékony hangszer, a melyet a környezete folyvást befolyásol.

Szükséges-e bővebben fejtegetnünk ezen irányzatok alkalmazását a gyakorlati életre? Az osztályok lejt mérése, a vagyonfelosztás, az általános szavazati jog, a szabadságok és kötelességek egyenlősége a bíró előtt, a kaszárnnyában és az iskolában, az elv összes következtetései egybefoglaltaknak e szóban: demokratia, a mely a korszak jelszava. Már ezelőtt nyolczvan évvel mondták, hogy a demokratia árja széles mederben folyik; ma a folyamból tenger lett, a melynek színvonala egész Európát ellepi. Itt-ott egyes szigetekeskék még megvédetteknek látszanak, ezek szilárdabb sziklák, a melyeken még trónok,

hübéri alkotmányok foszlányai, kiváltságos osztályok maradványai láthatók; de ezen osztályokban és e trónokon az élesebb szeműek jól tudják, hogy a tenger színvonala emelkedik. Egyetlen reményük, a melyet semmi se tilt, abban áll, hogy a demokratikus szervezet nem összeférhetetlen a monarchikus kormány formával. Oroszországban patriarchális demokratiát fogunk találni, a mely az abszolút hatalom árnyékában nő nagyra.

Az ellenállhatlan szellem nem elégszik meg azzal, hogy megújítja az államok politikai szerkezetét, hanem átalakítja a szervezetük összes működését is; ez a szellem helyettesíti az egyént a szövetkezettel a legtöbb vállalatban, ez változtatja meg a közvagyon egyensúlyát az által, hogy szaporítja a hitelintézeteket, a járadék-kibocsátásokat és így úgyszólván mindenkit közvetlenül a közvagyon részesévé tesz; végül ez módosítja az ipar feltételeit és alárendeli a többség követelményeinek. — Nem szándékom kimeríteni a bebizonyítást, még nagyon sokáig lehetne nyomozni és igazolni a hajthatatlan törvényt a föld gyomrában, az ember testében és a lelke redőiben, a tudós laboratóriumában és a közigazgatások élén álló férfiak dolgozószobájában: mindenütt felforgatja az ismeretek és a cselekvés régi elveit és kényszerít megállapítanunk egyazon tényt, hogy a világ a végtelen parányoké.

Az irodalom, a társadalmak emegnyilatkozása nem maradhatott érintetlenül az általános átalakulástól; eleinte ösztönből, később doctrina alapján az új szellemhez alkalmazta módszereit és eszményét. Legelső reformkísérletei bizonytalanok és félszegek voltak: a romanticismus korcstermék volt, — ezt ma el kell ismernünk; lázadás volt minden lehellete, ez pedig nem alkalmas

állapot arra, hogy valaki nyugodt és erős legyen, mint maga a természet. Visszahatásul a clasikai hős ellen a szereplőit nagy kedvteléssel a legalsó rétegekből választotta; de minthogy tudtán kívül még mindig a claszikai szellem hatotta át, a szörnyetegek, a melyeket kigondolt, megfordított hősök voltak: gályarabjai, kéjhölgyei, koldusai üresebbek és természetellenesebbek voltak a régi idők királyainál és hercegnőinél. A declamatio tárgya megváltozott, de nem maga a deklamatio. A közönség csakhamar beleúnt, azt kívánta az írótól, hogy a világot őszintebben ábrázolják és a positiv tudományoknak megfelelőbben, a melyek naponként több és több tért nyertek, a munkáikban fel akarta találni az élet, a lények, az eszmék szövevényes voltának érzetét és azt a viszonylagossági szellemet, a mely korunkban az abszolút kedvelő izlés helyére lépett. Ekkor született meg a realismus; hatalmába kerítette az összes európai irodalmakat és jelenleg ott mint feltétlen úr uralkodik, különféle színárnyalatokkal, a melyeket egymással össze fogunk hasonlítani. Irodalmi programját azon egyetemes forradalom írta neki elő, a melynek néhány hatását fennebb megemlítettem, de bölcsészeti programmot csakis azon okok ismerete adhatott neki, a melyek ezt a forradalmat előidézték.

Milyenek voltak ezek az okok? Franciaországban bámulatos önteltséggel azt képzelték, hogy az emberi lélek e nagy változásait az a néhány bölcsész idézte elő, a kik az Encyklopediát írták, az a néhány elégedetlen, a kik a Bastille-t lerombolták és minden egyebet. Azt hitték, hogy az emancipált elme egyedül vitte véghez ezt a csodát és terelte más irányba a mindenség tengelyét. A XIX. század emberében

nagyon menthető önbizalom támadt. Értelmisége kettős és nagyszerű erőfeszítés segélyével behatolt a természet rejtélyeinek túlnyomó részébe, akarata felszabadította őt azon társadalmi feszélyek legnagyobb részétől, a melyek az elődeire nehezültek. A világ észszerű gép-szerkezete végre világossá lett előtte; szétszedte azt alkatelemeire, megállapította teremő törvényeit és minthogy egyidejűleg egyénileg szabadnak jelentette ki magát e világon, a mely a tudományának van alávetve, azt hitte, hogy a rendeltetése mindent ismerni és mindent véghez vihetni. Hajdan azt a kis területet, a melyen uralkodott, egy végtelen, titokteljes zóna vette körül, a melyen a szegény tudatlan ember gyötrelmes munkát talált az elméje és menhelyet a reménye számára. Ez, a csillagokkal behintett sötét öv, szűkebbre szabva és messzire hátra szorítva, végleg elenyészettnek látszott. Az emberek elhatározták, hogy többé nem veszik figyelembe. A dolgok magyarázatából, valamint az élet berendezéséből kiküszöbölték mindama régi eszméket, a melyek e magasabb régiókat lakták, más szóval az egész isteni rendet. A legbiztosabb tudományos igazságok gyakran összeegyeztethetlenek voltak az elődök darabos anthropomorphismusával, a teremtsérről, a történelemtől és az ember és az Isten közti viszonyról való eszméikkel. És a vallásos érzelem elválaszthatatlannak látszott azon időleges magyarázatoktól, a melyeket vele azonosítottak. Aztán mirevaló is volna, kétséges okokat kutatni, mikor a mindenség és az ember működése oly világossá lett a természettudós és a physiologista előtt? Mirevaló egy úr ott fenn, ha már itt lenn nem ismerünk el urat magunk felett? Az Isten legcsekélyebb hibája abban állt, hogy szükség-

telen volt. Ezt szép szellemek állították és valamennyi középszerű szellem meg volt róla győződve. A tizen-nyolczadik század avatta fel az elme cultusát: az emberek egy pillanatig e millennium mámorában éltek.

Aztán jött az örökkévaló kiábrándulás, az időszaki rombadölése mindannak, a mit az ember gyarló elméjével épített. Egyfelől be kellett önmagának valania, hogy a birodalma kibővítésével a látókörét is kibővítette, és hogy e felfedezett és megállapított igazságok körén túl a nemtudás feneketlen mélysége ismét előtűnt és épp oly tágas és épp oly ingerlő volt, mint valaha. Másfelől a tapasztalat megtanította, hogy a politikai törvények nagyon keveset tehetnek a szabadsága érdekében, a melyet a természeti törvények elnyomnak, akár egy kényúr alattvalója, akár egy köztársaság polgára legyen, — az emberi jogok nyilvánítása előtt, úgy mint utána, a szenvedélyei által leigázott, balvégzetes anyagi körülmények által összes vágyaiban korlátolt nyomorult rabszolga maradt: meggyőződhetett róla, hogy a legszebb alkotmány sem képes elsimitani a szenvedés egyetlen redőjét a szerencsétlenek hómlokáról, vagy egy darab kenyeret adni az éhezőknek. Túlságos önhittsége elenyészik. Látja, hogy visszaesett ama bizonytalanságokba és szolgaságba, a mely az ő sorsa lesz örökké; kétségkívül jobban van most felfegyverkezve és ismereteinek köre is tágasabb, — de mit használ ez? Úgylátszik, mintha a természet egy szigorú egyenleget, a melynek egyensúlyát folyvást helyreállítja, — számított volna ki vívmányaink és szükségleteink közt; az utóbbiak növekednek a kielégítésükre szolgáló eszközökkel párhuzamosan. Ebben a nagy kiábrándulásban a régi ösztönök új életre keltek, az ember maga

KX.
maradt

felett egy emberfeletti hatalmat keresett, a melyhez könyöröghessen: és ilyen már többé nem volt.

Minden összeesküdött, hogv megmásíthatatlanná tegye a szétválást a mult hagyományaitól: a saját mindenhatóságának meggyőződésétől áthatott elmekevélysége épp úgy, mint az orthodoxia bosszús ellentállása. A kevélység soha se fújta fel magát fennhéjázóban, mint ebben a korban, mikor magunkat oly kicsinyeknek és gyöngéeknek valljuk szemben a mindenség óriási nagyságával. Minden lépten-nyomon találkozhatunk egy Nebukadnezar vagy egy Nero önhittségével. Egy nagyon tanulságos ellenmondás következtében a valódi értelemhez való ragaszkodás párhuzamosan növekedett az általános kételylyel, a mely megingatott minden véleményt. Miután az összes bölcsek eldöntötték, hogy a világra vonatkozó új magyarázatok ellentétben állnak a vallási magyarázatokkal, a kevélység megtagadta a pör újból való felvételét.

Az orthodoxia védelmezői nem igen könnyítették meg a kiegyezést. Nem mindig értették meg, hogy az ő tanuk volt minden haladás kútforrása és hogy ezt a forrást elterelik természetes lejtőjéről az által, hogy lépésről lépésre küzdenek a tudományok felfedezései és a politikai rend változásai ellen. Az orthodoxyák ritkán ismerik fel az általuk őrzött elvek erejét és hajlékonyságát. Minden gondjuk arra levén irányozva, hogy érintetlenül megőrizték a rájuk bízott letéteményt, megijednek, mikor az elv belső élete működni kezd, átalakítandó a világot oly terv szerint, a melyet ők nem értenek. Éppen úgy ijedne meg az ember, ha látná, hogy a házának oszlopa, egy tölgyfátörzs, a mely még tele van nedvvel, egyszerre rügyezni

kezd, ágakat hajt, keresztül tör a falon és szétrombolja a házat. Valamely tan igazságának a legkétségtelenebb jele az, ha képes alkalmazkodni az emberiség mindennemű fejlődéséhez, a nélkül hogy megszűnnék lenni az, a mi volt; nem azt bizonyítaná-e ez, hogy mindazon fejlődések csiráját magában foglalta? A vallások páratlan hatalmukat e tulajdonságuknak köszönhetik: az orthodoxia a saját létokát lealacsonyítja, mikor ezt félreismeri.

E félreértés következtében, a melyért mindenki részes a felelősségben, soká tartott, míg észrevették azt az egyszerű igazságot, hogy a világot tizennyolcz század óta izgatja egy erjesztő szer: az Evangelium, és a legutolsó forradalom, a mely ebből az Evangeliumból származott, ennek végleges diadalát és uralmát jelenti. Ez az erjesztő szer aláaknázott titokban mindent, amit aztán felforgattak. Bossuet, egyike azon ritka embereknek, a kik mindent előreéreztek, jól tudta ezt. Jézus Krisztus a világra jött, hogy felforgassa az állapotokat, a melyeket a kevélység teremtett: innét van, hogy az ő politikája egyenes ellentétben áll a század politikájával.* Korunk egész nagy erőfeszítését előre mondta és mintegy megrendelte e három szó: *Misereor super turbam*. A könyörületesség e csöppje, a mely az ó-világ keménységére hullott, észrevétlenül megszelistítette vérünket és létrehozta a modern embert, erkölcsi és társadalmi fogalmaival, aesthetikájával, politikájával, szívbéli és észbéli hajlandóságaival a kis dolgok és kis emberek iránt. De az Evangelium e folytonos behatását, a melyet a multa nézve nagynehezen elismernek,

*) 1699-iki predikatio a szegények méltóságáról.

a jelenre nézve tagadják. Az ember úgy halad az útján, mint az estéli utazó, a ki kelet felé megy; az éjszaka mind sötétebb lesz a szemei előtt, csak mögötte van némi világosság, az ismert ösvényen, a hol a nappal elenyészik. Ezenfelül a látszólagos ellentmondás túl nagy volt; egyfelől az Evangelium szűkkörű magyarázata, — a melyet a zsidó értelemben valónak mondhatnánk — másfelől egy forradalom, a mely ellene látszott irányozva lenni, holott a keresztény szellem természetes kifejlődése volt. Eltekintve néhány előítélet nélküli szellemtől, például Ballanchetól, idő kellett hozzá, míg az emberek megértették a kapcsolatot az okozat és az ok közt; ma ezek az igazságok a levegőben vannak, mint mondani szokták; annyira szembeszökők, hogy ha tovább fejtegetném, attól kellene félnem, hogy együgyűnek fognak tartani.

Az eddigi fejtegetések mindazonáltal szükségesek voltak azon erkölcsi sugallat megállapítására, a mely egyedül eszközölheti ki a bocsánatot a realismus keményszívű eljárásáért. A realismus megfelel egyik követelésünknek, mikor szigorú szabatossággal tanulmányozza az életet, midőn a cselekvéseink legparányibb gyökereit is kutatja azon végzetszerűségben, a mely rajtuk uralkodik; de megtéveszti legbiztosabb ösztönünket, mikor szándékosan ignorálja a titokszerűséget, a mely az észszerű magyarázatokon túl létezik, az isteninek lehetséges mennyiségét. Megengedem, hogy semmit sem állít az ismeretlen világot illetőleg, de legalább mindig remegnie kell e világ küszöbén. Miután azzal kérkedik, hogy a tüneményeket megfigyeli a nélkül, hogy önkényes magyarázatokat suggerálna, kénytelen elismerni kézzelfogható tényül, az evan-

geliumi szellem észrevétlen erjedését a modern világban. A vallási érzelem nélkülözhetlenebb neki, mint a művészet bármely más formájának, ez az érzelem felébreszti benne a keresztényi szeretetet, a melyre szüksége van; minthogy nem retten vissza a rütságok és a nyomor előtt, kénytelen azokat elviselhetőkké tenni a könyörületesség folytonos kiáradásaival. A realismus gyűlöletessé válik, mihelyt megszűnik könyörületes lenni. És a könyörületesség szelleme, mint azonnal látni fogjuk, elfajul és tévútra jut az irodalomban, mihelyt eltávozik egyetlen kútforrásától.

Oh! tudom, hogy midőn az írás művészetének erkölcsi czélt jelölök ki, mosolyra indítom a most divatos tan adeptusait. E tan így hangzik: „A művészet a művészetért“. Megvallom, hogy én ezt nem értem, legalább azon értelemben nem, a hogyan ma értelmezik. Bizonyára, az erkölcsiség és szépség rokonértelműek a művészetben; Vergilius egy éneke felér Tacitus egy fejezetével. De ezt a szellemi szépséget, a melyet a művésznél nézésének bizonyos világítása szül, nem szabad összetévesztenünk a bűvész kezének ügyességével. Az én fenntartásaim ezen összetévesztésre vonatkoznak. Soha se fogom elhinni, hogy komoly emberek, a kik a saját méltóságukra és a közbecsülésre valamit tartanak, hajlandók legyenek leszállni a gymnasták, a vásári mulattatók szerepének színvonalára.

Sajátságosak ezek a kényes izlésű emberek. Nagy megvetéssel néznek le a polgári íróra, a ki törekszik az embereket oktatni vagy vigasztalni, és képesek pöffeszkedni a nagy tömeg előtt csupán azért, hogy megbámultassák az ügyességüket; dicsekesznek azzal,

hogy nincs semmi [mondanivalójuk, a helyett, hogy mentegetődnének miatta. Hogyan lehessen összeegyeztetni ezt a szerény lemondást azzal a pontificatussal, a melyből a mai kor írói annyira sietnek részt követelni maguknak. Kétségekívül, mindegyik közülünk enged néha a kísértésnek, írni a saját szórakoztatása céljából; a ki nem érzi magát bűnösnek, az dobja rá a legelső követ! De megfoghatlan az, hogy tan-tételül állítsák fel azt, a minek kivitelül és a költő emberi kötelességétől való pillanatnyi eltérésül kell maradnia. Ha ez is irodalom, akkor én a másik számára oly nevet követelek, a mely kevésbbé van kitéve a bitorlás veszélyeinek; a tollak és tinta használatát kivéve — a mi a végrehajtóknál is szokásos, a mi nemes mesterségünknek semmi köze nincs ehhez a mester-séghez, a mely bizonyára jogos, ha becsületesen és ille-delmesen üzik, de az irodalomhoz csak annyira hason-lit, mint egy játékszeres bolt egy könyvtárhoz. Nem szándékozom itt egyik vagy másik könnyednek neve-zett műfajt becsmérlni: egy regény, egy vígjáték lehet az emberekre nézve hasznosabb egy istenigazo-lási értekezésnél. Én csakis azon előre megállapított elhatározás ellen kelek ki, hogy ne legyen benne semmiesetre sem valamely erkölcsi szándék. Szeren-csére, ezt az eretnekséget ugyanazok árulják el leg-hamarább, akik legjobban védelmezték, ha ugyan van szívük és tehetségük.

Eszméinket egybefoglalandó arról, a mi kellene, hogy a realismus legyen, egy általános formulát kere-sek, a mely kifejezze a módszerét és egyúttal az alkotóképességét is. Csak egyet találok, ez is igen régi, de nem tudok jobbat, tudományosabbat és olyat: a mely jobban megközelítené minden teremtés titkát,

„Az Úristen a föld sárából alkotta az embert.“ — A sár! Milyen találó és jelentőségteljes szó ez! A nélkül, hogy a részletben valakinek praejudikálna vagy ellentmondana, magában foglalja mindazt, a mit az élet eredetéről sejtünk; mutatja a legelső rezgéseit a nedves anyagnak, a melyből lassankint kialakult és tökéletesedett a szervek sorozata. A sárból való alkotás, ez minden, a mit a kísérleti tudomány tudhat; ez ama tér, a melyen végtelen a felfedező képessége; itt tanulmányozhatja az emberi állatnyomorát és mindazt, a mi benne durva, végzet-szerű és rothadt. — Igen, de van még egyéb is, mint a kísérleti tudomány, a sár nem elég arra, hogy betöltse az élet mysteriumát, az egész én-ünk nem csupán sárból áll; úgy érezzük, hogy azt a maroknyi sarat, a mely vagyunk, a melyet ismerünk és mindig jobban meg fogunk ismerni, megeleveníti egy alapelv, a mely tanulmányi eszközeinkre nézve örökké megfoghatatlan marad. Ki kell egészíteniünk a formulát, hogy számot adhassunk magunknak a lényünk kettős voltáról; a szöveg folytatása így hangzik: „... és belé tehelte az élet lehelletét és az ember élő lélek lett“. — Ez a lehellet, a mely az egyetemes élet forrásából merítettet: a szellem, az a biztos és átláthatatlan elem, a mely minket mozgat, minden oldalról körülvesz, összes magyarázatainkat összeza-varja és a mely nélkül e magyarázatok mindig elégtelenek lesznek. A sár a positiv ismeretek köréhez tartozik, ez az, a mit a laboratoriumban a mindenségből és a klinikán az emberből birunk; ebben a körben nagyon messzire haladhatunk, de mindaddig, míg a „lehelletet“ közbe nem léptetjük, nem teremtünk élő lelket, mert az élet csak ott kezdődik, a hol megszününk érteni.

Az irodalmi alkotónak ehhez a mintához kell alkalmazkodnia. Vajjon hogyan alkalmazkodott hozzá a realismus azon irodalmakban, a melyekben kísérletezett?

II.

Vizsgáljuk ezt mindenekelőtt a saját hazánkban. A talaj sehol se volt kevésbbé kedvező számára. Értelmiségi hagyományaink tiltakoznak a realismusnak szükségszerű aesthetikája ellen. Nemzeti geniussunk türelmetlen minden lassúsággal szemben és szerelmes a pompás és gyors hatásokba. A művészetnek, a mely a természetet akarja utánozni, szüksége van, épp úgy mint az utóbbinak, hosszas előkészületekre, ritka és intensiv hatások előidézéséhez. Össze gyűjti az apró részleteket, mielőtt egy alakot vagy egy képet alkotna; mi azt akarjuk, hogy néhány vonással rajzoljanak le nekünk egy személyiséget, vagy valamely jelenetet. A realismus egész erejét az egyszerűségéből, a naivságából meríti; semmi se kevésbbé egyszerű és kevésbbé naiv, mint egy szellemes és retorikával telített régi faj izlése. Ennélfogva, a mi realista vagy naturalista íróink, — az elnevezés mellékes, — midőn a természeti tudományok körülményes elemzési módszerét elsajátították, e súlyos problema előtt álltak: irodalmi képességeinket olyan új feladatra kényszeríteni, a mely nekik visszavetítő volt. Mindazonáltal e formai nehézségek nem elégségesek azon ellentállás megmagyarázására, a melylyel íróink a közönség nagy részénél találkozhatnak. Azt vetik a szemükre, hogy kisebbitik, elszomorítják és lealacsonyítják a világ képét; azt vesszük tőlük rossz néven, hogy ignorálják a saját magunk felét és pedig a jobbik felét.

Az elvükben gyökereznek tehát a tehetetlenségük? Ezt senki se merné állítani. Sok idővel vitáink előtt mondták, hogy a mindenség nagysága a végtelen kicsiny parányokban éppen úgy látható, mint a másik szélsőségben; bámulva szemlélték a pondrót, mely épp oly csodálatos, mint az óriás, és feltalálták a végtelenséget egy atom belsejében. Az új iskola hibája nem abban áll, hogy a végtelent lefelé vizsgálja, hogy a kis dolgok és kis emberek iránt érdeklődik; a hiba nem a tanulmány tárgyában van, hanem a szemben, a mely ezt a tárgyat tanulmányozza.

A realistikus írók tudvalevőleg Stendhaltól származtatják le magukat. Ez inkább véletlen találkozás, mintsem bebizonyított leszármazás. Az ember nem mindig szándékozik azokat a gyermekeket nemzeni, a kiknek atyjává lesz. A *Chartreuse de Parme* szerzője aligha gondolt arra, hogy irodalmi nemzetséget alapítson, és valóban nem tudom, hogy ez a különöz magáénak vallotta volna-e az utószülött családot, a mely nyomában támadt. Úgy áll a dolog vele is, mint azokkal az ősökkel, a kiket az ember felfedez magának, mikor a saját genealogiáját állítja össze. Stendhal bizonyos tulajdonságainál fogva a tizennyolczadik század írója, a ki a kortársait megelőzi és egyúttal el is marad mögöttük. Ha megesis vele, hogy az árnyékvilágban találkozik Diderot-val és Flaubert-rel, minden bizonynyal az előbbinek fogja bizalmasan a kezét nyújtani. Kétségtelen tény, hogy az új iskola módszere csirájában a waterlooi csata leírásában és Sorel Julien jellemrajzában gyökerezik; de abban a pillanatban, midőn Stendhalban valódi realistát ismer-nénk fel, egy legyőzhetlen ellenvetés megállnunk kényszerít; végtelenül sok a szelleme, sok a szép-

szelleme ; szünet nélkül rajta kapjuk csipős megjegyzéseken, voltaire-i gúnyolódáson. Már pedig e szellemesség összeférhetlen a realismussal ; és éppen ez a legnagyobb akadálya annak, hogy ez a művészeti forma meghonosuljon köztünk, francziák közt. Beyle-ben* semmi sincs abból az érzéketlenségből, a mely ezen iskola dogmáinak egyike, ő csak borzasztóan száraz. A szívét a Directorium uralma alatt faragták, ugyanabból a fából, a melyből egy Barras vagy egy Talleyrand szíve készült ; felfogása az életről és a világról ugyanezen korból való. Azt hiszem, hogy lelkének egész tartalmát beleöntötte Sorel Julien lelkébe ; egy igen gonosz és a közepesnél jóval alantasabb lélek ez. Értem és osztom az élvezetet, a melyet ma a *Chartreuse* ismételt átolvasása szerez ; bámulom a megfigyelés finomságát, a gúny élességét, a tréfálkozás fesztelenségét, de vajjon ezeket a tulajdonságokat oly nagy becsben tartja-e a jelenkori realismus ? Nehezebb élveznem a *Rouge et noir*-t, ezt a gyűlölködő és szomorú könyvet ; végzetes befolyást gyakorolt az iskolára, a mely magáénak követelte ; és mégis kívül esik a nagy emberi igazságon, mert ezen a megrögzött makacsságon a rosszban megérzik a kivételesség és a mesterkéeltség, épp úgy mint a romantikus sátnok feltalálásán. De hát miért Beyle és miért nem Mérimée ? Az utóbbiról bölcsőbb hallgatni ; a realismusnak egyenlő okai volnának magának követelni vagy megtagadni az egyiket úgy mint a másikat.

Míg Stendhal apaságához kétség fér, a Balzac-é bebizonyított tény gyanánt van elfogadva. Daczára a közmegegyezésnek, határozott kifogásokat kívánok for-

* Stendhal valódi neve.

mulázni. Nem jut eszembe, néhány sorban ítéletet mondani nagy regényíróinkról, csupán azt akarom kutatni, hogy mekkora rész illeti meg őt a realismus keletkezésében. Ez a rész igen jelentékeny, ha csupán csak a nyers munkát vesszük figyelembe, nagy ensemble-ok szerkesztése, a melyekben az összes anyagok egymással összefüggnek, a véralkatok öröklött előkészítése, a környezetek pontos leírása és a jellemre való befolyásuk kimutatása, — Balzac örökségül hagyta utódaira a művészetük minden segélyforrásait; de vajjon ő is ugyanazon szellemben alkalmazta-e azokat? A valóság e munkása a XIX. század legvérmesebb idealistája volt, látnok volt, a ki mindig káprázatban élt: a milliók, az abszolút hatalom, a tiszta szerelem és annyi más dolog káprázatában. A *Comédie humaine* hősei néha csak az atyjuk tolmácsai, a kik meg vannak bízva, hogy megmagyarázzák nekünk a rendszereket, melyek az ő képzelmében kísértének. A classikai művészet szabályai szerint az előtérben levő alakjait csak egyetlen szenvedély hevíti, ilyenek Nucingen, Claes Boldizsár, Beatrix, Mortsaufné. Hogy megérthessük az alapkülönbséget Balzac és a későbbi realisták közt, a jellemek eredeti conceptiójához kell visszatérnünk. Regényíróink, mint akármelyik classikus szerző, így szólt magában: Ezt a szenvedélyt fogom tárgyalni, milyen ember legyen a megtestesítője? — A többiek megfordítva okoskodnak: Itt van egy ember, melyek azon uralkodó szenvedélyek, a melyek őt befolyásolják? Ennélfogva az utóbbiaknál az arczképek szabatosak és szomorúak, mint egy rendőrségi személyleírás, ellenben egy Rastignac és egy Marsay arczképét a festő benső visiója átalakítja, megdicsőíti.

Balzac bizonyára az élet illúzióját nyújtja nekünk,

de oly életét, a mely jobban van kigondolva és melegebb a mindennapinál; a szereplői természetesek, mint a jó színészek a színpadon; mikor cselekednek és beszélnek, tudják, hogy nézik és hallgatják őket; nem élnek csupán maguknak, mint azok, a kikkel más regényíróknál találkozunk. Mihelyt a társadalom magasabb rétegeiből kölcsönzi a szereplőit, ezek kissé vesztenek a valódiságukból. Maufrigneuse-né és Langeais herczegné igazak, mint nők, de kevésbbé igazak mint példák azon társaságból, a melyben szerepelnek. A mondottakat egybefoglalva, nem lehet feltétlenül mondanunk, hogy Balzac a valódi életet írja le; ő az álmát írja le, de a részleteket oly szabatosan álmolta meg, és a visszaemlékező tehetsége oly hatalmas, hogy ez az álom valóságnak tűnik fel előttünk. És ez megmagyaráz egy különös tüneményt, a melyet gyakran észrevettek: a regényíró képei hívebben ábrázolják az utána következett nemzedéket, mint azt, a melyet rajzolt. Annyira hatottak rájuk azok az eszményi típusok, a melyeket a szemük elé állított.

Most eljutottunk a ma uralkodó realismus elvitázhatlan kezdeményezőjéhez, Flaubert Gusztávhoz. Nem szükséges messzebb kutatni. Utána új neveket fognak kigondolni, finomítani fogják a módszerét, de semmit sem fognak változtatni a roueni mester eljárási módján, főképen pedig az életről való felfogásán. Ha Zola ellenállhatatlan erővel reánk erőszkolta magát, ezt epikus jelességeinek köszöni, a melyektől nem bir szabadulni. Regényeiben a realistikus rész roskatag, a romanticismus régi eszközeivel igaz le bennünket, rettentő ösztönökkel bíró synthetikus szörnyeteget állít elénk, a mely az embereket pusztítja és saját külön életet él, a valódi

életen felül; egy kert a *Faute de l'abbé Mouret*-ben, egy vásárcsarnok a *Ventre de Paris*-ban, egy csapszék az *Assommoir*-ban, egy bánya a *Germinal*-ban és így tovább. Majdnem azt mondanám, egy székesegyház a *Notre Dame de Paris*-ban, az eszményítési munkája annyira hasonlít Hugo Viktoréhoz. A realistikus készülék inkább feszélyezni látszik az epikus költőt; olyan mint egy engedmény a kor ízlése irányában, a melytől az ő elvont képzelmenek idegeskednie kell.

Álljunk meg Flaubertnél; a ki az utóbbi években nagyra nőtt a közvélemény előtt. Ezt a posthumus dicsőséget nem annyira a bámulatos prosairói képességének köszönheti, mint annak a kétségtelen befolyásnak, a melyet, mint általánosan el van ismerve, a XIX. század utolsó negyedének egész irodalmára gyakorolt. Nem gondolom, hogy ellentmondásra találjak, ha a műveit a franczia realismus kiváló mintaképeinek tartom. A *Madame Bovary* szerzője gyorsan elért az elv legszélso következményeihez, senki se mutathatná meg nála jobban ezen elv semmis voltát.

Oh! mily tanulságos ezen őszinte szellem tanulmányozása. Mínt egy tükörben, úgy látjuk benne az élet képét, a mely eleinte fényesen tükröződik vissza, aztán meg van hamisítva és megmerevedik, összezugorodik, megfeketül és végül karikaturává torzul el. Kezdetben ez a szellem a romanticismus erjesztőszere, a mely mindenekfelett szereti a nagyszerűt és a hangzatosat. Csakhamar meglepetve veszi észre a különbséget az élet közt, a milyennek ő látja és azon élet közt, a melyet a mesterei rajzoltak; mindent megfigyel maga körül és elmondja közvetlen benyomásait. Nincs itt már semmi Stendhal szelleméből, Balzac álmaiból. De azon arányban, a melyben a

látása pontosabbá válik, egyszersmind korlátoltabbá és szomorúbbá is lesz; semmiféle erkölcsi rugó se támogatja.

Normandiai józan eszével felismerte, hogy mily üresek azok a szegény bálványok, a melyekben az irodalom akarva nem akarva hitt: az istenített szenvedély, a gazemberek rehabilitálása, Béranger szabad-elvűsége, az 1848-iki forradalmi humanitarismus. Felismerte, a mi csak színleges volt az elődei emberi rokonszenvében, ebben a gyűlölettel bélelt rokonszenvében, ebben a pusztá játékban az ellentétekkel, a mely felemelte a nyomorultakat, hogy fegyvert faragjon belőlük a harczhoz a társadalom ellen. Ez a humanitarismus joggal felingerli Flaubert-t. Az elmélet szerint, a melyet neki elfogadásra ajánlanak, sajnálni kell a népet, de egyúttal azt kell hirdetni, hogy ugyanaz a nép fel van ruházva minden bölcseséggel és az összes erényekkel; a realista, a ki az embereket előítélet nélkül figyeli meg, jól tudja, mennyit érnek ezek a mesék, és *en bloc* visszautasítja az elméletet. És minthogy nem ismeri a keresztényi szeretet magasabb forrásának létezését, kivetkőzik minden könyörületességből, nem lát a mindenségben egyebet buta és gonosz állatoknál, a Bovary-k és Homais-k világánál, a melyeket kísérletei tárgyául használ. Arra tanították, hogy az elméje csálhatatlan műszer, a melyet semmiféle fegyelemnek se szabad alárendelnie; azonban észreveszi, hogy ez az elme minden léptenyomon megbotlik, és e miatt való haragjában leleplezi a nevetséges oldalait. Borzasztó megvetés támad benne az emberek és az emberi elme iránt, ezt a megvetést kiönti kedvencz könyvében, a nihilismus ama groteszk Iliasában, a melynek czime *Bouvard et Pécuchet*.

Ecce homo! Bouvard személyesíti az embert, a milyenné őt a haladás, a tudomány, a halhatatlan elvek tették, és a kinél hiányzik a felsőbb malaszt, a mely őt vezérelné, egy tanult hülye, a ki úgy forog az eszmék világában, mint egy mókus a kalitkájában. A szerencsétlen Flaubert kérlelhetlenül üldözi ezt a hülyét; elfeledi, hogy az erkölcsi betegség nem kevésbbé méltó a részvételre, mint a fizikai; bizonynyal megfenyítene egy gyermeket, a ki elég kegyetlen volna egy púpos vagy egy béma embert insultálni, és ő maga ezen elmebeli nyomorékkal szemben úgy viselkedik, mint egy gyermek. Ebben van logika; ő nem ismeri vagy megveti azt az ígét, a mely megparancsolta, hogy tiszteljük a lelki szegényeket, és megígérte nekik a mennyei boldogságot.

Bouvard és Pécuchet utolsó szava a hit, a keresztényi szeretet nélküli és a meghatottságra képtelen realismusnak, a melynek ide kellett kilyukadni. Egy kritikus helyesen jegyezte meg, hogy ez a realizmus arra van elítélve, hogy a karikaturában végződjék. Bizonyos tekintetben Paul de Kock volt az atyja. Flaubert ezt mondta a könyvéről: „Oly fáradságot és unalmat akarok előidézni, hogy a ki ezt a könyvet elolvassa, azt hihesse, hogy egy hülye írta“. Mit tartson az ember erről a megfordított művészi becsvágyról? Nem jellemzi-e eléggé az előrehaladt decaden-ciát? De ne hagyjuk magunkat megtéveszteni; a szerző véleményében ez a könyv nem volt bohózat, hanem egy bölcsészet — a nihilismus bölcsészetének a synthesise. Azért foglalatoskodom vele hosszasan, mert meg vagyok róla győződve, hogy a mi irodalmi nemzedékünkre nagyobb befolyást gyakorolt, mint az ember hinné. A regényíró összes művei közül ez

tetszik ma leginkább. A nihilismust tanulmányozni fogjuk az oroszoknál, és ezt az erkölcsi betegséget nem fogjuk náluk ily akútnak, ily diadalmasnak találni. Flaubert és tanítványai abszolút ürt varázsoltak elé az olvasóik lelkében, ebben a letarolt lélekben már csak egy érzés, a nihilismus végzetszerű terméke létezik: a pessimismus.

Bizonyos idő óta lélekszakadtából vitatkoztak a pessimismus felett. Azok az emberek, a kik jól emészteneek és keveset gondolkoztak, rosszalandónak mondták; ugyanezt mondhatnák az egészségtelen vidékeken a váltólázió azok, a kik nem szenvednek benne. Azt tanácsolják nekünk, hogy legyünk vigak és ezt éppen oly naívu tanácsolják, mint azok az orvosok, a kik így szólnak egy képzelt beteghez: „Írányozza az elméjét vidám eszmékre“. Azon orvosok közül, a kik nekünk ezt a tanácsot adták, némelyek azt a kérdést intézhették volna önmagukhoz, vajjon nem segítették-e kissé elő ök is a skeptikus materialismus győzelmes előnyomulását: ebben támadt a pessimismus, mint a féreg a rothadt gyümölcsben. Érvet hoztak fel, a melyeknek közvetett hatályosságát elismerem, ezek az érvek oly vidám természetűek, hogy meg kellene gyógyítaniok fekete májunkat a nevetés souverain erejével. Azt olvastam valahol, hogy sok rossz akarat kell hozzá, hogy valaki pessimista legyen 1789, a nagy elvek és tizenöt évi köztársaság után; szégyenletesnek minősítették csüggetegségünket, azt mondván, hogy Thiers nem volt pessimista, valamint Gambetta sem. Ez ugyan nagy megnyugtató a lélek örökös nyugtalan-ságára nézve! Mások magasabb szempontból tárgyalták a kérdést és visszavezették a bajok, a szenvedések és a halál problémáira — sőt mint valaki mondta,

a bűn problémájára is, voltak, a kik csodálkoztak és a kik meg nem értették, mily új és mély dolog rejlik e szó tudományos alkalmazásában.

Én, részemről azt hiszem, hogy nem kell visszamenni általános, állandó okokra, a melyek oly régiek mint a világ maga, hanem a mostani válság megmagyarázására elég azt mondanunk, hogy a pessimismus az ür természetes elősdije, a mely szükségképen ott lákik, a hol nincs többé sem hit, sem szeretet. A ki egyszer idejutott, az magától is feltalálja, a nélkül, hogy Schopenhauert olvasta volna. Azonban, két válfaját kell megkülönböztetnünk. Az egyik a materialistikus pessimismus, a mely belenyugszik a sorsába, ha kijut a megillető része a mindennapi élvezetekből, és el van határozva megvetni az embereket, a lehető legtöbb hasznót húzván belőlük a saját élvezetei számára. Ezt a pessimismust látjuk szétterjeszkedni az irodalomban. A második a fájdalmas, a fellázadt pessimismus, és ez egy reményt rejteget az átkozódásai alatt; ez a pessimismus a nihilista evolutio utolsó stadiúma, de egyúttal egy erkölcsi feltámadás első jele. Jól mondták róla, hogy ez minden haladás műszere, mert a világot soha sem alakították át, vagy javították meg azok, a kiket teljesen kielégít.

A mi realista irodalmunk csakis a pessimismus e két formája közt engedett választást, mert hiányzott belőle az isteni és az emberi értelem. Stendhal kezdeményezte (ha már éppen ragaszkodnak e véleményhez,) Flaubert betetőzte, Flaubert utódai vulgarizálták, de a feladatának egy részét nem volt képes megoldani. E feladat abból állt, hogy vigasztalja az alázatosakat és velünk megismertetvén, közelebb hozza őket hozzánk. Tisztán irodalmi szempontból a realista

irodalom meglakolt az erkölcsi fogyatékoságáért az által, hogy csak részlegesen és eltorzítva ábrázolta előttünk a világot, légkör és távlatok nélkül. A teremtés teendőinek csak az első felét teljesítette: meggyúrta, átformálta a sarat, kivett belőle mindent, a mit kivehetett, de elfeledte belé lehelni azt a lehelle-tet, a mely „élő lelket alkot“. Ez az irodalom azt hitte, hogy önző művészeti finomságok által mindent pótolhat; ez a tévhit arra csábította, hogy mandarinatussá alakuljon át és elszigetelje magát az általános élet-től, a melyet pedig szolgálnia kellett volna. Elszárad és elvész, mint a költő virága a megrepedt edényben, a melyből a tápláló víz kifolyt.

Az emberek eltávoznak tőle, mást keresnek; mindegyik önzetlen és nem érdekelt figyelő nagyon jól érzi ezt a visszavonulást. Az új nemzedékek ösztöne, a mely a gyermekes felfedezéseket megúnta és az igazságra éhezik, huszonöt vagy harmincz év óta sürgősen követelte a visszatérést az élet lelki-ismeretes tanulmányozásához és nagy egyszerűséggel való ábrázolásához. De az izlés változatai közepette az emberi lény alapján nem változik meg, örökké érzi a rokonszenv és a remény szükségét: csak e nemes gyöngeségeknél fogva lehet bennünket meghódítani, és igazában csak úgy, ha felemelnek bennünket a földről. A ki lealacsonyít bennünket és megcsonkítja reményeinket, ideig-óráig bizonyynyal mulattathat minket, de nem lesz képes hosszabb időre lebilincselni. Ma megfeledkeznek ezen igazságokról, a melyek épp oly maradandók, mint az emberiség, mert az átmenet és egyetemes bizonytalanság idejében élünk. A lelkek senkié, keringenek, vezetőt keresve, mint a fecskék, a melyek a hideg, a sötétség és a zaj miatt kétségbe-

esetben röpködnek a mocsár felszíne felett a viharban. Próbáljátok megmondani nekik, hogy létezik egy menhely, a hol a megsebzett madarakat befogadják, ápolják és felmelengetik, és látni fogjátok, hogy mindezek a lelkek felszállnak, kopár sivatagaitok felett a magasba, azon író felé, a ki szívből fakadt kiáltással hívta őket magához.

III.

Mialatt a realismus csak nagy ügygyel-bajjal honosult meg Franciaországban, már meghódított két nagy irodalmat Angolországban és Oroszországban. Itt a talaj elő volt készítve a számára és minden kedvezett a fejlődésének. Mi és valamennyi fajbeli testvéreink örököltük latin mestereinktől az abszolút geniúsát; az északi fajoknál ellenben, mint a szlávoknál, vagy mint az anglo-germánoknál a viszonylagosság geniusa uralkodik; akár vallásos hitről, akár jogelvekről vagy irodalmi proceduráról van szó, az európai népcsalád e megoszlása megnyilatkozik az egész történelemben. Ellentétben a mi tiszta és világos elménkkel, a mely mindenkor hajlandó a tanulmányai terét szűkebbre szorítani, e népek szelleme terjengős és zavaros, mert sok dolgot lát egyszerre. Nem bír a mi classikus nevelésünkkel, a mely lehetővé teszi, elszigetelnünk egy tényt, egy jellemet és ebben a jellemben egy szenvedélyt, ezer feltevással pótolni mindazt, a mit nem mutatnak meg nekünk, azt képzelettel, hogy a világ ábrázolásának épp oly bonyolultnak és ellentmondásokkal teljesnek kell lenni, mint a milyen ez a világ maga; a jóhiszeműségében szenved, ha elrejtik előle valamely részét ennek az összességnek, a melyben minden szorosan össze-

függ egymással. Vegyük szemügyre, milyen különféle követelményeknek felelnek meg a drámai művek; a mieinkben egy központi alakot, néhány — kevés — másodrangú alakot, szigorú határok közé szorított cselekvényt találunk, mint a *Cid*-ben, *Phédra*-ban, *Zaire*-ban; az angol vagy német tragédiáiróknál zajos sokaságot, a mely keresztül rohan egymásután következő eseményeken, és ha szabad ezt a kifejezést használni, egy előkészület és csonkítás nélkül az általános életből kikapott darabot, mint *VI. Henrik*, *III. Richárd*, *Wallenstein*. Így áll a dolog a regényszerű művekkel is; ezen utóbb említett országok türelmes olvasói nem ijednek meg egy szövevényes, bölcsészeti és eszmékkal teljes regénytől, a mely az elméjüknek épp annyi munkát ad, mint egy tisztán tudományos könyv.

Mindazonáltal a különbséget a mi realismusunk és az északi népeké közt másutt kell keresnünk: inkább az erkölcsi ihlet forrásában, mint az aesthetikai eltérésekben fogjuk azt feltalálni. E pontra nézve az összes kritikusok egyetértenek.

Taine, Stendhalt és Balzacot Dickenssel összehasonlítván, ezeket mondja: „Jobban szeretik a művészetet, mint az embereket . . . nem a nyomorultak iránti rokonszenvből irnak, hanem szerelemből a szép iránt.”¹ — Ebben rejlik minden, és ez a megkülönböztetés annál nyilvánvalóbb lesz, minél tovább kutatjuk mostani realistáinknál és Dickens követőinél vagy az orosz realistáknál. Montégut tovább nyomozza George Eliotról írt tanulmányaiban; korábbi munkákat visszaidéz az emlékezetünkbe és összefoglalja

¹ *Littérature anglaise*, Dickens.

egy mondatban, a melyet egész terjedelmében aláírok: „Ennek a vallási eredetnek tulajdonítottam azt az erkölcsi szellemet, a mely nem szűnt meg az angol regényt megkülönböztetni, még a legmerészebb vagy legcynikusabb művekben is és azt állítottam, hogy a realismus, a mely teljesen elfogadható, ha ez az elem termékenyíti meg, ettől megfosztva csak alsóbbrendű gyermekes és erkölcstelen műveket hozhat létre; e részben a véleményem nem változott.“¹ — Szintén Eliot műveiről írván, ezeket mondja Brunetière: „Ha igaz, a mint hiszem, hogy bebizonyítottam, hogy a mi francia naturalistáink ellenséges, gunyoros, vagy legalább is gunyolódó megfigyelése alig mélyed be a dolgok kérgén túl, míg ellenkezőleg alig van az emberi léleknek oly elrejtett redője, a melyhez az angol realismus oda ne férközött volna, ne vesztessenek önök sem időt, sem fáradságot arra, hogy az okát másutt keressék, mert itt van az. Nem az a köznapi rokonszenv, a mely az epigrammbeli dúsgazdag embert siránkozni készíti a szegény Holofernes sorsa felett, hanem a szeretet által felvilágosított értelem ama rokonszenve, a mely szeliden leszáll és hivalkodás nélkül azoknak az álláspontjára helyezkedik, a kiket meg akar érteni: ez volt és ez lesz mindig a lélektani elemzés műszere.“²

Súlyt helyeztem e vélemények idézésére, mert az orosz realismusra épp oly szabatosággal alkalmazhatók, mint az angol realismusra.

Ezen utóbbira nem fogok kiterjeszkedni. Taine, Montégut és Scherer, hogy másokat ne említsek, ezt

¹ George Eliot. *Revue des Deux Mondes*, márczius 1. 1883.

² *Le Roman naturaliste, le Naturalisme anglais.*

a tárgyat kimerítették Franciaországban. Angol-országot illeti meg a tisztelet azért, hogy felemelte és a tökéletesség legmagasabb fokára vitte azt a műformát, a mely megfelel a szellemek új szükségleteinek egész Európában. A realismus, a mely Richardsontól származott, Dickenssel, Thackerayvel és George Eliottal érte el legdicsőségesebb korszakait. Abban az órában, mikor nálunk Flaubert a realismus tanát magával ragadta az értelmisége bukásába, Eliot senki által utól nem ért derültségben és nagyságban állította elénk. Daczára határozott előszeretetemnek Turgenyev és Tolsztoj iránt, talán mégis följük helyezem Evans Maryt, ezt a bűvésznőt; ha száz év múlva az emberek még olvasni fogják a multak regényeit, úgy hiszem, hogy az unokáink bámulata ingadozni fog e három név közt.

Kétségtől elnézéssel kell lennünk az angolok lassúsága iránt a regényeik megindításában; valamint az élet, úgy a realismus is megköveteli tőlünk a türelem adóját az élvezetért. Az embernek el kell magát szánni arra, hogy egy egész kötetet olvasson végig, a mely két gyermek nevelését írja le a *Tulliver családban*, hogy később a Maggie bájos kis lelkét megérthesse. Ezeket az átlátszó műveket olvasván, a melyekben semmi sem ösztönöz a hátrahagyott térség megmérésére, úgy érzi az ember, mintha észrevétlenül egy mély vízbe szállna alá, a melynek nincs semmiféle különös sajátsága, a mely olyan mint minden más víz, mikor egyszerre egy megrázkódás arra figyelmezteti, hogy ez az Oczean vize és hogy abba alámerült. Vegyük a kezünkbe *Bede Ádámot*, vagy *Marner Silast*; lapokat és lapokat olvasunk, egyszerű szók festenek még egyszerűbb tényeket; akáarki

írhatta volna, ön is, én is. — Mi közöm nekem ezekhez a dolgokhoz és ezekhez az emberekhez? mondja magában az olvasó. És egyszerre, ok nélkül, tragikus esemény nélkül, egyedül ama láthatatlan nagyság nyomása következtében, a mely egy óra óta felhalmozódott, egy könnycsepp hull a könyvre; miért? — merem állítani, hogy a legélesebb elméjű ember se tudna egyebet mondani, mint: azért, mert ez oly szép, mintha az Isten beszélne; — ennyi az egész.

Szép, mint a biblia; azt lehetne hinni, hogy Dinah látogatását Lisbethnél és húsz más epizódot ugyanazon kéz írta, a mely megírta a *Ruth könyvét*. Az olvasó érzi, mennyire át vannak hatva az angolok a velőig a bibliától. És Eliot Györgynél ez bizonynyal a faj, a légkör és a nevelés hatásának tulajdonítandó. Tudjuk, hogy legkevésbé sincsenek conformista véleményei, ő maga eltért a régi hittől, de mindegy, benn van a vérében az az „első monas, a melyet a protestantismus ójt be az angol lélekbe és ennek kell tulajdonítani az angol regény fölényét a mienk felett”.¹ Ugyanezt a tüneményt találjuk az orosz íróknál is; személyesen eltértek a keresztény dogmától, hanem megőrizték annak jellembélyegét; olyanok mint a templom harangjai, a melyek mindig isteni dolgokat hangoztatnak, még akkor is, ha profán czélokra használják. A szerző pillanatnyi hitvallása néha csak csekély hatást gyakorol a művére; a mi nála többet számít és a mi főleg a mi íróinknál hiányzik, az a hosszú, öntudatlan előkészület egy egészséges környezetben és a szív vallásos minősége. Bármilyen legyen a hit, a melynél Evans Mary meg

¹ Montégut. U. o.

fog állapotni, mindenkor a magáénak fogja vallhatni a methodista Mooris Dinah következő szavait, a melyekben a gondolata lényegét összpontosította: „Úgy látszik előttem, hogy a lelkemben nincs hely az aggodalmak számára magam miatt, annyi szájalommal tetszett az Istennek megtölteni a szívemet a szegény emberek szenvedései iránt.“

Így gondolkoznak és beszélhetnének többen azon oroszok közül, a kik ma az angolokkal versenyeznek az elsőség felett a realista regényírás terén. Megjelenésük a nagy irodalmi színpadon hirtelen és váratlan volt. A legutóbbi évekig néhány orientalista volt bizva e sarmaták iratainak a megvizsgálása. Sejtették ugyan, hogy létezhetik náluk is valamelyes irodalom, mint Persiában és Arabiában, de ez csak középszerű bizalmat ébresztett bennük. Mérimée ismerkedett meg legelőször e kevésbé látogatott országgal; jelezte, hogy vannak tehetséges írói, eredeti művei. Turgenyev úgy jött közénk mint az orosz genius küldötte; a saját példája által bebizonyította e genius nagy művészi értékét; a nyugateurópai közönség skeptikus maradt. Az Oroszországról való véleményünket megállapította egyike ama könnyű formulának, a melyeket Franciaországban kedvelnek, és a melyekkel összezúznak egy nemzetet éppen úgy, mint egyeseket: „Nemzet, a mely megrothadt, mielőtt megérett volna“, — mondták és ez alkalmazható volt mindenre. Az oroszok nem neheztelhettek reánk e miatt; látni fogjuk, hogy néhányan és pedig a legtekintélyesebbek közül, önmagukra alkalmazták ezt a mondást. Őrizkedjünk az általános ítéletektől. Köztudomású-e, hogy Mirabeau ugyanezen szavakkal nyilatkozott a porosz monarchiáról? *Histoire Secrète*-jében

ezeket írta: „Rothadás az érettség előtt, nagyon félek tőle, hogy ez a porosz monarchia jelszava.“ — A következő megmutatta, hogy ez nagyon helytelen félelem volt. J. J. Rousseau is, mikor a *Contrat social*-ban Oroszországról beszélt, nem mulasztotta el egy paradoxon alkalmazását: „Oroszország akarni fogja leigázni Európát és maga fog leigáztatni. A tatárok, az alattvalói vagy szomszédai az ő uraikká és a mi urainkká lesznek, ez a forradalom előttem csálhatatlanul bekövetkezendőnek látszik.“ — Ségur, a kit a személyes tapasztalat jobb felfogásra tanított, helyesebben mondja: „Az oroszok még most azok, a mikké őket idomítják; ha egy napon, valamikor szabadabbak lesznek, akkor fogjuk látni a valódi lényüket“.

Ez a nap, a mely más tekintetben késik, elérkezett legalább az irodalom számára, sokkal korábban, mintsem Európának észrevenni méltóztatott. 1840 táján, egy iskola, a mely magát *természeti iskolának* vagy *naturalista iskolának* nevezte, — az orosz kifejezést kétféleképp lehet lefordítani, — magába olvasztotta a birodalom összes irodalmi erőit. A regényirodalomnak szentelte magát és azonnal figyelemreméltó műveket hozott létre. Ez az iskola az angol iskolára emlékeztetett és sokat köszönt Dickensnek, igen keveset Balzacnak, a ki külföldön még nem birt megállapodott hírnévvel, megelőzte a mi realismusunkat, a milyennek később Flaubert megállapította. Néhányan ezen oroszok közül rögtön és egy csapásra megtalálták ama vigasztalan concepciokat és durvaságokat a kifejezésekben, a melyeket mi csak az utóbbi években fedeztünk fel; ha ez érdem, akkor az elsőség az oroszokat illeti. De más írók a realismust megszabadították a tulságoktól és magasabb rendű szépséget kölcsönöztek

neki, a melynek forrása ugyanazon erkölcsi ihlet volt: a részvét, megtisztítva minden tisztátalan elemtől és felmagasztalva az evangéliumi szellem által.

Nem bírnak az angolszászok értelmi szoliditásával és férfias erejével; ez a gránit faj mindig teljesen megbízhatik önmagában és uralkodik önmaga felett épen úgy, mint az Oczeán felett. Az oroszok ingatag szelleme végig megy valamennyi bölcsészeten és tévtanon; pihenőt tart a nihilismusban és a pessimismusban; a felületes olvasó néha összetéveszthetné Tolsztoit Flauberttel. De ezt a nihilismust soha se fogadja el a nélkül, hogy fel ne lázadna ellene; az orosz lélek soha se megrögzött, szinte hallani lehet a sóhajlásait és töprenkedéseit, végre pedig visszanyeri önuralmát és jóvá teszi a hibáit a keresztényi szeretet által, a mely kisebb-nagyobb mértékben cselekvő Turgenyevnél és Tolsztojnál, Dosztojevszkijnél meg oly féktelen, hogy csaknem fájdalmas szenvedélylél lesz. Valamennyi kívülről behozott tan, a skeptikusok, fatalisták, positivisták tanainak a szele ide s tova lengeti őket, mint a nádszálat, de a szívük legbensőbb rejtekében mindig azok a keresztények maradnak, a kikről egy ékesen szóló hang egykor azt mondta: „Nem szűnt meg a részvétük azon egyetemes könyhullatás iránt, a melynek kiapadhatlan forrását — megadva adóját a kornak — az emberek és a tárgyak táplálják“. Ha a legsajátszerűbb könyveiken végignézzünk, megsejtünk a tőzsomszédságukban egy irányadó könyvet, a mely felé a többi gravitál; ez az a tiszteletreméltó kötet, a melyet a szt.-pétervári császári könyvtár diszhelyén láthatunk: a nowgorodi Osztromir Evangéliuma (1056.); a nemzeti irodalom legújabb termékei közepette ez a könyv jelképezi a forrásukat és a szellemüket.

A rokonszeny mellett, e realisták megkülönböztető vonása az élet sötét oldalainak és mellékkörülményeinek megértése. A valóságot behatóbban tanulmányozzák, mint bárki tanulmányozta valaha, mintha csak kizárólag erre szorítkoznának és mindamellet mégis elmélkednek a láthatlan felett, az ismert dolgokon túl, titokban figyelmet fordítanak az ismeretlen dolgokra is, a melyeket sejtenek. Szereplő személyeiket nyugtalanítja az egyetemes titok és bármennyire gondoljuk elfoglalva a pillanat drámájában, mégis figyelnek az elvont eszmék suttogására, — ezek az eszmék népesítik meg azt a mélységes légkört, a melyben Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij szereplői lélegzenek. A régiók, a melyeket ezen írók legszívesebben látogatnak, a tengerparti vidékekhez hasonlítanak. Az ember gyönyörködik a dombokban, a fákbán, a virágokban, de mindezek felett uralkodik a tenger mozgó láthatára, a mely a tájkép bájait megtoldja a világ határtalanságának érzetével, a végtelenség mindig jelenlevő tanuságával.

Valamint az ihletük, úgy az irodalmi módszerük-nél fogva is megközelítik az angolokat: az érdeket és a meghatottságot a türelem árán kell tőlük megvásárolnunk. Mikor a műveikbe behatolunk, meglep bennünket a compositio és a cselekvés látszólagos hiánya és kifáraszt a figyelem erőfeszítése, a melyet tőlünk követelnek. Ezek a restek és mindent megfontolók lépten-nyomon megállnak, visszafordulnak, víziókat idéznek fel, a melyek a részleteikben szabatosak, egészükből zavarosak, homályosan körvonalozottak; a mi izlésünkhöz képest terjengősek és igen hosszúra nyújtják ki a dolgokat; az orosz szók olyan arányban állnak a mieinkhez, mint a méter a lábhoz. Mind-

amellett elcsábítanak bennünket e tulajdonságok, a melyek egymást kizárni látszanak, a legnaivabb egyszerűség és a lélektani elemzés finomsága: bámulatba ejt bennünket a belső ember oly teljes megértése, a milyennel még soha sem találkoztunk, az egyéni természet tökéletessége, az érzelmek és a nyelvezet igaz volta valamennyi szereplőnél. Minthogy az orosz regényeket csaknem kizárólag előkelő társadalmi állású emberek írják, feltaláljuk bennük a legjobb társaságok szokásait és hangját, egyetlen hamis hang nélkül; de mikor ezek a megtéveszthetlen megfigyelők elhagyják az udvari köröket, a parasztokat épp oly élethűen beszéltetik, a nélkül, hogy csak egy pillanatig is elferdítenék a parasztok szerény gondolatait. A realista Tolsztojnak csupán az által, hogy a természetesség és az emotio tulajdonságaival bír, sikerül, úgy mint George Eliotnak a legköznapiabb történetekből egy nyugodt, de mégis megragadó eposzt teremteni, kényszerít minket, hogy üdvözljük benne a talán legnagyobb életidézőt, a ki Goethe óta köztünk megjelent.

Nem akarok bővebben kifejteni egy elemezést, a melyre e munkában gyakran vissza kell még térnem, mindegyik írónál külön-külön. Mikor itt egybefoglaltam, az volt a célom, hogy megmutassam a kötelékeket, a melyek az orosz realismust az angol realismussal egybefűzik és azt, a mi által mindketten a mienktől különböznek; hogy megértessem, hogyan hozhatott létre, ez a néha igazságtalanul rossz hírbe kevert műforma másutt remekműveket, mihelyt visszavezették valóságos forrásaihoz, a világossághoz és melegséghez. Mert az irodalom úgy működik, mint minden gyújtópont, a physikai és erkölcsi világot kormányzó souverain törvénynél fogva, erővé változtat át mindent, a

mit fényben és hőségben nyer és az egyiket ugyanazon mértékben adja, a melyben a másik kettővel bír. Ott, a hol mink hajótörést szenvedtünk, az angolok és az oroszok sikert arattak, mert egész kiterjedésben követték a teremtés szabályát; sárból formálták az embert, de bele lehelték az élet lehelletét és „élő lelkeket” alkottak.

Irodalmuk szerencsés is volt, észrevétlenül behatol az európai közönség közé. Megfelel minden követelménynek, mert alapjában kielégíti az emberi lélek állandó szükségleteit, a formája által pedig a korunk realismusát, a milyenné azt a szellemek azon általános iránya tette, a melyről fennebb beszéltem.

Ez szomorú és szükséges elmélkedésre vezet bennünket. A mindennemű közlekedés gyakorisága és gyorsasága és azon folyvást növekvő solidaritás következtében, a mely a világot egyesíti, napjainkban a coteriai és nemzetiségi előszeretet felett egy európai szellem, egy kulturális eszmei és hajlami alap támad, a mely közös tulajdona minden intelligens társadalomnak: valamint a mindenütt egyenlő öltözet, úgy ezt a meg lehetőszen hasonló és ugyanazonos befolyások iránt fogékony szellemet feltaláljuk Londonban, Pétervárott, Rómában és Berlinben. Sőt feltalálhatjuk még messzebb is: a gőzhajón, a mely a Csöndes-tengert átszeli, a prairieben, a melyet egy emigrans művelés alá vesz, az áruházban, a melyet egy kereskedő megnyit az ellenlábasknál.

Ezt a szellemet mink elszalasztjuk; a vetélytársaink bölcsészete és irodalma lassankint elhódítja tőlünk. Ez a szellem többé nem a mienk, mink csak utána megyünk, néha-néha sikerrel, de a ki csak követ, az nem vezet többé, tudom, hogy a mi óriási regény-

termelésünk még dicsekedhetik azzal, hogy a nagy könyvpiaczokon diadalmaskodik; vásárolják szokásból, vagy divatból és mulatnak rajta egy perczig; de kevés kivétellel az a könyv, a mely hat és táplál, a mely komoly számba megy, a melyet a család körében olvasnak és a mely időjártával idomitja az elméket, ez a könyv többé nem Párisból jön. Bánatos szívvel és óhajtvá, hogy csalódjam, feljegyzem itt azt a megfigyelést, a mi a külfölddel való hosszas érintkezéseim eredménye: az általános eszmék, a melyek Európát átalakítják, nem jönnek többé Franciaországból. A mi irodalmunk épp oly szerencsétlen, mint a világ feletti anyagi uralomtól megfosztott politikánk és a hibái által el hagyja veszni azt a szellemi uralmat, a mely a mi kétségtelen örökségünk volt.

IV.

El fogják nekem hinni, hogy midőn e párvonalat felállítom, nem az az elvetemült óhajtság vezérel, hogy a hazámat kisebbitsem. Ha ezt a pillanatnyi sülyedést gyógyíthatlannak hinném, hallgatnék. Szabadon beszélek, mert ma inkább mint valaha, meg vagyok győződve az ellenkezőről. A nagy szerencsétlenség után sokan azt képzelték, hogy a nemzeti szellem egy csapásra meg fog változni, és hogy az irodalom is tanuskodni fog e megváltozás mellett. A kik ezt hitték, nagyon rosszul ismerik a történelmet és a természetet, a melyek lassan működnek. Emlékezzünk vissza a forradalom borzasztó megrázkódtatásait követő évek „múzsájára“: tovább senyvedt és minden pontban egészen olyan volt, mint közvetlenül a nagy dráma előtt. Reá nézve a világ nem mozdult. Chateaubriand csak hat évvel a rémuralom után lép

ki az irodalom küzdőterére és egyetlen kivétel marad; a hatalmas irodalmi mozgalom, a mely a francia szellem nagyszerű átalakulását megmérni engedte, csak húsz évvel később nyilvánult meg. Ez onnét van, hogy a katastrophák nem oktatják meg és nem módosítják a már érett korú szemtanúikat; ezek hívek maradnak szokásaikhoz, előítéleteikhez és a routine-hez. A katastrophák megmagyarázhatlan módon hatnak a még gyöngye képzelmekekre, a gyermekekre, a kik még sokkal nagyobbban látják, rájuk meresztvén azokat a szép bámuló szemeket, a melyek minden látványt nagyobbban látnak. Ezekből a kicsinyekből férfiak lesznek és bennük megismerjük a vihar gyermekeit.

Igy lesz ez a mi korunkkal is. Tizenöt év óta íróink tovább hánykolódtak a régi ágyon, a melyen a nemzet megsebesülése találta őket; az elavult formákon élösködtek, az irodalom nem változtatott a régi eszközökön. Az ember azt hihette volna, hogy senki sem óhajt egészségesebb táplálékot. Hogy ez nagy tévedés volna, jól tudják azok, a kik figyelemmel kísérik az ifjúságot. A mi fiatalságunkat nem kell néhány lármás és bizarr szeszély után megítélni. Bizonyos nyugtalanság izgatja ezt a művelt fiatalságot, a mely az eszmék világában új támpontot keres. Egyenlő undort tanusít minden iránt, a mit feltálnak neki. Az eszményi művészet utolsó sóhajai alig hatják meg, a halni készülő dolgok csendes suttogására nem figyel, elfordul az elegáns és könnyű fictióktól, a melyek a mi nemzedékünket még elbűvölték. De nem kevésbé ellenszenves neki a materialista köznapi, lapos irodalom. Mintha ez volna a jel-szava: se pénzma, se trágyadomb, hanem levegő.

Veleszületett nemeslelkűségét visszataszítja a nálunk létező egyetlen realismus önző közönyössége és türehtlen szárazsága. A positivismus durva tagadásai nem elégitik ki többé. Ha arról beszélnek neki, hogy szükséges az irodalomban a vallási felújítás, elfogultság és gyűlölet nélkül hallgatja, mert ha hiányzik is nála a hit, a legnagyobb mértékben megvan benne érzék a titokzatos iránt, és éppen ez a megkülönböztető jellege. Szemére vetik, hogy pessimista és semmit se nyujtanak neki, a mi e betegségből kigyógyíthatná, ezek a pessimisták az igazság körül bolyongó lelkek.

Az ő esetük nem új; ha el akarjuk találni, hogy minek az előjele, nem olvashatjuk el elégszer újra meg újra azt a könyvet, a mely legjobban megvilágítja a XIX. század kezdetét; ez a könyv Ségur *Visszaemlékezései*. A fiatal ember úgy írja le a saját és kortársainak csüggedését 1796. táján: „Minden hit meg volt ingatva, minden irányjel ki volt törölve, vagy bizonytalanná lett és minél gondolkodóbbak és izzóbbak voltak az új lelkek, annál inkább tévelyegtek és kifárasztották magukat támasz nélkül ebben a végtelen és határtalan sivatagban, a hol semmi se tartotta féken az elkalandozásait és a hol végre sokan lerogytak kiábrándulva és annyi törmelék porán át nem láttak egyéb bizonyosságot, csak a halált, mint végpontot! . . . Csak ezt láttam mindenben és mindenütt . . . így kopott el a lelkem és vele együtt minden egyéb: elsenyvedtem . . .” Beszélne-e másképp a mai kor pessimismusa? Köztudomású dolog, hogy a későbbi tábornok, hogyan rázta le az övét egy novemberi napon a Tournant hidnál és milyen derék pályát futott meg, mint katona és mint író. A mi pessimismusunk is éppen úgy meggyógyítható és attól az

embertől vagy eszmétől függ, a ki képes lesz ezeket a fiatal embereket magával ragadni. Könnyen elhagyjuk magunkat csüggesztetni e végzetes szó által: század vége.¹ Ez csak csalétek. A húsz éves fiatal emberekre nézve mindig század kezdete van. Az időt felosztottuk mesterséges időszakokra és összehasonlítjuk egy emberi élet lefolyásával; a természet teremtő ereje nem sokat törődik a mi számításainkkal; szünet nélkül lök az életbe nemzedékeket és az élet mindig új kincsét bízva reájuk, anélkül, hogy a mi óránk számlapjára figyelne.

Ezeket a jóslatokat sokan talán megannyi illúzió-nak fogják tartani és azt fogják kérdezni, hogy mi köze mindennek az orosz irodalomhoz? Egyike azon tüneteknek, a melyek engem leginkább megleptek, az a szenvedély volt, a melylyel a fiatalság az új gyümölcsre vetette magát. Puskin a fordítókat valahol a „civilisatio váltó lovainak” nevezte. Lehetetlen volna találóbban kifejezni a hivatásuk nehéz és hasznos voltát. Azok, a kik legelőször megkisérlették a francia közönséggel megismertetni az orosz könyveket, aligha látták előre a vállalkozásuk összes következményeit. Azt gondolták, hogy Franciaországnak sohase szabad hátramaradni egy eszmével és hogy nem szabad egy tanulmány egyedárúságát átengedni Németországnak, a hol Reinhardt, Zabel és Brandes már néhány év óta jelentékeny műveket írtak a szláv irodalmakról. Csak a versenykedvet és a kíváncsiságot akarták felébresztetni a művelt körökben. Leginkább őket magukat lepte meg e regények sikere, a melyek a mieinktől annyira különböznek. Én, részemről, nem reméltem,

¹ *Vogué* könyve eredetiben 1886-ban jelent meg.

hogy a mi izlésünket sokan fogják osztani és mikor a közönség a saját izlését nyilvánította, beláttam, hogy a legutóbbi tizenöt év látszólagos mozdulatlan-sága alatt a nemzeti szellemben sok változás ment véghez.

Az oroszok szerencsáját a divat és az elfogultság által akarták megmagyarázni. Ah! mily felületesség! Megengedem, hogy volt benne némi kis része a divatnak, — ez az élődi növény minden növésnek induló fára felkapaszkodik, — és némely salonok elfogultságának. De az orosz regény a mindenféle társadalmi állású tanuló ifjúság körében találta meg a valódi közönségét. Nem a *couleur locale*, az idegenszerűség ingere csábította el, hanem az élet szelleme, az őszinteség és a rokonszenv hangja, a mely ezekben a könyvekben megnyilatkozik. Az ifjúság megtalálta bennük azt a szellemi táplálékot, a melyet a mi regényirodalmunk már nem nyújt neki többé és minthogy nagyon éhes volt, elragadtatással harapott bele. Nem beszélék találomra; hány fiatal ember, hány ismert vagy ismeretlen jóbarát leveleit idézhetném bizonyítékul!

Valószínű, hogy ezen oly nyíltan tanúsított kedveltségnek két, kissé kellemetlen következménye lesz. Válogatás nélkül le fognak fordítani mindent, a mi Oroszországból jön, máris elkezdték, és a nagy könyvhalmazban lesznek meglehetősen selejtes művek is; nos, hát ezeket nem fogjuk elolvasni. Másfelől úgy hallom, hogy „decadensek“, a kiket főleg azok a bizarrságok ragadtak meg, a melyek Dosztojevskij műveit eltorzítják, az ő túlzásait veszik mintául és ezekkel akarják képtelen műveiket elfogadhatóbbakká tenni. Ennek be kellett következni; magukra kell őket

hagyni, majd megjuhászodnak. Ezekkel a fenntartásokkal, meg vagyok róla győződve, hogy a nagy orosz írók befolyása üdvös hatással lesz a mi kimerült művészetünkre, segíteni fogja, hogy újból szárnyra keljen, hogy távolabbra nézvé, jobban megfigyelje a valót és főleg, hogy újra megtalálja a kedélyizgalmat. Már előbukkan valami belőle, bizonyos regényes művekben, a melyek teljesen új erkölcsi értékkel bírnak. Nem igen bírom megérteni azokat, a kik megijednek a külföldön felvett kölcsönöktől és félteni látszanak a francia genius érintetlenségét. Elfeledték volna az egész irodalom-történetünket? Valamint minden, a mi létezik, úgy az irodalom is olyan szervezet, a mely táplálkozásból él; folyvást assimilálnia kell idegen elemeket, hogy azokat a saját anyagává átalakítsa. Ha a gyomor jó, az assimilálás nem veszélyes; ha pedig végleg megromlott, akkor nincs más választatása, mint végelgyengülésben vagy emésztetlenségből elpusztulni. Ha nálunk így állna a dolog, akkor egy orosz gyomorerősítővel több vagy kevesebb, semmit se változtatna a halálos ítéletünkön.

Mikor a nagy század kezdődött, az irodalom haladoklott a Rambouillet-palota szenvelgő mesterkéltiségeitől. Corneille Spanyolországból hozta a készleteit, Molière Olaszországból. Csodálatos erős egészségnek örvendtünk és kétszáz évig éltünk a saját alap-tőkénkből. A tizenkilencedik századdal új szükségletek támadtak és a megtakarított nemzeti alap ismét kimerült; ekkor kölcsönt vettünk fel Angliában és Németországban, és az újra felszabadult irodalom megérte a közismert szép megújhodását. Most ismét elérkezett az éhség és a vérszegénység ideje: az oroszok éppen jókor érkeznek; ha még képesek vagyunk

emésztetni, meg fogjuk újítani a vérünket az ő költsé-
gükre. Azokat, a kik elpirulnának a gondolattól, hogy
a „barbároknak“ tartoznak valamivel, arra emlékeztet-
jük, hogy az értelmi világ nem más, mint egy nagy
kölcsonös segély- és jótékonysági-egylet. A Koránban
van egy igen szép szúra, a mely így szól: „Miről
lehet megtudni, hogy a világ vége elérkezett? kérdi
a próféta. „Ez azon a napon fog bekövetkezni, a melyen
egy lélek semmit se fog többé tehetni egy másik lélek-
ért.“ Engedje az ég, hogy az orosz lélek sokat
tehessen a mienkéért.

Közvetlenül mielőtt elkezdeném Oroszország lelkét
az irodalmában tanulmányozni, csaknem kizárólag a
francia irodalomról beszéltem és nem mentegetőzőm
e miatt. Azon évek alatt, a melyeket ott töltöttem,
igyekezhvén ellesni az idegen gondolatot, hallgatván
e határozatlan, hangzatos nyelvet, új eszmék e simu-
lékony ruházatát, folyvást arról elmélkedtem, mit
lehetne belőlük hazahozni, hogy gazdagítsuk a saját
gondolatunkat, a mi régi nyelvünket, a melyet az
ősök munkája és szerzeményei alkottak. Ők a világot
adóztatták meg, hogy felékesítsék királynéjukat, tud-
ták, hogy az ő szolgálatában minden meg van engedve,
hogy szabad megsarczolni az utasokat, kalózokat fel-
fegyverezni, tengeri rablást űzni és hajóroncsokat
kifosztani.

Kövessük a példájukat. Bizonyos írók azt állítják,
hogy a francia gondolatnak csak be kell járnia a
világot, elég ha önmagát szemléli a saját párisi tük-
rében. Mások azt mondják, hogy a nyelvnek ezen-
túl személytelen, érzéktelen hangnak kell lennie, a
melyet úgy kell kezelni, mint azon hideg és kemény
kövekből készített mozaikokat, a melyeket Rafael un-

kái gyártanak Firenzében az amerikaiak számára. Szegény nyelvünk! azt hittem, hogy a századok tűzön olvasztották fel, mintába öntötték, hogy harang legyen belőle, a mely hatalmas kongását szétárasztja az egész világon. Hogy ellentállásra képesebb és felségesebb legyen az erőteljes munkások, Rabelais, Pascal, Saint-Simon, Mirabeau, Chateaubriand, Michelet az olvasztó üstbe dobták a kacajukat, a haragjukat, a szerelmeiket, a kétségbeesésüket, az egész lelküket! . . . Nyelv és gondolat: e kettőt mindegyik korszaknak szünet nélkül újra meg újra kell olvasztani: a gonosz napok után, a melyek alatt mind a kettő megpuhult, ez a feladat reánk nehezül; kezeljük úgy, mint azt a korinthyi érczet, a mely a vesztett csatából és a tűzvészből került elő, de magában foglalja a világ összes kincseit, a haza összes ereklyéit, romjait és szerencsétlenségeit, mint fényes és zengő érczet, a melyből ékszereket és kardokat lehet kovácsolni.

Páris, 1886. májusban.

AZ OROSZ REGÉNY.

ELSŐ FEJEZET.

Eredete. — A középkor. — A classikus korszak.

Mielőtt a mai kor íróit tanulmányoznók, a kik az orosz genius mostani alakját fogják előttünk leleplezni, feltétlenül szükséges figyelmünket egy pillanatra az elődeikre irányoznunk. Egy pillantás ezen irodalom gyermekkorára, talán segíteni fog bennünket azon irány megértésében, a melyen az orosz irodalom napjainkban halad. A mult rövid áttekintésénél főleg a jelen előkészítését fogjuk keresni. Óhajtanám megmutatni, hogyan tartóztatta fel minden ezt a szegény gondolatot és hogyan késleltette a megérlelődését.

Az orosz irodalmat négy élesen megkülönböztetett korszakra lehet felosztani. Az első csak Nagy Péter uralkodásánál végződik; ez ezen ország középkora, barbár kísérletek és népies költészet korszaka, mely alatt a nemzeti hagyományok alaptökéje felsaporodott. A második korszak a XVIII-dik századot foglalja magában, a reformátortól I. Sándorig; ez a legmeddőbb, daczára azon hamis látszatának, mintha az előbbihez képest haladást jelentene; jellemvonása a nyugat szolgai utánzása. A harmadik, a melyet a romanticismus tölt be, rövid időtartam alatt a költészet

ragyogó virágzását mutatja; az általános irodalom-történet számot fog vetni e gyönyörű virágfakadással, de még csak üvegházi virágok, külföldről behozott kultúra termékei voltak és csak tökéletlenül ismertetik meg velünk az orosz föld veleszületett tulajdonosságait. Negyven év óta egy negyedik korszak kezdődött; Oroszország végre valami eredetit és önerejét nyújtott; a nemzeti genius a realista regénynyel a saját öntudatára ébredt, a multban a népies gyökereivel köti magát össze és a jövő programját gagyogja.

Nézzük, hogyan lép ki ez a genius a sötétségből és hogyan emelkedik fel a történelem mélyéből, folyvást elnyomatva e történelem kegyetlensége és zavarba ejtve hirtelen fordulatai által. És mindenekelőtt idézzük fel emlékezetünkben e faj értelmi eredetét és erkölcsi vándorlásait, aztán melegebb lesz a részvétünk mindaz iránt, a mi ebben az irodalomban szomorú, zavaros és határozatlan.

I.

Az orosz nép esetében egy történelmi szenvedést fedezünk fel, a mely részben az ősektől öröklött betegségből, részint a későbbi élet folyamán támadt bajokból származik. Az öröklött és a legrégebbi időktől fogva fennmaradt betegség, a szláv szellem hajlandósága ama negatív tan iránt, melyet ma nihilizmusnak nevezünk és a melyet a hindu atyák ugyanazon kifejezéssel *nirvaná*-nak neveztek. Ha Oroszországot jól akarjuk ismerni, vissza kell idézni az emlékezetünkben mindazt, a mit a régi Indiáról tanultunk. Ezt a véleményt a francia olvasó talán sokkal újabbnak fogja tartani, hogysen elfogadná; de nagyon ismeretes ez

a tudományos világban Oroszországban, a hol némely bölcsészek egyenesen Buddha tanára hivatkoznak és büszkén dicsekesznek az árijai vérük tisztaságával. Nem ritkaság, hogy egy orosz tudós bizonyos elbizakodottsággal így szól egy külföldihez: „Önök soha se fogják megérteni úgy, mint mink, a régi áriják szellemét; önök csak távoli unokaöcsők; mink vagyunk az egyenes leszármazóik.“

Azok, a kik így beszélnek, nem szükölködnek érvekben az állításuk támogatására. Mindenekelőtt megvan a physikai típusuk, a mely egészen tisztán fennmaradt ama családokban, a melyeknek vére nem vegyült össze a tatár vérrrel; van akárhány tanuló Moszkvában, akárhány paraszt bizonyos tartományokban, a ki bizvást végig mehetne Lahore vagy Benares utczáin, a nélkül, hogy az arczsíne kivételével bármi megkülönböztetné a Ganges völgye bennszülötteitől. Főleg elsőrendű nyelvtudományi érveik vannak. Ha az indo-európai nyelveket a szanszkrithez való rokonsági viszonyuk szerint osztályozzuk, a szláv nyelveket külön hely illeti meg, a többenél közelebb az anya, vagy a testvérn nyelvhez. A nyelvtudósok által felállított összehasonlító táblázatok szorosabb párhuzamosságot mutatnak fel a régi szlavón nyelv és a szanszkrit közt, mint ezen utóbbi és a legrégibb korszakokbeli görög nyelv közt. A gyökszavak alig módosultak a lényeges szavakban; a nyelvtan ugyanazonos törvényeket követ. Ha egy orosz paraszt előtt a Vedát említjük, meg fogja érteni minden további magyarázat nélkül: minthogy a *vjedaty*¹ ige egyike a leggyak-

¹ *Vjedaty*: tudni, ismerni; tűz, szanszkrit nyelven *agni*; oroszul *agnyá*.

rabban használtaknak. Ha ugyanaz az ember tüzet kér, ugyanazt az őseredeti szót fogja használni, a melyvel az ősei ezt az elemet imádták. Sokszorozni lehetne a példákat és e két nyelvet szabályozó törvényekben meg lehetne mutatni a rokonságuk legszigorúbb bizonyítékait; de ezek a nyelvtudományi következtetések még nem annyira döntők, mint azok, a melyeket az orosz szellem tanulmányozásából vonhatunk le.

Ha elismerjük, hogy a nagy emberi családoknak vannak különös értelmiségi típusaik, akkor a szláv értelmiségi típusban könnyen felismerhetjük a hindu típus fennmaradását. Lesz alkalmam erre az állításra visszatérni, mikor az orosz nép vallási és erkölcsi állapotát fogjuk tárgyalni. Ha az olvasó hajlandó az állításunkat alaposnak tartani, akkor az indiai forradalmakat tanulmányozván, meg fogja érteni az Oroszországban lehetséges átalakulásokat. A legilletékesebb írók, mint Burnouf, Müller Miksa, kimutatják, hogy a buddhista forradalom a népies közérzületnek inkább társadalmi, mint vallási reakciója volt, a kasztszellem, a társadalom szűklelkű és kemény szervezete ellen, a melyet a brahmánok állapítottak meg. Valamint a kereszténység a nyugaton, úgy a buddhizmus a távol keleten a szeretet, a szelidség, az erkölcsi és társadalmi szabadság kinyilatkoztatása volt, a mely az életet elviselhetőbbé akarta tenni azon számtalan emberi lényre nézve, a kik egy kérlelhetlen theokrátia igája alá voltak hajtva. A legjobb tanoknak is, hogy sikert arathassanak, szükségük van bizonyos túlzásokra, a melyek megfelelnek a fajok beteges hajlamosságainak, türniök kell bizonyos tévedéseket, a melyek a hosszas szenvedések által meghamisított képzelmeket elcsábítják. Ezen utóbbiaknak a kereszténység az asketiz-

must nyújtotta, a buddhizmus pedig a megsemmisülés örömét, a *nirvaná*-t hagyta fenn a számukra. E szó lefordítása miatt találta fel, ha nem csalódom, Bur-nouf a *nihilizmus* szót. Tüzetesebben megmagyarázza Müller Miksa a szanszkrit *nirvana* szó valóságos értelmét, a mely a következő: „Az a cselekvény, a mely-lyel egy világosságot kioltunk ráfújás által.“* Nem illik-e ez a meghatározás az orosz nihilizmusra? Nem a civilizáció világosságát akarja-e elfűjni, hogy visszamerüljön a sötétségbe?

Kétségtelen, hogy számos és újabb keletű okok adták meg a nemzeti jellemnek ezt a különös hajlandóságot a csüggetegségre, a mely az erőszakos természetű emberekben rombolási dühvé fajult minden ellen, a mi létezik, mert minden, a mi létezik — rossz. Ezenfelül a kereszténység új formulát adott mindannak, a mi jó volt a régi őstönökben, a működése mélyre hatott és képes volna megmagyarázni a testvériség és önmegtagadás azon érzelmeit, a melyek a népnek becsületére válnak. De önkénytelenül is azt hiszem, hogy nagyon régi gondolkozási szokásokig kell visszamennünk, ha be akarunk hatolni az orosz nép hajlamaiba és a kedvetlenségbe, a melyben szenved. Nézzük most már, hogy a balesetek milyen sorozata rontotta meg vagy módosította eredeti hajlamait.

Nem ismerek népet, a melyet a sors annyira ideoda dobált, mint az orosz népet. Ama folyók egyikéhez lehetne leginkább hasonlítani, a melyek hirtelen kataklysmák következtében többször változtattak medert, vagy olyan emberhez, a kit az élet elgyötört és a ki

* *Essais sur l'histoire des religions* 387. l.

több különböző életpályán indult el és soha se jutott célhoz. A nyugati népek sokkal kedvezőbb körülmények közt fejlődtek; az izlam viasszaszorítása után tizenkét századon át viszonylagos békében munkálkodhattak a saját fejlődésükön, a forradalmak és a háborúk soha se zökkengették ki őket teljesen a kerékvágásból, a melyben elindultak. Ellenben Oroszországban, mintha a történelem egy terepet tartott volna fenn magának, gyökeres kísérletek számára: itt nagy eszközökkel dolgozik, minden második vagy harmadik században megállítja vagy visszafordítja ezt a szegény népet, abban a pillanatban, midőn kísérletet tesz valamely irányban haladni. Az ember szinte elsédül, ha látja e nagy test rendetlen ingásait az eszmék és tények összeütközése következtében.

A barbár és pogány anarchia, a törzsek közti küzdelmek itt még folyvást tartanak két vagy háromszáz évig is, miután nálunk már megszűntek. Végre megérkezik a kereszténység, de Bizanczból, a legkevésbé tiszta forrásából, egy megromlott és a keleti császárság meggyöngült szelleme által elernyesztett kereszténység. Ezeknek a szlávoknak, litvánoknak, finneknek görögökké kell lenniök a vallás, a törvények és a kormányok által; e lelkek történelme csak most kezdődik: vajjon képesek lesznek-e megélni a megvénült és kimerült lelkek hagyományából, a kik csak az imént fejezték be a történelmüket? És mégis ez az élet csírája, a legelső biztosítéka az egybeolvadásnak Európa népeivel, a melyek e pillanatban lettek az emberiség vezetőivé. Lesz-e a csíranak ideje megélni? Kétszáz évvel a kievi megkeresztelkedések után elárasztotta Oroszországot a mongol betörés.

Ázsia visszaveszi a martalékát és magához vonja ezt a fiatal keresztény földet, a mely már Európa felé hajlott. A tatárok, a kik mint pogányok jöttek, átérnek az izlamra, ázsiai nép maradnak és orosz alattvalóikat a keleti szokásokhoz idomítják. Soha senki se volt büntetlenül rajah; éppúgy, mint a modern Törökország bolgárjai és örményei, az Arany csorda rajah-jai is még sokáig fogják viselni szívükben és elméjükben a tatárjárom okozta sebhelyeket.

Az oroszok csak a tizennegyedik században kezdték lerázni ezt a jármot, mikor nálunk már a renaissance hajnalhasadta árasztott szét világosságot. Nemes és elszánt erőfeszítések felszabadítják őket. Ázsia lassankint visszavonul; a félhold csak 1550 után tűnik el a Volgáról, de a szelleme itt maradt és a keleti jelleg nem fog egyhamar eltűnni. Az orosz népet, miután visszaadatott önmagának, vad kényuralom, a mongol praxis és a bizanci etikett vegyülete igazta le. Alig hogy az idegen elnyomatástól megszabadult, a röghöz kötöttek. Godunov Boris a jobbagságra kárhoztatta és összes társadalmi viszonyait egy tollvonás megváltoztatta, a végzetes Szent György napján, a melyet a muzsik átkozni fog, csaknem háromszáz évig. A következő században ismét újabb invázió, ezúttal nyugatról; a lengyelek hatalmukba kerítik Oroszország felét és ők parancsolnak Moszkvában. Ezeket is elkergetik és most már végre a nemzet lélegzetet vehet és maga elé nézhet. Mely irányban? Európa vagy Ázsia felé? A hagyományai, természet szerint, az utóbbi felé irányítanak; de még egyszer a kényszer rendelkezik felette. Egy erős kezű kormányos támad, a ki ezt az ide s tova hányt-vetett nagy tutajt a kormánylapát egyetlen

és hirtelen fordulatával és csupán az akaraterejének egyetlen megfeszítésével Európa felé fordítja.

E pillanatban, Nagy Péterrel kezdődik a talán legkülönösebb, de mindenesetre legabnormisabb kísérlet mindazok közül, a melyeket a történelem Oroszországgal véghezvitt. Hogy a hasonlatot folytassuk, képzeljünk magunknak egy hajót, a melyet a kapitány és a tisztek nyugati irányban kormányoznak, míg a legénység kifeszíti a vitorlákat ama szél irányában, a mely a hajót kelet felé hajtja. Ez volt az a sajátyszerű állapot, a mely százötven évig, Péter trónraléptétől I. Miklós czár haláláig tartott és a melyről az erkölcsök és szokások mai napig is tanuszkodnak. Legelőször az uralkodó és néhány ember a környezetéből hagyta abba a keleti életmódot és lett európaivá, az eszméi, politikája, nyelve és ruházata által, lassankint a legfelső osztály is követte a példát és az impulzust a XVIII. század utolsó éveiben; a XIX. század elején a körülmények erejénél fogva, az európai befolyás mélyebbre hatolt lefelé: a hivatali körökbe, az iskolákba, a vidéki nemesség körébe, néhány részecske kivált a tömeg közül, ezeket magával ragadta a felfelé irányuló mozgalom, de a nemzet mély rétegei makacsok, mozdulatlanok maradtak, kelet felé fordulva, mint a templomaik szentélye, mint régi uraik, a tatárok, mikor imádkoztak. Ezelőtt negyven évvel a nyugat fénysugarai még csak a magas hegycsúcsokat világították meg, a mély völgyek el voltak merülve a multak árnyékában, és ma is csak alig emelkednek ki belőle.

Ezen egész időszak alatt látható volt a következő páratlan látvány: egy kicsi uralkodóosztály, a mely az erkölcei, eszméi, gyakran a nyelve által is ide-

gen volt az óriási nép előtt, a mely az uralma alatt állt, ez az osztály összes értelmi, politikai és erkölcsi tápszereit felváltva Németországból, Angliából és Franciaországból, de mindig kívülről kapta, — ha szabad e kifejezést használnunk, — behozatal útján; az orthodox föld kormányzása pedig gyakran idege-
nekre, — mint az orosz paraszt mondja — „pogá-
nyokra“ volt bízva. Ezek ebben az alkalmi hazában csak adó- és sorozási-iveket láttak, a melyeknek a rendel-
tetésük a szükséges eszközök szállítása, hogy diplo-
máciai terveiket az európai sakktáblán érvényre
juttassák. Történtek ugyan rövid kísérletek nemzeti
politika életbeléptetésére, a hazai elemek bevonására,
de az általános szabály az orosz nép tudatlansága
volt és az intellektuális kivándorlása mindannak, a mi
a bon-tonhoz tartozott. Még most is élnek Oroszország-
ban öreg emberek, a kik pompásan beszélnek fran-
cziául és képtelenek beszélni, vagy legalább is írni
az unokáik anyanyelvén. Katalin czárnő idejétől egész
sorozata kezdődik a szeretetreméltó nemzedékeknek,
a melyek a XV. Lajos, az első császárság és a re-
stauratio elegáns-életmódját utánozták, fogékonyak
voltak a mi törekvéseink iránt, a mi könyveinkből
merítették közigazgatási és nemzetgazdászati elméleti
tudományukat; de ezek a tudós közigazgatási hivatal-
nokok sohase töprenkedtek a felett, hogyan gondol-
kozik, él és gyötri magát a munkával a jaroszlavi
vagy szamarai paraszt; ezek a tudós nemzetgazdászok
nem tudták, hogyan terem az orosz gabona és Puskin
azt állítja, hogy nem úgy terem, mint az angol. Ezen
exotikus növények árnyékában a magára hagyott nép
tengődött és fejlődött a keleti eredetének homályos
törvényei szerint.

Könnyen elképzelhető a zavar, a melyet ez a szakadás nem engedett eloszlanı a lelkekben. Nálunk lassúbb történelmi képződések megteremtették a középosztályokat a vezéreszmék természetes közvetítőit a társadalom legmagasabb és legalacsonyabb rétegei közt. Oroszországban a középosztályok hiányzottak és ma is hiányzanak, semmi se bírta betölteni az üres tért, a *perelom*-ot, mint ott nevezik. A mély üreg egész szélességét csak akkor látták, mikor a felvilágosult oroszok visszafordultak Oroszország felé. Ezen evolutio jelei I. Sándor uralkodásának utolsó éveiben mutatkoztak. A nemzeti egybeolvadás, mint mindig, a csatatéren kezdődött, a melyen a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek tagjai egymás mellett hullottak el az ellenség előtt. De az érintkezés helyreállítására irányzott első kísérletek elszigeteltek és meddők voltak. Mindennap több és több egyén csatlakozott a civilizált zömhöz, ez az utóbbi megnőtt, de közeledés nem történt. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a korszakot, a melyben Oroszország két részre szakadva élt, I. Miklós cár haláláig meghosszabbítsuk.

Azóta a szabályosabb élet szükségességének érzete erőt vett mindenkin, az orosz érzelem kitört. Eleinte egy társadalmi forradalomban, a jobbágyok felszabadításában nyilvánult. Ez az esemény rengeteg nagy rázkódást idézett elő és új változást a közlelkiismeret irányzatában. A XIX. század utolsó negyedében minden jóakarat vállvetve dolgozott azon, hogy a hazát egységesse és erőssé tegye, de mennyi akadály állt ennek útjában! Hogyan lehessen eltörölni a multat és hogyan élhessenek egymás mellett a felszabadultak és azok, a kik mindig szabadok voltak? Az ember azon égitestek egyikét véli látni, a melyekre két ellenkező irányú

vonzerő gyakorol hatást. Az égitest ketté törik, az egyik töredék a távoli csillag felé siet, a mely hívja, a bujdosó zöme azonban tovább is a közelebb levő sphaerákhoz vonzódik; mindennek daczára a két világtöredék ismét egyesülni igyekeznek, de hogyan fog ez sikerülni az ürön át és az ellentétes irányban működő erők ellenére? Így volt az annyiféle különböző elemekből álló Oroszországgal is, a melyet egymásután ellenkező erők vonzottak, a mely hol Európából Ázsia felé, hogy Ázsiából Európa felé löketett és végül önmagában meghasonlott.

Ezt neveztem én történelmi szenvedésnek és csüggettségnek e népnél, a melynek Isten sohase mondta világosan: „Menj erre!”

A történelem zordonságához járul még azon föld és égalj zordonsága is, a mely az orosz dráma színhelye. Kemény, végnélküli telek elsenyvesztik az embert, félbeszakítják a munkáját, elszomorítják a gondolatait. Az ország északi részein a nyomorúságos növényzet nem mutathatja fel a természet erőteljes példáját, mely az embert arra ösztönzi, hogy versenyezzen vele erőben. Időjárással a szellem ama vidék külalakja szerint idomul, a melyben él. Ha így van, és én azt hiszem, hogy így van, akkor az élesen körvonalazott láthatárú és változatos terepalakulású vidékeknek elő kell segíteniök az egyéniség fejlődését, a fogalmak szabadoságát, az erőfeszítés tartósságát. Semmit, a mi ehhez hasonlítana, nem találunk az orosz földön, legalább is nem a központi területeken, a hol az uralkodó faj kialakult; a chaos egy nedves maradványa van itt, a melyen a Teremtő elfeledte elvégezni a legelső műtétet, a vizek szétválasztását; nincs itt kő, nincs izom ebben a petyhüdt testben; mindenütt

csak az az egyhangú vagy-vagy, a melyről Tacitus beszél: *aut silvis horrida, aut paludibus foeda*; ezer meg ezer versztnyi hosszúságú teljesen egyforma síkság, észrevehető láthatár és szilárd körvonalak nélkül; hó, mocsár és homok morganáival. Semerre sincs hegy, a mely így szól: „Állj meg, vagy küzdj, hogy átmeless rajtam“. Mindenütt a végtelenség, a mely czél nélkül megzavarja az elmét és vonz. Tolsztoj jól jellemezte: „az a határtalan messzeség, a mely magához hi.“

Tétova lelkek országa ez, magukban összpontosult, hosszú lemondásra képes, de hirtelen erőszakos vágyakban kitörő lelkeké, mint a tengerészek lelke; olyan föld, a mely alkalmasabb sátrak, mint házak számára, és a hol az eszmék épp oly nomádok, mint az emberek. Valamint a szelek, a melyek akadálytalanul viszik a hideget a Fehértengertől a Fekete tengerre, az invasiók, a nyomor, a szomorúság és a szolgaság is gyorsan és ellenállhatlanul gördül végig ezen üres térségeken. Az ember megy maga elé, találomra. Alkalmas ez a föld a semmiség felé irányuló epekedés táplálására, a mely az orosz szívvvel együtt születik; nem ilyen föld kell a szellem erőteljes termékeinek létrehozásához, az irodalom és a művészetek fejlődéséhez. Mindamellet a nagyon zord égálj alatt is és annyi mostoha körülmény daczára látni fogjuk, hogy kikel az elvetett mag, a mely az embernek oly szükséges, hogy szinte azt lehetne vélni, hogy magával hozott, nem tudni honnét, örök tavaszt, a mely megőrzi a magot minden égálj alatt.

II.

A középkor, — és így nevezhetjük Oroszországban azt a korszakot, a mely Nagy Péterig tartott, — a szellemét két emlékjelben örökítette meg: az egyházi

irodalomban, egyházi szónoklatok, krónikák, erkölcsi és tanulságos értekezések alakjában; a népies irodalomban, hősköltemények és legendák alakjában.

Az előbbiről semmit se mondhatunk, a mi nem volna alkalmazható egyszersmind a nyugatra is. Ugyanaz a költői ér, csakhogy elmaradott és szegényebb. Mint az egész kereszténységben, úgy itt is, az egyház marad sokaig az egyetlen nevelő; az egyház kebelén kívül mindenütt barbárság uralkodik; szerzetes és író rokónértelmű szók. Kezdetben az író csak kézimunkás, khinai íródiák; a régi görögök írónádjával nagy vesződséggel másolja az evangeliumokat, a bibliát. Az élet egyik titkának letéteményesét tisztelik benne; egy ilyen nehéz csodát nem lehet véghezvinni különös égi malaszt nélkül. Számos szerzetes-nemzedék mult ki, mielőtt az a gondolatuk támadt volna e szerény másolóknak, hogy e művészetüket fel lehetne használni a személyes benyomásaik feljegyzésére is. Így keletkeztek mindenekelőtt a bizanci egyházatyák utánzásául a homiliák, majd a szentek életei, az arany legenda, a mely a kievi híres zárdában, a szláv világ e nagy imádkozási és munkássági központjában fejlődött és alakult ki. Ez ama kor regénye, a képzelem legelső erőfeszítése azon eszmény megvalósítására, a mely minden lélekre csábítóan hat. Végre aztán következtek a krónikák, a végig küzdött háborúk és a végig szenvedett nyomorok lajstromai. Nesztor, az orosz történelem atyja, kétséggel odakölcsönözte a nevét egy egész legió annalistának.

A tatárok betörése megfojtotta a kultura e legelső csiráit; a tizenharmadik és tizennegyedik században alig észrevehető a haladása. A biblia fordítása ó-szláv nyelvre csak 1498-ban készült el. 1518-ban a görög

származású Maxim, athosi szerzetes, a ki Firenzeben élt Savonarola mellett és Manucci Aldo barátja volt, Moszkvába érkezik; magával hozza a legelső nyomtatványokat, a melyeket Oroszországban láttak, reformálja az iskolákat és maga köré gyűjt egy csoport tanulni vágyó embert. Ezen időtájban a „polgári diakonok“ a jövőbeli „csinovnismus“ (hivatalnoki hierarchia vagy burokratia) embriója, elkezd az íródiákok segítségére lenni latin és görög szövegek fordításában. Sylvester pápa megírja a *Domostroi*-t, a polgári erények és a háztartási gazdálkodás kodexét, a mely az orosz tizenhatodik század gyakorlati encyklopediája volt.

E század második felében a Rettenetes Iván megajándékozta a hazáját nyomdai intézménnyel, felépíti Moszkvában a „nyomdászok palotáját“, e tisztes régi házat, a mely részben máig is fennáll. A császár megkísérelte az új művészetben jártas embereket beédesgetni Németországból, de sikertelenül; a német fejedelmek éppoly féltékeny gonddal őrizték a nagy arkanum mestereit, mint a jó alchimistákat vagy az ügyes kardkovácsokat. Egy moszkvai íródiák, Fedorov Iván szlavon betűket öntött és a munkához látott; 1564-ben megjelentek az *Apostolok cselekedetei*, a nemzeti nyomdászművészet legrégibb emléke. A legelső orosz nyomdász, eretnekséggel vádoltatván, kénytelen volt menekülni, nyomorúságos életpályája, mintha jóslatszerű jelképe volna a sorsnak, a mely hazájában az eszmékre várt. Fedorov a litvániai mágánásoknál barangolt és néhány könyvet nyomtatott a kastélyjaikban; a védnökei kiragadták őt a sajtói mellől és mezei munkára kényszerítették. „Nem az volt a hivatásom, hogy gabonamagvakat vessek el a földbe,

hanem hogy szellemi magvakat szórjak szét a világban és lelki táplálékot adjak mindenkinek“, írja ez az ember.¹ Lembergbe menekült és ott halt meg nagy nyomorban, miután a betűit egy zsidónál elzálogosította. A sírját a Szt. Onofrius templom temetőjében meg lehet ismerni a sírirtatóról, a melyet valamelyik tanítványa kegyeletes kézzel vésett a sírkövére: „A moszkvai nyomdász, a ki könyveket nyomtatott, a melyek azelőtt ismeretlenek voltak . . .“

A tizenhetedik században néhány világi irodalmi kísérletet találunk; de az idő — a zavargások, a bitorlók és a lengyel invasió ideje — nem volt kedvező e kísérletekre. Michailovics Alexej uralkodása alatt, a nyugati civilizáció hajnalhasadtakor Oroszországban, a szellemi élet felébred. A csár megalapítja a görög-latin akadémiát, színész- és ballettársulatokat hozat, hogy előadathassa Poloczky Simon mysteriumait. De a theologia souverain urnő marad a „Nyomdászok palotájában“. A vallási szakadás, a raszkol, mellett vagy ellen megindult polemiák teljesen igénybeveszik Nikon patriarcha és a kanonisták egész tevékenységét. Nagy Péter koráig a kiváló írók theologusok, mint Prokopovics Teofán és Javorszkij István; a könyvek czime: „Lelki szabályzat“, „A hit sziklája“, „Az Antikrisztus előjelei“. Oroszország híven követi a nyugati szellem evolúcióját, csak hogy pár századi késéssel; fejlődése a tizenhetedik században sok tekintetben hasonlít a mienkhez a tizenötödik században; de Moszkvában még sem találunk Froissard-t, sem Commines-t.

Sokkal gazdagabb a népies irodalom, a folklóre

¹ Az *Apostol* függeléke; nyomtatott Lembergben 1573.

egyetlen más népnél sem olyan eleven és olyan változatos, mint a szlávoknál. A természet és a történelem nagyon is középszerű életfeltételeket teremtett a számukra, a dolgok valódi állapota nagyon komornak látszott előttük; képzeljük abba a segélylyel teljes világba menekült, a melyet a Teremtő akarata a valódi vigasztalan világ felett alkotott, a végből, hogy az ember ott szabaddá és bájossá tegye az életét, olyanná, a milyen itt lenn lehetett volna. Bjelinskij a kritikus jól fejezte ki a saját faja érzelmét, mikor oly találóan mondta: „A mi hazánk egy délibáb“. Tutsévet a költőt pedig mindenki meg fogja érteni, mikor e titokzatos verset olvassa:

A mint a földgömböt
Tenger veszi körül
A földi életet
Álmok veszik körül.

A *Bijlinek* (mondák) cyklusa felőleli és álmokká alakítja át az egész nemzeti életet; ide tartoznak a regék az elbukott istenekről és mesés emberekről, csodák emlékei, a melyeket az emberi faj századokon és korszakokon keresztül folyvást változó alakban nemzedékről nemzedékre átörököl; hős- vagy szerelmi költemények az ősről, apró nyomorúságok elpanaszolásai, rapszodiák, a melyekben a nép előtt kedvelt vagy gyűlöletes nevek valamennyien előfordulnak. Ez a történelem zenéje, a melyet nyolcz század, vagy talán még régibb idők óta énekelnek a nagy orosz folyók halászhajói és az ukrainai kozákok. Ezekben a mély vizekben teremnek a gyöngyök. Később, mikor majd Oroszország valódi költőket fog szülni, ezen utóbbiaknak csak a régi forrásokból kell meríteniök, hogy teli marokkal halászhajók ki a becses anyagot.

De valóban szegényes munka az íróé, a ki nagy fáradtsággal vésegeti a mutatós ékszereit. Sokkal több fenség van a névtelen költő — a nép — képzelmében és sokkal több költészet a szívében, mert nagyobb a hite, az egyszerűsége, a fájdalma.

Tolsztoj Alexejről, a romantikus plejád utolsó költőinek egyikéről beszélnek, hogy egy ízben verseket ígért a nőnek, a kit szeretett, de nem talált a szívében semmit, a mi elég szomorú, semmit, a mi elég szép lett volna. Eszébe jutott, hogy egy utazása alkalmával, az Uralon túl, az orenburgi pusztaságon egy kirgizzel találkozott, egyikével azon tevehajcsároknak, a kik egy hosszú nádsípon fújják el a régi ázsiai dallamokat. Tolsztoj elhozatta ezt az embert Oroszország túlsó végéről és elküldte ahhoz, a ki verseket kért tőle; jól tudta, hogy az ő egész művészete nem ér fel ezzel a dallammal, a melyet annyi lélek és annyi század teremtett.

Melyik lyrai költeményt lehetne a világ következő leírása mellé állítani, melyet a „Galamb könyvében“ (tizenötödik század) találunk.

„A nap az Isten arcának a tüze, a csillagok a pallástjából hullanak . . . Az éj fekete az Úr gondolatától, a hajnalpir a szemeiből sugárzik ki . . .“

És vajjon a társadalmi könyörületesség regényírói, a kiknek műveit tanulmányozni fogjuk, találtak-e valaha gyöngédebb és keserűbb vonásokat azoknál, a melyeket a „Krisztus mennybemeneteléről“ szóló verses elbeszélésben olvasunk? Jézus készül felszállni az égbe és elbúcsúzik a szegény emberektől, a kik fájdalmas szívvel állnak körül:

„Atyánk! ki fog bennünket táplálni? Ki fog bennünket védelmezni a sötét éjszakában?“ Krisz-

tus vigasztalja őket: „Ne sirjatok, kis testvérekém, adni fogok nektek egy arany hegyet, mézzel folyó patakot, hátrahagyok a számotokra szőlővel és gyümölcsfákkal beültetett kertet és mennyei manát . . .“ De János apostol közbeszól: „Ne adj nekik arany hegyet, mert a bojárok el fogják venni tőlük, felosztják maguk közt és a kis testvéreinket még a közelébe sem engedik férni. Ha azt akarod, hogy legyen táplálékuk, ruházatuk és hajlékuk e nyomorútnaknak, hagyd nekik örökségül a te szent nevedet, hogy menjenek szerte a világban, azt dicsőítvén.“

A középkor népies költészetéből kiemelkedik egy irodalmi emlék, a legrégibb és az összes többiek mintaképe: Az *Elbeszélés Igor seregéről*. Ez a hősköltemény jelképezi és dicsőíti a nemzeti küzdelmet a polovczok, a délkeleti pogány csordák ellen, mint a Roland éneke a frankok küzdelmét a mórok ellen. Az Igor névtelen énekese nagyon kevéssel marad mögötte a mi Théroulde-unknak, vetekedhetik vele Homér örökségének egy részéért. Az összes hősköltemények rendes, megszokott tárgyából egy tragikus költeményt alkotott, a melyben az egész természet társul szegődik az orosz hősök tetteihez: ez a mély naturalista érzelem képezi a mű eredetiségét. Ne keressük benne a nyugati hősköltemények keresztényi ájtatosságát; a Szent Szűz vagy a szentek tisztelete és a mennyország nincs a cselekvény közé vegyítve. A szláv hős lelke csak névleg keresztény; a polovczokat pogányoknak nevezi, de ő maga is pogány, a kit csak az imént kereszteltek meg. Az elemi erők, a mindenség homályos élete azok a hatalmak, a melyekben hisz; fohászeit a folyamokhoz, a tenger-

hez, a sötétséghez. a szelekhez, a „háromszorosan szent“ naphoz intézi. A folytonos ellentét a jótékony világosság és a gonosz sötétség közt az egyiptomi himnuszokra emlékeztet és alaptanukra, a küzdelemről nappal és az éjszaka közt.

Soha senki sem idézte elő egyszerűbb és naivabb eszközökkel a phantastikus iszony kínosabb benyomását. Vészthozó állatok kísérik Igor hadseregét és leselkednek reá; az elbeszélés mögött folyvást halljuk ijesztő hangjaikat: a hullákat szimatoló hollók káro-gását, a szarkák csörgését, a farkasok üvöltését. Mindjárt kezdetben erőt vesz rajtunk a rémület, a melyet a pusztaság hullámzó növényzetének moraja, a ködfátyolok foszlányai és a sivatag tétova nyugtalanságai keltenek. Ezek a növények néha elérzéke-nyülnek; a fák lehajolnak a halálosan megsebzett fiatal hősök fölé. Igor megköszöni a Donnak, hogy elrejtette őt a vizeiben, nedves nádasai közt; a *ruszszalkák* (vizinimfák) legendája, a folyóvizek azon szívreható költészetével, a mely oly nagy helyet fog elfoglalni a szlávok képzelmében, csirájában itt már megvan. És mindez csak néhány gyors és erőteljes vonással van rajzolva, a melyeket soha és sehol nem látott személyes képek élénkítenek.

Az Igor éneke az orosz tizenkilenczedik század összes lírai költészetének lehetőségeit már magában foglalja. A tudósok vitatkoznak a hitelessége felett; az 1795-ben feltalált és 1812-ben elégett kéziratot Macpherson, az Ossian felfedezője valamelyik utánzójának tulajdonították; én Puskin véleményéhez csatlakozom, a ki a nemzeti hőskölteményről írt tanulmányában ezeket mondja: „A tizennyolczadik századbéli költőinknek összesen és együttvéve nem volt annyi

költészetük, hogy meg tudták volna érteni, anná kevésbbé, hogy kitudtak volna gondolni akár csak két sort is az Igor énekéből.“

Ebből a forrásból fakadva, a bijlinek cyklusa a középkor egész tartama alatt szaporodott; még a mi korunkba is átnyul a legendák és a népies dalok szünet nélküli tenyészetével. Az övé minden, a mi az orosz földön és az orosz ég alatt létezik. Nem fogom részletezni a fejlődését; az irodalomtörténet e fejezetét sehol sem ismertették jobban, mint nálunk Franciaországban és egyike a mieinknek.¹ Csupán annak a felemlítésére szorítkozom, hogy ez az epikai költészet, a fejlődési módja, a kozmopolitikus és ökumenikus jelleme által mennyire képviseli a fajt magát. Gyökereit alámeríti az ázsiai ó-korba, a hindu és persa regékbe, később több ágon észrevevesszük, hogy idegen ojtásból származott rügyei fakadnak. A nemzeti hősök: Muromi Illés, Vladimir, Rettenetes Iván, Mazeppa nagyon közel állnak a bizancziakhoz, a Kerek Asztal és az Ezeregy Éjszaka hőseihez, Nagy Sándorhoz, Salamonhoz, Kitovrasz császárhoz, a bölcs Akirhoz és a szép Deu-geneshez, a görög lovagregényben. A keletről és nyugatról felváltva behozott elemekben feltaláljuk az orosz szellem folytonos ide s tova ingadozását a két pólus közt, a melyek magukhoz vonzzák.

Visszaemlékezik és inkább utánoz, mintsem terem; de az idegen képek, a melyeket visszatükröz, tágasabb körvonalakat, búskomor színezetet öltenek és a panasz és testvéri könyörületesség hangján szólalnak meg, miután az orosz szellemet megtermékenyítették.

¹ A. Rambaud: *La Russie épique.*

III.

Abban a korszakban, a melybe most fogunk belépni, másképp lesz. Azonban Bjelinszkij a tizennyolczadik századról szóló tanulmányaiban azt mondja: „A mi irodalmunk 1739-ben kezdődik, Lomonoszov legelső ódájának megjelenésével.“ Ez éppen úgy hangzik, mint a „Végre Malherbe megjelent . . .“ Despréauxnál. Bjilinszkij állítása helyes, ha irodalom alatt a szó szűkebb értelmében egy művészet hivatásszerű, magáért és bizonyos szabályok szerint való gyakorlását értjük. Abban az épületben, a melyet egészen és teljesen a saar-dami hajóács emelt, az író az állam szolgájává lesz, mandarinná, a kinek megvan a maga külön feladata és a hivatali hierarchiája, mint a többinek, a katonának, a közigazgatási és az igazságügyi hivatalnoknak; mint ezek, úgy ő is mindent újból fog megtanulni a nyugateuropai iskolában. A mindig hátramaradt Oroszország ugyanazt cselekszi a tizennyolczadik században, a mit mink tettünk a tizenhatodikban. Lassankint megalkotja az irodalmi nyelvét; mindeddig csak a régi egyházi szlapon nyelvet használták a könyvekben, ezt a nyelvet most hajlékonyabbá, világivá teszik, egybeolvasztják a népies nyelvvel, felruhazzák a „nemes irmodor“ méltóságával; a két nyelvjárás ezen egybeillesztésével beolvasztják az idegen kifejezéseket, a melyek minden oldalról özönlenek a külföldről átvett újítások kíséretében. Valamint a nyelv, úgy a gondolat is elhagyja az egyházat, érintkezésbe lép a tudománnyal és a világi költészettel, a melyek végleg szétváltak a vallási dolgoktól; mintaképeit a classikus ó-korban és az előbbre haladott népeknél keresi. A mint láthatjuk, ez Rabelais, Amyot és Ronsard mun-

kája, a melyet azonban Oroszországban sokkal csekélyebb erélylyel és kevesebb szerencsével végeznek. A mi nálunk nemzeti munka és a szellemekben már megérett forradalom eredménye volt, az Oroszországon nem volt egyéb, mint egyetlen akarat hatása, egyetlen ember mesterséges műve, a ki idő előtt fújta el az ébresztőt alvó embereknek. Irodalmat nem lehet felülről, ukáz által teremteni, mint egy hadsereget vagy törvénykönyvet. Képzeljük el, hogy Szép Fülöp decretálta volna a renaissanceot: Ugyanezt próbálták meg Oroszországban és ezért volt az eredmény olyan silány.

Egy másik vonás, a melylyel az újhódás valamennyi korszakaiban találkozunk, a tudós és a művelt ember egyesülése az eszmék munkásainál. A még korlátozott téren mindent alapjában kell kezdeni, az úttörőknek, a kik e térre elkalandoznak, mindent kell tudniok, ők természettudósok, földmérők, nyelvészek és költők egyszerre. Nagy Péter egy tudományos akadémiát alapított Pétervárott; ezen akadémia hatásköréhez tartozott minden szellemi ügy. Az alapító akaratánál fogva az akademikusok lesznek a nép tanító-őrmesterei a tudományok valamennyi szakában. Eleinte őket magukat külföldre küldik tanulni. Így tart ez egy egész századon végig és a magas tanári hivatás egy közhasznú hivatalos szolgálat számára lefoglalja és hierarchizálja az összes tehetségeket.

E kezdeményezők közt Lomonoszov volt a legnevezetesebb. Ez a kis koldus, — egy Fehértenger-melléki halász fia, a nép és a nyomor gyermeke, akaraterejénél fogva az elméjét kiműveli és állást teremt magának. Az iskolában kitűnik a társai közül, az állam lefoglalja magának és besorozza ama cso-

portok egyikébe, a melyeket Németországba küldenek, a hol aztán alamizsnából tengődhetnek az egyetemeken. Pétervárra visszatérve, német tanítóit megtalálja, jól elhelyezkedetten az akadémiában, a melyet hűbérül bírnak; küzdeni kezd velük, bejut az akadémiába és itt végre diadalra vezeti az orosz elemet; ő az első a ki ódáiban a verset rendes méreteknek veti alá; végre hazájának örökségül hagyja az elengedhetlen epikai költeményt, a *Petriádot*. Mi maradt fenn mindebből? Semmi, csupán egy méltán tisztelt név. Ezen előkészületi korszakok alatt a legtehetségesebb emberek is csak olyanok, mint az alapozás hálátlan munkájára kárhoztatott építészek; lángelménk eltemetve marad a föld alatt; hogy méltányosak lehessünk irántuk, meg kell emlékeznünk arról, hogy az épület, a melyet náluk boldogabb emberek emelnek, e feláldozott lángelme munkáján nyugszik.

Azt lehetne hinni, hogy II. Katalin uralkodásának az irodalmi dicsőséggel is meg kellett volna toldania a többi. Ez a rendkívüli nő a finom izlést igyekezett meghonosítani, abban a kis körben, a melynek ő volt a lelke, ő maga szindarabokat tákolt össze az Eremitage-palotabeli színháza számára, és nevelésügyi értekezéseket írt az unokái számára, míg barátnője, Daskov herczegné az akadémia ülésein elnökölt. A császárné az ő hírneves külföldi udvaronczaainak, a francia bölcsészeknek, hozzájuk méltó vetélytársakat szeretett volna felmutatni; de csak Voltairenél ért el hatást, az által, hogy a munkái halvány utánzóit magasztalta előtte. Az irodalmi alaptőke akkoriban igen szegényes volt.

Kheraszkov versebe szedi a Rossziádot a classikai

szabályok szerint, Szumarokov tragédiákat szállit az udvarnak. Kortársai elnevezték orosz Racinenak; a Campistron név találóbb lett volna. Von Vizin jobban megérdemli, hogy a neve fennmaradjon, *Az altiszt* és *A bányász* című vigjátékait ma is még el lehet olvasni, a nélkül, hogy az ember unatkoznék mellette: a meséjük gyöngé, a párbeszédek a mi izlésünkhöz képest durvák és túlzottan hangsúlyozottak, de van ize ennek az éretlen gyümölcsnek, a mely érdekes satyrája az akkori erkölcsöknek, a lendülete éles és őszinte és mint ma szokták mondani: temperamentumos.¹

Ezt a korszakot Djerzsavin neve dominálja és az összes többi neveket elhomályosítja. Az oroszok igen nagyra tartják „Katalin dalnokát“, a hivatalos Pindart, a ki nyelvüket a lyrai költészethez idomította. Úgy hiszem, udvariasságból mindig ugyanezt szokták mondani a Jean Baptiste Rousseauk és a Lefranc de Pom-pignanok verseményeiről is. Djerzsavin nem volt se jobb, se rosszabb francia mintaképeinél; ő is elérte a korrekt lelkesedés azon fokát, a melyre felmelegítheti magát a költő az íróasztala mellett is, abban az időtájban, mikor rendszerint az ódáját szokta faragni. E műfaj előnye az, hogy gyakran ösztönöz a zsoltárok körülírására; egy ügyes munkás a nagyság illúzióját kelti fel bennünk, mikor az a felséges költészet veszi

¹ Szeretném ha lefordítanának egy kis kötetre terjedő leveleket, melyeket Von Vizin Montpelierből írt, mikor a neje egészségi állapota miatt ott tartózkodott. Egy külföldi ember e megjegyzései tele vannak pikáns részletekkel a múlt századbeli francia vidéki életből és a languedoki rendek üléseiről, a melyeken jelen volt. Ez a levelezés reánk nézve legalább is oly történelmi érdekű volna, mint Karamzin levelezése Párisból, a melyet lefordítottak francziára.

a szárnyaira. Djerzsavinnak az a szerencse jutott osztályrészül, hogy igen sokáig élt és több uralkodó alatt szívesen látott ember volt az udvarnál; trónralépések, győzelmek, évfordulók, mindazon dithirambokra alkalmas tárgyak, a melyek a nemzeti büszkeségnek hizelegtek, joggal az övéi voltak. Műveiben inkább a régi Oroszország dicsőségét és Katalin nagy emlékét tisztelik, mint verseinek dagályos retorikáját. Puskin nem hagyta magát tévútra vezetetni; mikor még a nemzedéke meghajolt a bálvány előtt, ezeket írta Delvig barátjának: „Ez a phenomen nem ismerte a nyelvünk grammatikáját, sem a szellemét, ebben a tekintetben Lomonoszov alatt áll. Ha idővel lefordítják Djerzsavin műveit, Európa báméskodni fog, mink pedig, nemzeti büszkeségből nem merjük majd megmondani mindazt, a mit róla gondolunk . . . Djerzsavin műveiből nyolcz ódát és néhány töredéket kellene megtartani, a többit pedig elégetni“.

Ehhez a korszakhoz számíthatjuk még Krilovot, a meseköltőt, noha az élete mélyen átnyulik a tizenkilencedik századba. Krilov La Fontainet utánozta abban az irodalmi műfajban, a melyben legnehezebb eredetinek lenni. A mese régi és a sok kézen való megfordulás következtében elkopott pénzdarab, a melyet minden országban újra vertek, de soha sem olvasztottak át. Krilov tehetsége valódi orosz színezetet, bizonyos nyers és népies bélyeget adott neki, a mely a mintakép szelíd jólelkűségétől különbözik.

Ha még több nevet idéznék, a melyek száz évvel ezelőtt híresek voltak, nagyon is sok időt vesztegetnék iskolai gyakorlatokra. Mesterséges irodalom volt ez, a mely köznapi és színehagyott eszmékből élőködött akkor, midőn a világ új eszmékkal vajúdott.

A tizennyolczadik századbéli francia írókkal való érintkezésekből az orosz tanítványok főleg az apró verseket, a tragédiát, a mythologiai limlomot és az elhervadt bájokat sajátították el. Átvették tőlünk a parókát, de az agyvelőből semmit. Az ember szinte azt mondhatná, hogy Voltaire, Montesquieu és Diderot eme barátjai csak Chomprét, Crébillont vagy Chaulieut olvasták. Katalin a bölcészetet fenntartotta a külföldiekkel való levelezése számára; Oroszországon a házi költőit kevésbé veszélyes talajra szorította. Ha a prózát és a verseket olvassuk, a melyeket az Eremitageban szavaltak, szép szellemeket vélünk hallani, a kik egybegyűltek társasjátékokra, a melyek elfeledtessék velük a valódi ügyeiket és bajaikat. Ez pedig nem érdekes.

C Karamzinig kell lejönnünk, hogy legalább egy új áramlatot találjunk az utánzásban. Ez az úri ember, a ki Jean Jacques Rousseau lelkesült bámulója volt, franciaországi utazásaiból magával hozta a divatos irodalmi fűszert, az „érzelmességet”. Költő, kritikus, közgazdász, regényíró és történetíró volt egy személyben, és mint ilyen, a tizennyolczadik század végén és a tizenkilencedik század elején, Katalin utolsó és I. Sándor első éveiben átvette az irodalom kormányzását. Ő a közvetítő láncszem a classikusok és a romantikusok közt, — hazájának Rousseauja és egyuttal Chateaubriandja. Neve főleg az „*Oroszország történelmé*-hez fűződik, a mely a pályája második felét egészen igénybe vette. Ez a mű elavult úgy a forma — egy nagyon hosszúra nyújtott szónoki elbeszélés, mint a lényeg tekintetében: a történetíró az egész nemzeti életet önkényesen a moszkvai nagyherczegség kifejlődésére vezeti vissza; a hazafiság

megtéveszti; hizelgő képekben igyekszik megnevesíteni a legkegyetlenebb kényuralmat, a mely valaha keresztény népre nehezült; az okmányok, a melyek a Karamzin történelmének megírása óta előtt napvilágra kerültek, igen sok pontban lerontják az állításait. De ennek a történelmi műnek megvan az a legelvitázhatlanabb érdeme, hogy a legelső és az egyetlen volt, a melyből ismereteket lehetett meríteni mindaddig, míg Szoloviev a múlt század második felében közre nem bocsátotta nagy munkássággal összeállított kompiliációját (Oroszország történelme a legrégibb idők-től 29 kötet 1851—1880). A tudósok dolga, hogy az utóbbi munkának adják az elsőbbséget az idézetek lelkiismeretes és emésztetlen halmaza miatt, a mely össze van hordva legcsekélyebb figyelem nélkül a rendre és az irányra. Azok, a kik egy történelmi munkában nem csak ismereteket és tanulságot, de művészetet is keresnek, bizvást állíthatják, hogy Karamzinnek mind a mai napig nem akadt vetélytársa.

Hirnevét nem ez a nagy mű alapította meg, hanem néhány apró regény, az érzelgős fajtából, főleg pedig az, a melynek címe: *A szegény Liza*. E regény esete hasonló volt a Chateaubriand *Atala*-jáéhoz, a mely a *Kereszténység szellemét* a szerencséje osztályosává tette. Az összehasonlítás annál inkább helyén való, mivel a két kis munka ugyanazon időpontban és hasonló okoknál fogva nagy izgatottságot keltett Pétervárott és Párisban. Talán vannak, a kik kíváncsiak tudni, mi ríkatta meg annyira a realistikus regény olvasóinak a nagyanyáit. Elmondjuk néhány szóval a meséjét. A „gyöngéd és érzelmes Liza, egy testben és lélekben szép falusi leány“ nagy benyomást tesz Eraszt, gazdag nemesember szívére; „a természet

ezt a szívet jónak alkotta, de Eraszt gyöngye volt és állhatatlan“. A falusi idyll közepette, Eraszt „gondolatban visszavarázsolja azon időket, mikor az emberek gondtalanul tévelyegtek a mezőkön, a tiszta forrásokban fürödtek, csókolóztak, mint a galambok, és rózsák és myrthusok alatt boldog semmivetésben pihentek.“ Eraszt elfeledte azon társadalmi osztály előítéleteit, a melyhez tartozott és megígéri Lizának, hogy a férjévé lesz, de ezt a perczet megelőzi egyikében azon pillanatoknak, „mikor az est homálya fokozza a vágyakat és a mikor semmiféle fénysugár se világítja meg a tévedéseket“. A szegény megcsalt Liza lemond az életről, beleöli magát egy tóba, „a régi fák árnyékában, a melyek egykor szerelmi hevének szemtanúi voltak“. Az alapgondolat kifejlődését könnyen el lehet képzelni, de elképzelhetlen az elérzékenyedés és bámulat heves kitörése, a melylyel az orosz közönség ezt a kis történetet fogadta. Valamint Atala úgy a szegény Liza is inspirálta az összes művészeket, a képiróktól a porcellán festőkig. Az érzelmes emberek kertjeiben az apró tavacskákat Liza tavainak nevezték; hány posványos mocsarat láttam még én is, Oroszország belsejében, a melyek még megőrizték ezt a nevet, a melyre a tulajdonos valamelyik ősanyja keresztelte! Mosolyogjunk rajta, de ne nagyon, mert holnap talán hasonló könyvek ismét könyeket fognak fakasztani: az irodalmi divatok egy szűk és zárt körben forognak.

Még néhány sort idézek, találomra Karamzin essayjéből a tudományokról. „A gráciai virágai szépitik az összes társadalmi állásokat; az értelmes földműves a munka után szeretetreméltó társnőjével letelepedik a puha gyöpre és a legfényűzőbb kényúr boldogságát sem irigyli.“

És most vessük össze ezzel a következő sorokat, a melyeket a történetírónak a fivéréhez írt egyik leveléből idézünk: „Lehetetlen többé jó szakácsot vásárolni, csupán a legrosszabb minőségű iszákosokat és tolvajokat adják el“.

Az egész akkori Oroszország benn van ebben a két idézetben, a Florián parasztjaivá átöltöztetett muzsikjaival, természetes barbárságával egy kölcsönvett elegancia máza alatt.

Azonban mindezen másodrendű írók munkássága következtében a nyelv kialakul. Ebben áll az ő valódi szolgálatuk, ezáltal járultak legjobban az ország szellemi haladásához. Karamzin a prózai műveiben teljesítette ezt a feladatát, mint Djerzsavin a vers tekintetében; nem egészen száz év alatt az irodalmi nyelv meg lett teremtvé; most már csak Puskin csiszolását várta, hogy egyikévé legyen a leghatalmasabb eszközöknek, a melyekkel egy irodalom valaha rendelkezett. — De azt jelentse-e ez, hogy ebben a korszakban semmi sem árulta el az orosz genius sajátos hajlamait, semmi se készítette elő a jövőbeli evolúciókat? Én két tünetet látok benne, a melyek figyelmet érdemelnek: a nemzeti reakció legelső lökését és a mysticismus heves előretörését.

Ugyanez a Karamzin olyan politikai szerepet játszik, a mely nagyon eltér az irodalmi szerepétől. A földijeinél gyakran tapasztalható ellentmondás következtében, az az író, a ki Rousseaut utánozza, a politikában engesztelhetlen ó-muszka. A Montesquieu munkáiból kölcsönzött érvekkel harczol I. Sándor szabadelvű hajlamai ellen. Ellenzi a jobbágyság felszabadítását, a mely kérdést már a csár elnöklete alatt tartott

tanácskozásban megpenditettek és előharczosává lesz azon rendszernek, a melyet *moszkovinitismusnak* lehetne nevezni és a mely negyven évvel később a *slavophilismus* nevet fogja felvenni. Akkor is, éppen úgy mint ma, a conservativok követelése a multhoz való visszatérés és ragaszkodás iránt, Moszkvából hangzott fel, a hol a birodalom történetirója lakott. Karamzin küzd Szperanszkij, az újító és alkotmányos minister ellen. Abban a pillanatban, mikor Szperanszkij állása megrendül, 1811-ben, — ellenfele a csárhoz egy híres emlékiratot intéz „*A régi és új Oroszországról*, a mely megfordítja Sándor czár változékony kedvét és megadja Szperanszkijnak a kegyelemdőfést. Már vitatják — úgymond a szerző, — mire van szüksége Oroszországnak, holott a birodalomban talán nincs száz ember, a ki a helyesírást tudná“. Vissza kell térni a nemzeti hagyományokhoz és szakítani kell a nyugatról behozott eszmékkel. Nincs orosz ember, a ki megértené az alkotmányos fictiókat, az autokratikus hatalom korlátozását. Az autokrata a bölcseségét önmagából és a népe szeretetéből meríti. Ezt a következtetést vonja le az emlékirat.

Napjainkban Akszakov se beszélt máskép. A moszkvai iskola jövődöbeli követeléseinek összes csirái megvannak a „*Régi és az új Oroszországban*“. Karamzin a slavophilok egyenes őse, — azon párté, a mely Nagy Péter reformját nem létezőknek fogja tekinteni; a mely eszményül egy autochthon és az európai mozgalmon kívül álló Oroszország visszaállítását fogja maga elé tűzni. Miután ez a politikai program idővel irodalmi programmá lesz, jeleznünk kellett a legelső feltűnését.

Ugyanezt mondhatni a mysticismusról, az orosz

szellem e lényeges eleméről, a mely a szabadkőművesség leple alatt tör előre. A theosophok tanai, melyeket Katalin uralkodása alatt Svédországból és Németországból hoztak be, beszivárogtak Oroszországba; az írók és a világiak kis köre, melynek vezére Novikov volt, mohón felkapták és a zavaros eszmék a szabadkőművesség szövetkezetében testet öltöttek. A szabadkőműves-páholyok elszaporodnak Pétervárott és Moszkvában; Novikov megalapítja a „baráti kört“, a melybe belép azon írók és államférfiak többsége, a kik hivatva voltak, később I. Sándor uralkodása alatt szerepelni; Karamzin is köztük volt. E fiatal emberek lefordítják és az iskolákban terjesztik a pietista bölcsészet műveit, a melyek e pillanatban Európát elárasztották. A francia forradalom kitör; Katalin megijed az illuminismus terjedésétől, bezáratja a páholyokat, elkoboztatja a gyanús könyveket; a mozgalomnak végét veti 1792-ben Novikov pöre és elítéltetése.

E mozgalom nagyobb erővel tört ki I. Sándor uralkodása alatt és ezúttal maga az uralkodó is bátorítja. Köztudomású milyen vonzalmat érzett Krüdenerné barátja minden iránt, a mi összefüggött a mysticismussal; de azt kevesebben tudják hogy ez az előszeretet közös tulajdonsága volt az akkori idők egész orosz értelmiségének. A bibliai társaságok, a martinisták, rózsakeresztesek és a swedenborgisták nagy kegyben álltak. A legerősebb értelmiségű embereken is erőt vett a ragály; Szperanszkij a reformator-minister, a törvénykönyv szerzője, a leglánglelkűbb orosz Nagy Péter után, a számkivetésben Saint-Martin és Swedenborg műveinek olvasásával vigasztalja magát. Zeierhez írt levelében azt tanácsolja

ennek, hogy merüljön el mystikus szemlélődésbe, a szemeit mereven egy pontra — leghelyesebben a köldökére — szegezvén.¹ A főrangú körök lelkiállapotát híven rajzolja Tolsztoj Leo a *Háború és béke* című történeti regényében, Bezukhov Péter személyében, abban a fejezetben, a melyben a szerző elbeszéli Péter felvételét a szabadkőművesek közé.

Kétségtelen, hogy ez a lelkiállapot nem Oroszország különlegessége, mert a tizennyolczadik század végén egész Európát elhomályosította, mint a vihart megelőző köd, de termékeny és kedvező talajt talált Oroszországban, egy olyan társadalomban, a mely már elszakadt az orthodoxyától, szükségét érezte, hogy saját szíve vallását kövesse, a melyet mélyen felizgatott az 1812-ki nagy erőfeszítés és a mely nem tudta mit tegyen a benne felszabadult titkos erőkkal. Novikovnál és Szpervanszkijnál a mysticismus a lélek zavaros tiltakozása az encyklopaedisták negativ bölcsészete és a rationalismus berontása ellen; kártársainknál Tolsztojnál, Dosztojevszkijnél ismét feltaláljuk ezt a tiltakozást, a mely újból felszólal a positiv tudományok ridegsége ellen. E tekintetben, valamint sok másban is, I. Sándor uralkodása egy még csak ezután megkisérleendő érdekes tanulmány tárgya lehetne; akkor támadt mind az áramlat, a melyek a mai Oroszországot megrázkódtatják, miután I. Miklós czár alatt elnyomatva a föld alatt eltűntek és csöndesen nyomultak előre.

A kezdetben értelmetlen szabadkőműves-páholyok csakis a vallási alchimia vegyműhelyei voltak,

¹ 1807-ki levél az *Orosz levéltár* 1870-ki évfolyamában.

lassankint, észrevétlenül megnyíltak a politika előtt, 1815 után innét kerültek ki egy híres társulat keretei, a mely a német Tugendbund mintájára alakult és a „Jótekonysági szövetség“ nevet vette fel. Ez volt a bölcsője a deczembristák szabadelvű összeesküvésének, a mely 1825-ben tiportatott el. A francia forradalmi eszméktől való félelem és az 1812-ki év gyászos emlékei hirtelen változást idéztek elő Oroszország irányzatában, pillanatnyi elidegenülés követte a készséget, a melyet eddig a francia befolyásokkal szemben tanusított. Németország, a melylyel Oroszország együtt küzdött a közös felszabadulásért, a mi befolyásunk örökébe lépett. E fordulatnak nagy következményei voltak az irodalomra nézve. A egész tizenhatszázad alatt a classikusok utánzására oktattuk az orosz szellemet, a mely most elfordult tőle és egyidejűleg tőlünk is; a németek a romanticismusra fogják oktatni.

MÁSODIK FEJEZET.

A romanticizmus. — Puskin és a költészet.

Szép századtavas volt ez, Oroszországban és egész Európában: fegyverszünete a költőknek, huszonöt évig tartó fegyverszünet a nagy politikai háborúk után és a nagy társadalmi és ipari küzdelmek előtt. Az ember, miután a régi házát lerombolta, egy pillanatilag pihent, hogy énekeljen, mielőtt újból felépítené, a mint a munkás szokta tenni, a ki félbeszakítja a munkáját. A romanticizmus oly rövid, de oly termékeny évei alatt, amelyek 1815-től 1840-ig tartottak, az intelligens Oroszország csak eszmékből, szenvedélyből és összhangból látszott élni. Ebben az országban a hirtelenség a jellemvonása minden virágfakadásnak, egyszerre ellepték Oroszországot a költők, éppen úgy, mint a mezőit ellepik a virágok, néhány nap alatt, az első napsugár megjelenésére, mely a havat elolvasztja. Egy időben a vers volt az egyetemes nyelv, a melyet minden művelt ember természet szerint beszélt. E költők közt több van, a ki szeretetreméltó, de csak egy van, a ki bámulatreméltó, a ki valamennyit elhomályosítja a ragyogásával, a ki a nevét adta ennek a korszaknak: a dicső Puskin.

Pedig ez nagy igazságtalanság és meglepő bizonyítéka annak az igazságnak, hogy az irodalomban a

jogczím elsősége semmi, a szépség jogczíme minden. A húsz évvel korosabb Zsukovszkij megelőzte Puskit és sok évvel túlélte őt, egyetlen kritikus se vitatja el tőle, hogy ő volt a romantizismus valódi kezdeményezője, ő hozta magával Németországból az új tant és hű maradt hozzá egy fél századig. Műveinek száma jelentékeny: egy Homér-fordítás, mely az orosz nyelv rokonságánál fogva a görög nyelvvel az utóbbinak minden árnyalatát és minden hatását oly hiven visszaadja, mint a puha viasz a minta minden legcsekélyebb részletét. Számos fordítás Schiller, Goethe, Uhland költői műveiből, eredeti költemények, elegiák és balladák, búskomor és epedő költészet, melyet mintha az édeskés Novalistól kölcsönzött volna. Zsukovszkij megpendített csaknem minden témát, a melyet utána Puskin is meg fog szólaltatni, ugyanebben a hangnemben, ugyanazon a hangszeren; ő volt ennek a Rafaelnek a Peruginója, mikor a tanítvány még alig ül az iskola padjain, a mestere már balladákat ír orosz tárgyokról: *Ludmilla* (1808), *Szujellána* (1811); ha ezekből a költeményekből egy-egy jó versszakot belopunk a *Ruszián*-ba, vagy a *Kaukázusi fogoly*-ba, gyakorlott szem legyen, a mely észreveszi a csempészt; mindazonáltal az oroszok közmegegyezéssel azt fogják mondani, hogy az új költészet Puskinnal kezdődik és az ő nevével marad azonosítva. Zsukovszkij egyike volt azon félénk szellemeknek, a kik mellékboldogokul születnek és azok is maradnak, idegen fényt visszatükröző csillagok, még akkor is, ha korábban jelennek meg a láthatáron; bármily élénk és a hajnalhoz hasonló legyen is a hold fénye, a nappalt mégis csak attól a pillanattól fogva számítják, mikor a hold helyébe a nap lép.

I.

Ime, megnyilatkozik ragyogóan és a boldogságtól vakmerően, a sorstól predestinált. Győzelemre vezeti az értelmiségek egész csapatát, a mely körüle csoportosult a Lyceumban és a melyet az uralma alatt tartott az Arzamasz társaságban. A romanticismus e két bölcsője nagy emléket hagyott hátra Oroszország történelmében. Emlékükkel tele vannak a kritikusok és életrajzírók munkái, a melyeknek tartalmát itt egybefoglalom. Hogy a szerepük jelentőségét értékelhessük, vissza kell emlékeznünk arra, hogy e nagy birodalomban, a hol az emberi sokaságok szinte előzőnleni látszanak az intézményeket és az egyéneket, az értelmi világ akkoriban még csak egy egészen kicsi területet képezett; a legcsekélyebb csoport befolyásolta az általános irányt, egy gyöngé női kéz, egy kéziratban levő pamphlet gyakran indította meg az engedelmes és vak colossust.

A század elején a muszka aristokratia nevelése a jezsuitákra volt bízva, a kiket Pál czár nagyban pártfogolt. A nemzeti reactió legelső hatásainak egyike abban nyilvánult, hogy a közoktatást kivették e külföldi tanítók kezéből és orosz kezekre bízák. I. Sándor 1811-ben megalapította a Lyceumot Czarszkoje Szelóban, a Napoleon lyceumai mintájára; a felvétel ebbe az intézetbe születésért és az érdemekért adott kegy volt. A legnagyobb része ama neveknek, a melyek a Lyceum 1817-ki első „promotióján” szerepelnek, híressé lett a század későbbi éveiben, élén a két legfényesebbel, Puskin és Gorcsakov nevével. Czarszkoje Szelo nem volt a mély és alapos tanulmányok tűzhelye. A tanárokat minden nagyobb

megválogatás nélkül mintegy rögtönözték. Ott találjuk többek közt Pileczkij osztályfelügyelőt, az illuminátust és martinistát, az akkoriban híres Tatarinova jósnő tanítványát, De Boudryt, az irodalom tanárát, — e név alatt Marat édestestvére rejtőzött; elbeszélte a tanítványainak, hogyan ölte meg Corday Charlotte, „egy második Ravailac“ gonoszul „a nép barátját“. Kiderült, hogy az intézeti tanítók egyike gályarabszőkevény volt, a kinek a lelkiismeretét négy vagy öt orgyilkosság terhelte.

A lyceumi növendékek összebarátkoztak a testőrezredekkel, a melyek szintén a császári székhelyen voltak elhelyezve, résztvettek a husárok vacsoráiban és csínyjeiben és az udvari kíséret komornáinál idejekorán alkalmazták a kedvencz olvasmányuk *Faublas*¹ oktatásait. Ez a nevelés nem adott tudósokat, de a Katalin-parkjának vörösfenyői alatt egyszerre a költészet és a hazafiság szele kezdett lengedezni, a mely e rosszul irányított ifjúság összes lángjait egyesítette és szította. A tanórákat félbeszakították, hogy elolvassák a jelentéseket a borodinói, a moszkvai és a Berezina mellett vívott csatákról. Ezek a gyermekek 1812 után a férfikorba voltak belépendők és saját szemeikkel látták a felséges népfelkelést a haza védelmére, a betört ellenség ellen, képzelőtehetségük tele volt szerencsétlen csaták és hősiesség képeivel. Napoleon neve gyakran elő fog fordulni Puskin ingerült verseiben. Ha a szellemi fogantatás titkát ismernők, kétségkívül Oroszország e „rettenetes évére“ kellene ezen ország nem egy hivatott költőjének, bölcselkedőjének és politikusának születését visszavezetni.

¹ Louvet de Coudray sikamlós regénye.

A növendékek színe-java, a melyet szilárd barátság forrasztott egybe, a Lyceumból kilépven, újból találkozott az Arzamasz társaságban. Ez volt a neve annak a körnek vagy akadémiának, a mely az orosz romanticismusra nézve ugyanaz volt, a mivé, valamivel később a „Cénacle“ lett a mienkre nézve; a klasszikusok elleni támadások és ellentállás központja. Az Arzamasz összejövetelei más czímen is híresekké lettek. A költői viszonyok csakhamar elfajultak politikai vitákká, a csoport leghevesebb vérű tagjai, Ryljejev barátai elkezdtek ott azon eszméket és terveket fejtegetni, a melyeknek következménye az 1825-ki decemberi összeesküvés volt. Hatalmas irodalmi áramlat terjedt szét innét a szentpétervári társadalomban, a mely könnyűvérű és válogatott lévén, mohón vágyott az élvezetek minden nemére, még a legfinomabbra is, elő volt készítve a nagy események által, a melyeken átment, minden vakmerőségre és az „ancien régime“ eleganciáját egyesítette magában az új idők illúzióival és lelkesedésével.

Mihelyt Puskin ebben a körben megjelent, versenytársai: Delvig, Barjatinszkij, Zazikov és az idősebbek, Zsukovszkij Batjuskov azonnal mint mestert üdvözölték és elismerték vezérükül. Valamennyi irodalmi korszakban megjelenik egyike az ilyen kiváltságosaknak és magához ragadja azt a kevés szerencsés esélyt, a mely a nemzedékének osztályrészül jutott; a kártyaasztalnál, a hol mindenki remeg és kételkedik, ő a mosolygó és biztos kártyás, a ki a véletlen megmagyarázhatatlan kegyét, a mely mások kezéből kislílik és az övében rabbá lesz, a saját vakmerőségének szolgájává teszi. 1817-ben érkezik meg a Lyceumból, ő is, már hírneves, *dicsőséges ifjú*. Éppen

oly koros, mint maga a század. Az öreg Djerzsavin átnyújtván neki az iskola koszorúját, felszenteli őt örökösévé. Mig kiadatlan verseit egymás kezéből kapdossák el az ismerősei, a versek minden erőltetés nélkül omlanak ebből a folyvást virágzó áprilisi lélekből. Puskin megvetőleg dobja oda a költeményeit a salonokban; nincs szüksége erre a fényűzésre, hogy mindenütt bizonyos lehessen a szíves fogadtatás felől; történelmi nevet visel, a mely az egész középkor alatt büszkén hangzott a lengyel háborúkban és a Kremlin tragédiáiban. És a mi még többet ér: tud tetszeni és elkápráztatni. Ha a lángelméjét meg akarjuk érteni, nem szabad elfelednünk kettős származását. A régi bojárok ivadékának őse anyai ágon egy abissziniai szerecsen volt, Hannibal Ábrahám. Egy kalóz rabolta el ezt a rabszolgát a konstantinápolyi Szeráljból és Oroszországba vitte; Nagy Péter a kegyeibe fogadta, kinevezte tábornokká és összeházasította egyik udvarhölgygyel.¹ Az atavismus szeszélye a költőnél felújította a szerecsen tábornok vonásait, a melyek, ha az arczképét nézzük, az első pillanatban szinte megdöbbenetnek: e szellemes és bájos rútságban mindenekelőtt feltűnnek a duzzadt ajkak, a fehér fogak, a göndör haj. Az a csöpp afrikai vér, a mely az orosz hóra csöppent, sok ellentétet megmagyarázhat: így a szilajság és a mélabú párosulását is ebben a szélsőségekkel teljes emberi természetben.

Puskin ifjúsága egy költemény, épp úgy, mint Lamartine-é és Byroné: az összes fiatal fiúk álma, a melyet közülök egyetlenegy valósított meg, a ki mintha ellopta volna a század egész hajnalpirját. Ezt

¹ Zsukovszkij is egy török rabnő természetes fia volt.

az álmot megtaláljuk elbeszélve, kigúnyolva, megsíratva *Anyeginban* és az *Elegiákban*. Napjait nagy úriasan és örült módra élte át, soha gyermek nem rohant a világba szilajabb ugrással, az életet kebelére ölelve, hogy szíve minél gyorsabban elégjen. Igazat szolt, mikor azt mondta: „Élveztem mindent és bőviben“.¹ A dicsőség vaskapui, melyek oly ridegek mások iránt, hiába nyílnak meg előtte és hiába hívják őt; a szenvedély az, a mire vágyik; kezdetben reá, mint annyi másra nézve a költői hírnév csak a hódítás vagy a bosszú eszköze, a szenvedély szolgálatában.

„Ha a dicsőséget keresem, csak azért teszem, hogy a nevem — minden órában a füledbe csengjen, hogy körülvéve légy — tőlem, hogy harsogó zajjal visszhangozza a nevemet minden, minden körüléd, — hogy a csöndben e hű hang hallatára — megemlékezzél utolsó könnyörgéseimről — a kertben az éj sötétségében, az Istenhozzádok pillanatában.“²

Minden sikerül neki. Még az eszeveszett tettei is javára vannak. Frondeur és kicsapongó eszmék híve lévén, szoros összeköttetésben állt a deczemberi összekülvökkal és úgy látszott, mintha végzetszerű rendeltetése volna a barátjaival összeesküdni és alámerülni. Jó szerencséje úgy hozta magával, hogy már előbb magára vonja a czár haragját, vakmerő versek és szentképekkel űzött pajkos csíny miatt. Büntetése enyhe száműzetés volt a Fekete-tenger partjaira, néhány évadra terjedő pompás kalandok a Kaukázusban, a Krimben, Beszarabiában. E bűbajos partokon a Kelet megnyilatkozik előtte és elbájolja őt; dolgozik, szellemileg növekszik; ez a szerencsés

¹ Anyegin VI. ének.

² Dicsőségvágy 1825.

számkivetés, mely őt az Arzamaszból kiragadta, kétségkívül megmentette a Szibériába való száműzetéstől. Mikor visszatért, aligha volt okosabb, de tehetsége, huszonöt éves korában elérte az érettség tetőpontját. E rövid évek alatt a remekművek özönlének a tolla alól, az agyában nagy tervek forrongnak, mialatt a szívét eltékozolja mindennemű szerelmi kalandra és nagy irodalmi jövedelmeit a korcsmák kártyaasztalain. Egy napon, Moszkvában, a színházban, a közönség szemeláltára, féltékenységből Z . . . grófné, a kormányzó nejének vállába harapott, a kibe akkor szerelmes volt. Ilyen marad mindvégig : szerelmes szenvedélyes ember, aki az élet fájától több gyümölcsöt követel, mint az teremni képes volt, anélkül, hogy letörjék.

Letört idő előtt, elmerült egy titokzatos tragédiában. A költő 1830-ban nőül vett egy leányt, a ki épp oly híres volt a szépségéről, mint ő a lángelméjéről, egyszerű nő lévén, nem értette meg ezt a lángelmét és isteni szenvedélyét, a ki őt elbűvölte. Ez az afrikai szerelem oly rémületet keltett Puskinnéban, a melyből soha se birt magához térni. — „Lángokkal vett körül,“ mondá később, miután egy becsületes ezredes nejévé lett, a kivel nagyon boldogan élt. Ő volt a férje halálának ártatlan okozója. A költő, a kit láthatatlan ellenségek zaklattak és a ki egy homályos cselszövény áldozatává lett, a melynek titkát soha se derítették fel, elhitte a rágalmakat, a melyek a házi tűzhelye körül csúsztak-másztak ; mindenki ismeri a párбай történetét, a melyben Puskin elesett, harminczhét éves korában, halálosan megsebezve egy orosz testőrtiszt golyójától, a ki később a második francia császárság senatorává lett.¹

¹ Heckeren Dantés György.

Vajjon elhagyta-e a szerencséje? Nem; még itt is ráismerek. A hanyatlás mindenkire nézve szomorú, de kétszeresen fájdalmas a költőre nézve. Reá nézve nem jótétemény a megöregedés. Puskind leterítette az a golyó, a melyet Lamartinenak is kívánni mert néhány bámulója. Eltűnt fiatalon, teljes erejében, dicsősége teljességében, mikor a világ még hitelt nyitott neki jövődöbeli remekműveire, a mint ezt ilyen halottakkal szemben szívesen szoktuk tenni. Ő nem volt szemtanúja a tana halálvivódásának és a tanítványai árulásának, a kik új tant kerestek, ő volt a romanticismus ébresztője, ő vezette végig mindazon fejlődési fokozatokon, a melyeket e műfaj elbir; mikor ez kimulni készült, magával vitte azt a sírjába; a világ megmaradt abban a meggyőződésben, hogy csak ő tartotta benne az életet. Kiket kell sajnálnunk: azokat-e, a kiket eltemetnek a zászlójukba burkolva, vagy azokat, a kik túlélik azt?

Futólag láttuk az embert. Ha az inductiv módszer szerint itélnők meg a művét, azt kellene hinnünk, hogy az szertelen és erőszakolt és csupán csak szenvedélyes kiáltásokból áll. Pedig nagyon tévednénk. Ez a bolondos szív megfért világos, mérsékelt irodalmi szellemmel, mely kimért, a szó legjobb értelmében classikus volt. Sajátságosra tünemény! ez a romantikus költő csak classikus íróinkat becsülte; leveleiben, kritikai essayjeiben keményen és megvetőleg beszél azokról a költőkről, akik Franciaországban ahhoz hasonló forradalmat indítottak meg, a melyet ő vezetett Oroszországban: ellenük nyilatkozik, Racine és Boileau mellett. Mihelyt a tehetségének teljes birtokába lép, a rajz felkerekedik nála a színen. Plasztikai költeményeiben meglepetve látjuk az elme folytonos reactióját a lyrai

érzelem ellen, a művész állandó erőlködését, a melylyel a természetén erőt venni és azt fékezni igyekezik. Ez a természet a túlságig mozgékony és fogékony a benyomások iránt; ha kevésbbé jól kormányoztatnék, valamennyi fényreztetés iránt nagyon is érzékeny fényképező-lemez volna és nem nyújtaná hű képét a külső világnak. Hadd lássuk őt oly pillanatban, mikor átengedi magát a spontán benyomásoknak, például a következő töredékben, a melyet egy kaukázusi táborozás alatt írt. Éppen Dantét olvasta, mikor megszólalt a dob:

„Pereg az ébresztő . . . kezeimből — az öreg Dante-m kiesett; — ajkaimon az elkezdett vers — elhalt, mielőtt végig olvashattam volna . . . — A dob hang elszáll messzire . . . Ismerős hang! élő hang!.. Hányszor szólaltál meg — ott messze, a magányomban, a hol felnőttem, — ott messze, nekem a rég múlt napokban.“¹

Ilyen a költő szabad állapotában, — ha szabad ezt a kifejezést használnunk, mikor nem vigyáz magára, mindentől megrezdül a lantja. De a szigorú művész azonnal közbelép, szabályozni a diapason; olyan nevelést nyert, a melyet leginkább lehet kívánni az írónak, olyant, a mely teljes ellentétben állt az ösztöneivel; ezt a legelső francia mestereinek köszönhetette: elsősorban Voltairenek; ez eredményezte a képességei egyensúlyát. Mikor majd valamely történelmi tárgy, mint, *Poltava*, *Godunov Boris*, kerül a keze alá, az ízlése, a melyet elsajátított, könnyörtelenül meg fogja fékezni veleszületett adományait. Ez a lyrikus tudni fog személytelen is lenni és eltűnni az általa teremtetett alakok mögött.

¹ A hajnali ébresztő, 1829.

Puskin ezt a teljes egyensúlyt még a vidámságának is köszönhette. Mert víg ez a költő, a ki nehányát a legvelőkighatóbb panaszoknak kiáltotta világgá oly korban, mikor az emberek oly sokat panaszkodtak. Senki se szállt pörbe erélyesebben az élet hazugságai ellen, senki se kavarta fel fáradtabb kézzel a kimult örömek hamvait; hányszor és mennyi különböző alakban forgatta át meg át a következő verseket az *Anyeginből*:

„A ki élt és gondolkozott, nem teheti, — hogy lelkében meg ne vesse az embereket; — a ki érzett, azt mindig kínozni fogja — a visszahozhatatlan napok délibábjá. — Az ő számára nincs többé elragadtatás... az ő számára csak a visszaemlékezés viperája létezik.“¹

Ő mondja ezt és a jókedve felülkerekedik, mert ez a jó kedv a szellemének egészsége. Neki megvan az a kíváncsú illogismusa, a melyhez el kell jutni az embernek, ha nem akar sem hülye, sem tehetetlen lenni; tisztán látja a csalást és önkényt, megcsalatja magát; tudja, hogy a világ üresen kong a lábai alatt és mégis tovább megy. Erkölcsi személyiségének ellentmondásait és egységét jól visszatükrözi az *Anyegin*, a mely egész fiatal korának társa volt és ezzel együtt lassan fejlődött ki, nyolcz év alatt. Majd Mardochet, majd Childe-Haroldot véli az ember hallani. És ki az, a ki így beszél hozzánk? Egy gamin-e vagy bölcsész, skeptikus, vagy rajongó? Valamennyi egyszerre: egy élő lény. Puskin az élet csodaszerű intenzitása által csábít el bennünket, mert az élet mindenható delejes erőt gyakorol az emberekre, úgy sereglenek ahhoz, a kiben intenzív az élet, mint a szegények a gazdaghoz, annál számo-

¹ Anyegin, I. ének.

sabban és alázatosabban, minél inkább érzik, hogy e nagy kincsnek birtokában van.

A költőt a leveleiben kell tanulmányozni. Milyen szököár! Milyen különfélesége a szellemes megjegyzéseknek, milyen egyéni természet! Igen, csakugyan ez az ő főtulajdonsága: az egyéni természet. Ezért van az, hogy a „költői búsongása“, „szenvedélyeinek tétovasága“ soha sem untatnak bennünket, nála a megsebzett lélek felkiáltása őszinte, csaknem önkénytelen; de gyorsan helyére lép a szokott vidámsága, a magát elkábítani akaró szellem könnyed mámore. A mi nagy busongóink és utánczók csak fekete öltözetben mennek el hazulról és csakis otthon, zárt ajtóknál helyezkednek pongyola kényelembe; ez az örökös gyász terhünkre van, mert nem igaz, nem természetes.

Innét van az is, hogy oly ellentétesnek látszik ez alak, oly nehéznek beleszorítani ama keretek egyikébe, a melyek kielégítik a kritikust és az olvasót. Azokat — pedig sokan vannak, akik egyetlen állásba, *poseba* helyezkednek, mint igen találóan mondani szokták, — igen könnyen meg tudjuk érteni. A hirnév könnyű megszerzésének titka talán a mozdulatlanság: a mozdulatlan ember pártján áll valamennyi fényképész. Az, a ki *poseba* helyezkedik, logikusnak látszik előttünk, megértjük őt, mert a lángész, a melyet mutat, emberi alkotás, azok közül való, a melyeket érthetőeknek tartunk, hálásak vagyunk iránta azért, hogy oly jól megértjük, együgyűségünkben pedig erősebbnek is hisszük, mint a milyen. Ellenben a természetes ember isteni művet érlel magában; ezt nem fogjuk megérteni soha és kurta logikánkat felingerli az, hogy kihoz a sodrunkból. Puskin ellentmondásainak összeegyeztetése végeztetős — afrikai és orosz származására, nevelésére,

környezetére hivatkoznak; a kritika kötelessége e gyöngé segédeszközöket alkalmazni; én is megkísérlem, de ismerem e módszer határait. Nem ildomos mindent megmagyarázni akarni, főleg mikor az ember egy költőről beszél; jobb őt úgy szeretni, mint a nőt szeretjük, anélkül hogy nagyon igyekeznénk őt megérteni, a fürkésző szem már nem szerető szem többé. És Puskin megérdemli, hogy szeressük.

Bizonyítékokkal nem szolgálhatok. A főntebb jelzett okoknál fogva nem mélyedhetek itt el műveinek részleteibe. Idézni, lefordítani kellene ezt a gyémánt módjára ragyogó nyelvet és ez a vállalkozás az örülésig kétségbeejtő volna. Ő maga is azt mondta: „Úgy hiszem nincs nehezebb dolog, mint orosz verseket lefordítani francziára, versekben; a mi nyelvünk tömörségével szemben a fordítás soha se lehet eléggé rövid.”¹ Mérimée igen helyesen jegyezte meg, hogy csupán a latin nyelv volna képes annyi gondolatot oly kevés szóval ugyanoly ragyogóan és ugyanazon fordulatokkal kifejezni. Emlékszem, hogy láttam az *Anyegin* egyik példányának lapjai közt egy szentjános-bogarat, a melyet egy fiatal nő hozott Nápolyból; az olasz éjszakák csillagából egy szomorú férgecske maradt meg; az egész bűbája, a mely a fényéből állt, elenyészett, mihelyt megérintették. Így halna meg ez a költészet is, ha átvinném e lapokra. Másfelől e könyv főczélja kutatni, hogyan nyilatkozik meg az orosz nép geniusza az orosz írók műveiben; és nem hiszem, hogy Puskin valami nagyon előmozditaná a tanulmányozásunkat. Ez az eltérő vélemény nagyon meg

¹ Levél Galitzin herczeghez.

fogja botránkoztatni a költő földijeit, a kik e részben nagyon érzékenyek. Ki kell fejtenem a gondolatomat.

Bizonyára nagy igaztalanság volna, Puskinban csak szolgálai utánzót látni, hasonlót azokhoz, a kikkel eddig foglalatostkodtunk. A mintaképek, a kiktől az ihletet nyerte, ismételhették volna azt, a mit Goethe mondott Lord Byronról: „Lord Byron elvette a Faustomat és magáévá tette; ez most egészen új mű.” De mindamellett mégis igaz, hogy Puskin azon egymásután következő modorokban, a melyek a tehetségét jellemezték, mindig és egyenesen az európai irodalom nagy áramlatait követte. Gyermekkorában a szellemét az emigránsok idomították: De-Montfort, Rousselot, De Maistre Xavér; az atyja könyv nélkül tudta Moliéret, a haldokló nagybátyja Béranger költeményeit olvasta. Mikor belépett a lyceumba, alig tudott az anyanyelvén írni, de Voltaire-el táplálkozott, Parny-ért és más e fajta fontoskodókért rajongott. A példájuk után indulván, trágárságokat vagy Chlorishoz intézett szépségeket szed francia versekbe és legelső orosz versei nem egyebek, mint gyakorlatok e versfaragók madrigaljai nyomán. *Ruszlán és Ludmilla*, a fiatalkori költeménye, a mely a romanticismus harcát megindította, Ariosto utánzása. Egy vén varázsló, a szláv legenda Merlinje gyötri a szerelmes párt, a hős hatalmas kardcsapásokkal megszabadítja a kedvesét. Az egész valóságos troubadourszerű phantasmagoria: alig bírjuk ma megérteni a lelkesedést, a melyet ez a gyermekes, meseterkelt verses elbeszélés, ez a valóságos iskolai dolgozat keltett. A *Kaukázusi fogoly*-ban (1824) feltűnik Byron befolyása, mely ezentúl uralkodóvá lesz; Puskin eleinte minden tartózkodás nélkül feltétlen

követője lesz annak, a kit „a gondolatai mesterének“ nevez. Az egyénisége lassankint kibontakozik, szemlátomást megnő az Anyegin egymást követő énekeiben, egy új Childe Harold, mely lassankint elválik angol képmásától és eredetivé lesz; de annyi bizonyos, hogy Byron nélkül *Anyegin*, a *Czigányok*, a keleti költemények, sőt maga a bámulatos *Poltava* se létesültek volna.

A költő életének utolsó részében szenvedélyesen megszerette a történelmet; ekkor Shakespearehez fordult, tőle akarván ellesni a történelmi dráma technikáját; ezt be is vallotta ama két levélben, a melyek a *Godunov Boris* előszavát képezik. Puskin nem volt tévedésben a műve felől: shakespearei drámát irt muszka tárgyról. A *Bjelkini Novellák*-ban, a *Kapitány leányá*-ban a *Pikk-dámá*-ban és főleg a *Pugacsev lázadása történeté*-ben oly prózairóra találunk, a ki magán viseli Voltaire kitörülhetetlen bélyegét, a terv elrendezése, a részletek megválogatása, a világos és rövid, de kissé száraz mondatok, mintha francziául volnának kigondolva és ehhez az irányhoz sincs hasonló az orosz prózairodalomban.

Jól tudom, mit fognak felhozni ellenem a slavophilok, akik Puskinban mindenáron az orosz lélek mystikus felidézőjét akarják látni: A *nyugati szlávok énekeit*. Fájdalom, nem mystikust, hanem mystifikáltat kell mondani. A szegény költő egész bizalommal lefordította a *Guzla* „szerb“ verseit, a melyeket Merimée irt Fovti abbé feljegyzései nyomán és valamennyi kortársa hangosan hirdette, hogy a nemzeti költészet feltámadt halottaiból! Igaz, hogy a slavophilok nem tartják magukat legyőzötteknek; váltig mondják: maga az a tény, hogy a franczia író impertinens tréfája

visszafordítottatott orosz versekben, a Méricée művét újból szent emlékművé avatta, a melyben a szláv faj istene lakik. Ez hallucinatio; kegyetlenség volna, ezt az epizodot feszegetni.

Úgy hiszem, hogy az igazság a következő: ha kivételt teszünk az *Anyegin* utolsó énekeivel, a melyek Tatjana bájos alakját mintegy keretbe foglalják és nehány más darabbal, a melyekben nagyon sajátlagos érzelem nyilatkozik meg, mint pl. a *Téli hó*-ban, a *Russzalká*-ban, a *Nöstény Medvé*-ben, el kell ismerünk, hogy Puskin műve, egészben véve semmiféle ethnikai jelleget sem árul el. Puskin romantikus volt, a kit ugyanaz a szellem hatott át meg át, a mely ugyanazon pillanatban németországi, angolországi és francziaországi testvéreit is lelkesítette; általános érzelmeket fejez ki és orosz témákra alkalmazza; de a nemzeti életet csak kívülről nézi, mint minden faji befolyástól ment művész. És a társadalmi osztályához tartozók valamennyien így tesznek. Ha összehasonlítjuk leírásait a Kaukázusról Tolsztoj Leó leírásaival a *Kozákok*-ban, tapasztalni fogjuk, hogy az 1820-ki költő a keleti természetet és embereket ugyanoly szemmel látja, mint Byron, vagy Lamartine, a kelet előtté csak egy pompás díszlet, a mely költői lényekkel van benépesítve, a kik szeretnek, szenvednek és az akkori idők európai divata szerint gondolkoznak. Ellenben az 1850-ki megfigyelő előtt Ázsia e zúga az újból feltalált régi haza, igyekszik megérteni e féltestvéreket, megmutatja olyanokul, a milyenek a valóságban, a mienkétől annyira eltérő fogalmukkal az életről, a mely azonban egy kissé az övé is. Ha más példát akarunk látni, vegyük elő a szép költeményt a *Két Rabló-testvér*-ről és hasonlitsuk össze vele a kényszermunkára

ítéltek arczképeit, a melyeket Dosztojevszkij rajzolt természet után. A romantikus költőnél az orosz rablók Lara korcsszülöttei, a kikre felülről és messziről néz le egy nagy úr, a ki sok költészetet feltételez bennük; a világon semmi sem akadályozná, hogy katalánok vagy szicíliaiak lehessenek, míg ellenben a Dosztojevszkij munkásai parasztok a Dnjeper vagy a Volga mellékéről és határozottan érezzük, hogy az, a ki őket rajzolja, úgy gyilkolna és bűnhődne, mint ők, ha rossz csillagzata gyilkosságra ragadná.

Végül, és ez a vita csomója, Puskinnál egyetlen közös vonást nem találunk az utána következőkkel; árnyéka nincs nála a mysticismusnak, a bölcsészeti nyugtalanságnak; attól tartok, hogy a vallásos érzés reá nézve csakis költői eszköz. Ennek a szláv embernek minden dologról oly tiszta eszméi vannak, mint egy ó-kori athéni embernek. A búskomorságának oka nem az orosz eltiportatás, nem a komor iszonyat a fakószinű ég alatt, nem a szomorúság ennyi nyomor látára, hanem „a század és minden század betegsége“, a melyet az idéz elő, hogy az élet, a mely jó volt, nagyon hamar elmúlik a szerelem pedig véget ér. Ellenben megvan benne valamennyi irodalmi képesség, a melyekkel többé nem fogunk találkozni a hazája egyetlen írójánál sem. Ő épp oly tömör, a milyen terjengősek ezek, épp oly világos, a mily zavarosak ezek; finoman csiszolt, fúrge irmodora elegáns és tiszta hangzású, mint egy görög bronz; szóval, izlése és kifejezése olyan, a melyet ő utána nem igen találunk többet az orosz irodalomban.

Kisebbitjük-e Puskit az által, hogy elragadjuk őt a fajától és visszaadjuk az emberiségnek? Nem gondolom. Mondjuk, ha úgy tetszik, hogy e nagy ország-

nak csak egy kicsi társadalmi osztályát képviseli, a kosmopolita arisztokrátiát, a melyhez tartozott és ebben az osztályban egy domináló képességet, hihetetlen hajlékonyságát, kivetközni önmagából és alkalmazkodni minden mintához. Ez az ítélet magában foglalja egy részét az igazságnak, de nem az egész igazságot. A véletlen, a mely azt akarta, hogy ez az ember Oroszországban szülessék, bármelyik más országban hozhatta volna a világra, a műve ez által alig módosult, inkább ugyanaz maradt volna: egyszerű és hű tükör, a melyben visszatükröződnek az összes emberi érzelmek, abban az öltözetben, a melyet 1830 körül az európai művelt társadalom viselt. Ugyanazok a versek, a melyek az orosz természetet, az orosz szerelmet, az orosz hazafiasságot dicsőítik, ha néhány szót változtatunk bennük, ugyanazokat a dolgokat fogják énekelni az angolok, a francziák, vagy az olaszok számára. Még egyszer bocsánatot kérek a slavophiloktól, a kiket megszorítottok; de ha szép dolog Rurik fiának lenni, még szebb Ádám fiának lehetni, és ha, a mint ők hiszik, nagy érdem az, ha az embert csak Moszkvában értik meg, talán még nagyobb érdem gondolatot, sirást, mosolyt fakasztani mindenütt, a hol ember létezik. Puskinnak ez sikerült. Jól szolgálta azt az országot, a melyhez oly kevésbé hasonlít; minden más írónál hathatósabban ébresztette fel benne a szellemi életet; nem túlzás ha az irodalom Nagy Péterének nevezzük. A nemzeti hála nem is tévedt e tekintetben; igazat adott e versnek, a melyben a költő büszkén mondja:

„Az emléket, melyet magamnak emeltem, nem készítette halandó kéz; — és fű nem fog nőni azon a népszerű ösvényen, a mely oda vezet.“

II.

Puskin körül és alatt nagyon sűrű a romantikus erdő; a költők úgy tolongnak körüle, a hogy a nyírfákat látjuk csoportosulni egy-egy tölgy körül Oroszország nedves síkságain; megannyi fehér, gyönges és bájos látvány, melyek valamennyien hasonlítanak egymáshoz. Ugyanazt az éneket dalolják, és a szél elhordja rövid nyaruk leveleit. Oly sok név közül, a melyek mindegyikére mosolygott egy pillanatig a szerencse, főleg kettő érdemes arra, hogy megálljunk előttük: Gribojédov és Lermontov. Ezeknek nincs párjuk, csupán az idejük hiányzott, hogy megvalósítsák azt, a mit oly gazdagon ígértek; az erőszakos halál, a mely mindezekre az írókra oly könyörtelenül leskelődött, elragadta őket, mielőtt a nagy munkák órája ütött volna.

Az előbbi csak egy vigjátékot hagyott hátra, de ez a vigjáték az orosz színmű-irodalom remeke és egyike az egyetemes színmű-irodalom legerősebb műveinek. Gribojédov érdekes, mert kívül áll minden osztályozáson, minden uralkodó befolyáson; Puskin kortársa volt, de nem köszön neki semmit, nem is ismeri azt a forradalmat, a melyet Puskin előidézett. Gribojédov teljesen belemerült a régi muszka erkölcsök és szokások tanulmányozásába, ellenséges indulattal viseltetett a külföldi könyvek iránt, a melyeket egyik vigjátéki személyével elátkoztat; orosz volt minden ízében; a népe alakjait és lelkét viszi a színpadra; annyira elsajátította a népies érzést és hangot, hogy mindegyik verse közmondássá lett és valamennyi ajkon megfordul, mélyen a művelt körök rétegei alatt is. Pedig Molière volt a tanítója. *Az ész bajjal jár egy-*

nél több tekintetben hasonlít a *Misanthrop*-hoz, a melylyel, az orosz kritikusok kissé merész becsvágya gyakran összehasonlította. Csaczkij az Alceste öcscse, csakhogy keserűbb, lázangóbb és a tehetetlensége öntudatával bíró, a milyen később Turgenyev néme-lyik hőse lesz, például Rudin.

Milyen sötét és haragos volt az a szem, a mely az emberi társadalmat olyannak látta, a milyennek ebben a vigjátékban mutatkozik. De milyen gonoszkodó és mélyreható volt! A *Revizor*-ban újra találkozni fogunk ezzel a kegyetlen vidámsággal, a mely rendes fűszere az orosz vigjátéknak, mely utóbbi pedig mindig mintegy tiltakozásnak látszik; de szerintem a Gribojédov műve magasán áll a Gogoly vigjátéka felett: többet ölel fel és mélyebb, a szellemessége finomabb minőségű. Főleg az első felvonásban szikrázik, mint a kartácstűz; mily láz lüktet a versekben, mily változatlan erő, mennyi gondolat; mindenik eléri célját, mindegyik egy gúnyos szót, egy elmés megjegyzést, a józan ész egy haragos kifakadását repíti a hallgató lelkébe. A harmadik felvonás ritka erejű színpadi hatással végződik, a mely *Hamlet*-et se dísztele-nítené: Csaczkij, misanthrop hazafi megjelenik egy bálon, mennydörög a moszkvaiak franczia-majmolása ellen és lándzsát tör a régi jó idők mellett; eleinte hallgatják a szavait, de lassankint a tánczolóok csoportjai újból összeverődnek, a zenekar újból megszólal; Csaczkij hátrafordul, félbeszakítja a beszédét, körül-néz: a fiatal párok vígan tánczolnak, a nélkül hogy a szavait hallanák, a keringő zenéje túlharsogja a komor igazságokat, a melyeket hirdetett.

Az ész bajjal jár máig sem avult el, holott a romantikusok műveinek legszebb lapjain is a her-

vadt virágok dohos szaga érzik. A mai kor satirája sem festi más színekkel a félszegségeket, a rossz indulatokat, a szenvedélyeket, a melyeket folyvást megfigyel a mai Oroszországban. Vajjon szomorú következtetéseket kell-e ebből levonnunk? Vajjon az emberek rútságainak rajzolása kevésbbé van-e alávetve az elavulásnak, mint az emberi képzelem törekvései, a melyek az élet szépítésére irányulnak? Mikor Gribojedov kézírata elterjedni kezdett 1824-ben (a cenzura eltiltotta a közzétételét és a szerző soha se látta a szindarabját nyomtatásban), a hírneve egyszerre megszületett, a mint felkapták a művelt körökben, a melyek a bámulatukat átvitték a nagy tömegekre. Egy pillanatig Puskin hírnevét is érte. Az utóbbi azonban gyorsan megnyugodhatott, még pedig a nemes szívét mélyen megillető okból. 1829-ben, mikor a Kaukázusban utazott, egy folyó átkelő helyén egy szekérrel találkozott. — „A szekér elé befogott két ökör lassan haladt fel a parton. Nehány georgiai ember kísérte őket. Honnét jöttök? kérdém tőlük. — Teheránból. — És mit visztek? — Gribojedovot. — Gribojedov holttestét szállították vissza, Tifliszbe.¹” *Az ész bajjal jár* szerzőjét, Oroszország követét a sah udvaránál, meggyilkolta egy marodeur-csapat Perzsiában. Gribojedov harmincnégy éves volt.

Maradjunk a Kaukázusban és várjuk itt be Lermontovot. Ő e szép ország tulajdonképeni költője. A tizenkilencedik század első felében a Kaukázus ugyanaz volt Oroszországra nézve, a mi Afrika volt Franciaországra nézve: a kalandok és álmok földje, a hova a legesztelenebbek és a legerősebbek elmentek magu-

¹ Puskin: Utazás Erzerumba.

kat kitombolni és kijózanodni. De míg Algir nekünk csak jó katonatiszteket küldött haza, Tiflisz költőket adott vissza Oroszországnak. E paradicsomkert varázsa könnyen érthető; a fiatal oroszoknak mindazt nyújtotta, a minék a hiányát leginkább érezték: hegyeket, napfényt, szabadságot. Ott, a lehangoló, hóborította síkság végén, az Elbrusz, „az Üdvözültek hegyorma“, emelkedik az ég felé, csillogó jégmezőivel. A hegység túl Ázsia kezdődik, az ő tündérmeséivel, nagyszerű természeti szépségeivel, festői megjelenésű népeivel, a platánok alatt tova száguldó folyóival, a Terek vidéki falukban tánczoló kabardai leányokkal; az erdei táborozások mozgalmas élete, a legendaszerű hősök: Paszkievics, Jermolov, Barjatinszkij zászlói alatt aratott dicsőség. Mindazok, a kik elteltek, vagy azt hiték, hogy el vannak telve a pétervári élet unalmával és gondjaival, ide siettek, némelykor pedig ide száműzték is őket, mint Puskinnal és később Lermontovval történt, a ki tiszt volt azon ezredek egyikében, a melyek a Kaukázust meghódították. Rövid életét a leszghiai hegyek közt töltvén, ezt a vidéket választotta összes költeményei színhelyéül; ott esett el, huszonhat éves korában ő is párbajban, mint Puskin és abban a pillanatban, mikor a közvélemény őt jelölte az elhunyt költő utódául (1841).

Lermontovval eljutottunk a romantikus áramlat legerősebb sodrába. A műszert készen vette át az elődjétől, de mégis legközelebb áll Byronhoz, közös mesterükhöz. *Anyegin* szerzője a Childe Harold szerzőjétől csak a költészettanát vette át, Lermontov ellenben a lelkét. Magának követelheti, a mit Taine Byronról mondott: „Az élő források ebben a szívben túlbőségesek voltak, a legcsekélyebb lökésre kiáradt belőlük

a jó és a rossz.¹“ Kevés jó. Az összes érzelmek, a melyek e komor fiatal emberben összpontosulva forrongtak, méreggá változtak át benne. A szenvedélyei örületeseek voltak, mint Puskinéi; de szerencsés természete nélkül, a mely azokat enyhíti, kortársai egyhangúlag boszúállónak, veszekedőnek, rossz pajtásnak nevezik. Azt mondják róla, hogy a *Démon* szerzőjének, mikor Lucifert rajzolta, csak a saját belsejébe kellett pillantani.

Egy költő művei, a ki huszonhat éves korában halt meg, nem lehetnek nagyszámúak; vannak közöttük oly ragyogó és maradandó részek, mint az Elbrusz jégmezői, a melyeket megénekelt. Leghíresebb költeménye, a *Démon*, a tárgyánál fogva De Vigny Alfréd *Eloa*-jára emlékeztet,² de a leírások pompájánál és az érzelmek erős voltánál fogva, Miltonnal kellene összehasonlítani Lermontovot. Kevés szebb verseket irtak valaha azoknál, a melyekben az elbukott angyal szerelmet vall a georgiai leánynak:

„Az én édenem és poklom a te szemeidben van. — Szeretlek oly szenvedélylyel, a mely itt a földön ismeretlen, — és a hogyan te nem tudnál szeretni, — egész mámorával, egész hatalmával egy halhatatlan gondolatnak és álomnak. — A lelkembe, a világ kezdetétől — be volt vésve a te képed, — ott lebegett előttem, — az őseredeti aether pusztaságában.“

Nemrég Lermontov egy ismeretlen költeményét tették közzé, a *Szaskát*. Ez egy neme az önéletrajznak, a melyben ez a gyötrődő szellem őszintén meg-

¹ Taine : *Littérature anglaise*.

² Csak eszmetalálkozásról lehet szó, nem utánzásról. *Eloa* 1823-ban, a *Démon* 1829-ben jelent meg; De Vigny szerény híre akkoriban még bizonyára nem jutott el a Kaukázusba.

nyilatkozik a nagyszerű képzelmekek és keserű gúnyolódások vegyülékével. A következő töredékek némi fogalmat fognak nyújtani e költeményről.

„Minden el fog enyészni. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy a mi, saját fénye nélküli világunk csak a halotti hamva — egy másik világnak; egy maroknyi föld, mely a századok küzdelmében — véletlenül fennmaradt és erőszakosan — belöketett a világok örökkétartó forgatagába. — A csillagok az unokatestvérei, — noha tűzuszályú ruhákba vannak öltözve, — és némelykor, kegyelmes hangulatú óráikban — jótékony befolyást gyakorolnak reánk... — De összeütközés esetében újra kezdődik a táncz, — birokra kerül a dolog és akkor bolygónk, Isten hozzád!...

„Örökkévalóság, örökkévalóság! mit fogunk találni amott, — a földi élet határain túl. — Egy zavaros és fékevesztett Oceánt, a melyben a századoknak — nincs többé számuk, sem nevük, a hol menedék nélkül — a csillagok más csillagok mögött kóborolnak. — E hallgatag sereg körébe vetődve, — vajjon mit fog tenni a teremtés kevély királya?“

A költemény végén ezt a királyt arra emlékezteti a költő, hogy „rettentően hasonlít a majomhoz“. A *Szaska* inspirációja közel rokona annak, a mely ugyanabban a korszakban *Rollá*-val és *Namuná*-val ajándékozott meg minket; fékezhetetlen lyrismus, mely hirtelen gúnyolódásba csap át. Mindig a byroni módszer. Utánozhatatlannak tartom a költőt apró verseiben, a melyek egy könnycseppből fakadtak és a lángoló gyöngédség, vagy a búskomorság remekei. Lermontov versei kevésbbé harmonikusak és kevésbbé tökéletesek, mint Puskinéi, de a rezgéseik néha fáj-

dalmasabbak. Ha a tizennyolczadik század összes költészetéből csak néhány lapra terjedő antologia maradna is fenn, még abból se volna szabad ki-hagyni néhányat ama négysoros versek közül, melyeket Oroszországban mindenki ismer; például ezeket:

„Elhagytuk egymást, de az arczképedet — a szí-
vemen hordozom, — mint jobb esztendőök halvány
árnyképét — megörvendeztetí a lelkemet. — Új szenvedé-
léyek uralma alatt — se múlhatott el a szerelmem
iránta; — az elhagyatott templom mindig templom —
a ledöntött bálvány mindig Isten marad.¹“

De hűtelen leszek az elhatározásomhoz, hogy nem fogok idézni verseket. Eszembe jut ez újból, mikor e kis verseket látom, a melyek egy idegen nyelvű prosába estek bele és abban holtaknak, idegeneknek látszanak.

Lermontovban a prozairó felér a költővel. A *Marie herczegnő* című elbeszélése finom bája által tűnik ki. Ez egyike a kaukázusi élet rövid vázlatainak, a melyek „Korunk hőse“ czím alatt vannak egybegyűjtve. A hős: Pecsorin, az akkori nemzedék lelkét képviseli, kiábrándultan vándorol végig tájakon, a melyek őt azonban mégis elbűvölik, minthogy oly szépen írja le őket; minduntalan megjelenik és megüti ezeken a lapokon a sátáni és vigasztalhatlan hangot. Pecsorin elfeledi, hogy a pessimismus a Kaukázusban és főleg itt, nem idézhet elő új hatást. Prometheus már sok század előtt e sziklákon lehelte ki panaszát az élet és az istenek ellen.

¹ Az eszme Chateaubriandé: „Az Isten nem semmisült meg azért, mert a templom el van hagyatva...“ Levél Enghien herczeg haláláról. *Mémoires d'outre-tombe*.

III.

1840 után hiába keressük a költők ama korusát, a mely Puskin hangjára visszhangot adott. Szétszóródtak, elhallgattak, vagy eltűntek. Batjuskov az örültek házában múlt ki. Delvig bátorkodott a párisi juliusi forradalom mellett nyilatkozni, e miatt a császárnál kegyvesztetté lett és ettől meghal az ember, mint Racine meghalt XIV. Lajos egy pillantásától. Baratszkij anyagi gondokkal küzd és nem énekel többé. Jazikovot és Zsukovszkijt meddővé tette a mysticismus, a melybe elmerültek. Lermontov ajkairól hangzottak a romantika legutolsó és legélesebb felkiáltásai, a roham ily magas foka után a byroni láznak csökkennie kellett; a túlhajtott költészet elsenyved és lejárja magát.

A romanticismus huszonöt év alatt végig ment a három fordulóponton, a melyeken végig kellett mennie, Oroszországon épp úgy, mint mindenütt. Kezdetben a nyíltszívű és hiszékeny gyermek Németországból hozza a dajkameséit: balladákat, érzelgős elegiákat, csodálatos legendákat, édes történeteket lovagokról és vizitündérekről. Nemsokára bekövetkeznek a serdülő kor viharai, a lantra személyes és fájdalmas húrokat húznak fel; e húrokat Angolország pengette legelőször és Byron igazgatja az átkozódások hangversenyét. De a kétségbeesés egymaga nem elég táplálék egy irodalomnak. A romanticismus épp oly kevésbé lehetett tartós lyrai alakjában, mint ahogy a szenvedély válsága sem tarthat soká; ebben az alakban főleg visszahatás volt a tizenharmadik század bölcsészeti eszménye ellen. E század végén próféták és apostolok jelentek meg, a kik az emberek-

nek éssen alapuló boldogságot, az erénynek és szabadságnak egy metaphysikai csoda által szervezett uralmát hirdették. Az emberek hittek az új mythosnak, követték az árnyképét a romokon keresztül; minthogy pedig soha sem érhatték utól, minthogy a szenvedélyek ezentúl is marczangolták a sziveiket és rabszolgaságban tartották őket, daczára a boldogságot és szabadságot hirdető nagy ígéreteknek, búskomorságba estek, vagy fellázadtak a végzet ellen. Ez az eredete a Renék, a Childe Haroldok, az Olympiók és az egész könyvekben uszó család zokogásának. Persze, a bajaik forrását még nem vették észre; talán egyedül a nagy bolond Rolla látta tisztán. Még ma is, sok évi tapasztalat után, a mely a hazugságot kipattantotta, alig kezdjük belátni, hogy pessimismusunk és csüggedésünk oka nem más, mint a bölcsészeti eszménynek ez az óriási csődje.

Oroszország csak nagyon messziről volt érdekelve a mi reményeinkben és csalódásainkban, nála egy Anyegin, egy Pecsorin lyrai vigasztalansága meszterkétebbnek és idegenszerűbbnek látszott, mint másutt; e miatt csakhamar el kellett tőle fordulni. Az új lélekállapot egy sajátságos retorikát teremtett, a mely valóságosabb dolgokon akarta az erejét kipróbálni. A romanticismus belefáradt a képzelem végtelen térségeiben való túl magas szárnyalásba és a történelemben keresett szilárdabb pontot, a melyen megállapodhasson. A kik eddig elegiákat és balladákat tákoltak össze, most a történelmi drámára és a népelet festői oldalaira irányozták a figyelmüket. Byrontól visszahátráltak Shakespeareig, a ki az egyetemes orvos alakjában tűnt fel előttük. Az oroszok ugyanabban a pillanatban fedezték fel a középkorukat,

mikor mink exhumáltuk a mienket. Puskin egészen beleélte magát a múlt idők e feltámadásába, *Godunov Boris*-sal és érettebb korában irt költeményeivel. Tanítványai követték őt ezen az úton, éppen úgy, mint nálunk követték *III. Henrik*, *Marion Delorme* és a *Notre-Dame de Paris* felfedezőit. A két mozgalom tökéletes egyidejűsége teljesen kizárta azt, hogy az egyik alárendelje magát a másiknak; ugyanazon okok ugyanazon eredményeket idézték elő egész Európában. De minthogy az új iskola retorikája éppen olyan hagyományos volt, mint a classikai korszaké, ennél fogva meghamisította a felidézett képeket. Az írók végletekig túlhajtott személyisége, a mely a romantikus szellem alapja, nem tudott háttérbe vonulni, hogy más időkben és más körülmények közt élő embereket engedjen beszélni. A saját tanaikat és érzelmeiket sügták a színpadi alakjaik személyesítőinek. A régi szabályok ellen harczolva az igazságra hivatkoztak; ez a hivatkozás azonban ellenük fordult és visszahatást idézett elő a képzelműk túlkapásai ellen.

Egy másik ok miatt sem tarthatott a romanticismus uralma sokáig. Az 1830-iki irodalmi mozgalom Oroszországban tisztán aesthetikai természetű volt; a művészet élvezetére és a formák feletti vitatkozásokra szorítkozva, legkevesbbé sem elégitette ki a reformokra, eszmékre és az összes felmerülni kezdő problémák megoldására szomjazó ország erkölcsi és társadalmi szükségleteit. A romanticismus az elvek harcának illúzióját keltette. Ha ama kor szemléiben lapozunk (a hírlapok még nem számítottak), az első pillanatban szinte elszédülünk a harczias zajtól. Puskinnak más egyebek mellett szenvedélye volt a journalismus is; folyóirataiban, melyeket több ízben szerkesztett: a

Moszkvai tudósító-ban és az *Irodalmi ujság*-ban, éles polemiát folytatott a classikai hagyomány védelmezői ellen. De ezek a tollharczok csak a szép szellemek és a műkedvelők időtöltéséül alkalmasak; az általános érdekeket, a komolyabb gondokat nem érintik.

Azonban a bölcsészeti iskolák mégis két táborra osztják és szenvedélyesen érdeklik az ifjúságot; a jobbágyok felszabadításának kérdése, a melyet I. Sándor uralkodása alatt vetettek fel, súlyosan nehezült a nemzeti lelkiismeretre; sokan nyugtalanul vágytak végre megtudni, mily mérvben fog Oroszország részt venni az emberiség haladásában. A romanticismus mindezzel nem törődik, csupán sóhajt, nyög és rajzol; a törvényhozási munkája csakis az irány felszabadítására és a dráma alkotmányára szorítkozik. Egy nép, főleg pedig oly nép, a mely szenved és vár, nem táplálkozik soká kizárólag retorikával; ezt a fényűzést átengedi a salonoknak és az irodalmilag művelt osztályoknak. A romanticismus szórakoztató volt az utóbbiakra nézve; elhatott az orosz társadalom legfelsőbb rétegeibe, anélkül hogy mély gyökeret vert volna az altalajban. A legelső hangra, a mely férfiasabb szókat hallatott, szükségképen meg kelle szólalnia ezen aristokratikus és mesterséges tünemény halálharangjának.

Ez a hang a Csaadajev hangja volt, a híres *Bölcsészeti levél*-ben, mely 1836-ban jelent meg. Csaadejev művelt, elegáns, mindenütt szívesen látott világfi volt, egyike a Moszkvában nagy számmal található salon-bölcsészeknek, a kik szeretik a paradoxont, szeretnek békétlenkedni, de őrizkednek magukat erősebben compromittálni és ügyesen tudják magukat kitisztázni, szükség esetében. A *Levél* alapeszméje az, hogy Oroszország mindakkorig az európai fának élősdie ága

volt, a mely megrothadt, mert az éltető nedvét Bizanczból kapta, hasztalanná lett a civilisatióra nézve, idegen maradt szemben a nyugateurópai középkor vallási nagy kialakulásával és később a modern társadalom világi felszabadulásával. A szerző szavai szerint a keleti egyház meghalt és nincs ereje a nemzeti élet irányítására. „Magánosan állunk a világon, nem adtunk neki és nem vettünk tőle semmit, egyetlen eszmével se szaporítottuk az emberiség eszmekincsét. semmikép se mozdítottuk elő az emberi elme tökéletesítését és megmértelyeztünk mindent, a mit ez az elme velünk közölt . . . Van a vérünkben egy elem, a mely ellensége és akadály a civilisatiónak . . . . . Mink csak megnövvünk, de meg nem érünk.“ Íme, itt egy orosz ember ajkairól hangzik el az a vád, a melyet oly sokszor emeltek Oroszország ellen ócsárlói. Nem egyedül ő gondolkozott így; csekély számú évek múlva sokszoros visszhang fog neki felelni. Bjelinszkij így fog szólni: „Hazátlan emberek vagyunk, sőt annál is rosszabbak; olyan emberek, a kiknek egy délibáb a hazájuk.“ És Turgenyev a személyei egyikének ajkaira ezt a keserű ötletet fogja adni: „Mink nem tudtunk a világnak egyebet adni a szamovárnál, és még az is lehetséges, hogy ezt se mink találtuk fel.“

Soha senki se mondott saját népének ily kemény igazságokat. A bölcész tartózkodott a „hivatalos Oroszország¹“ kritizálásától; de az arczulcsapás szükségképen ezt érte. Nagy volt az izgatottság Moszkvában

¹ Eufemizmus, a melylyel a kormányt jelölik, mikor semmi kellemeteset se jelezhetnek; e kifejezést azon esetekben használják, a melyekben 1870 előtt Franciaországban a „végrehajtó hatalmat“ emlegették a „császár“ helyett.

és egyébűtt; a *Teleskop*-ot, melyben a *Levél* megjelent, betiltották, a kiadóját száműzték Vologdába, a cenzort elmozdították a hivatalától, a szerző ellen hozott ítélet azt rendelte, hogy: „Miután a *Levelet* csak olyan orosz ember írhatta, a kinek nincs helyén az esze, Csaadajev egy elmeorvos gondjaira bízatik, a ki őt mindennap meg fogja vizsgálni!” Ez a furcsa büntetés egy hónapig tartott. Később Herzen és a szabadelvű ellenzék törvényes atyjának vallotta Csaadajevet, önkényesen magyarázta a *Bölcsészeti levél* értelmét, a mely főleg vallási aggály kifejezése volt és elferdítette politikai pamphletté, a szerzőből pedig skeptikust és forradalmárt csinált. Abba a hírnévbe került, hogy az ő ajkairól hangzott el „a legelső kiáltás!”

Ugyanezen pillanatban lefordították oroszra Kant, Schelling és Hegel műveit; a fiatalság jelentékeny része felkereste a rationalismust a forrásainál, a németországi egyetemeken. Az 1840-iki nemzedéket ezzel a zavaros vízzel keresztelték meg és átalakulva tért vissza Németországból. Az érzélem mámore után, mely a megelőző nemzedéket jellemezte, a metaphysika orgiája következett; a divat ott hagyta a „szenvédek tétovaságát” a tiszta ész” kedvéért, ezt az új hóbortot az oroszoknál szokásos elfogultsággal kapták fel; a hajszálat, a melyet a németek négy felé vágtak, Moszkvában nyolcz felé hasították. Az érzékfeletti doctrinarismus korszaka volt ez. Alább látni fogjuk, hogyan szállított egymásnak ellentmondó tételek védelmére fegyvereket mind a két iskolának, a mely akkoriban keletkezett és megosztzott Oroszországon. Ekkor jelenik meg egy író, a ki az új eszméken táplálkozott, nemsokára átfogja venni a szabad-

elvű iskola vezetését és túlnyomó befolyást fog gyakorolni az irodalomra. Ez az író Bjelinszkij volt, a kritikus.

Ellenségei „tintától részeg álmodozónak“ nevezték. Ez az ítélet nem túlszigorú, ha a politikusnak szól, — de milyen nagy szó ez, ha Bjelinszkijre és I. Miklós czár Oroszországra alkalmazzuk, — az inga-tag bölcsészre, a ki saját abstract képzelmenek játékszere volt és a kit később követni fogunk evolúciójában egy ködös radikalizmus felé. De kezdetben, mikor még a „hegelianus jobboldalhoz“ tartozott és az irodalmi téren maradt, nagy szolgálatokat tett. Bjelinszkij a hazájában talán az egyetlen kritikus, a ki ezt a nevet megérdemli. Az orosz szellem természeténél fogva hajlandó a kritikai munkálkodásra, de ritkán kezeli azt azzal a módszerességgel, részrehajlatlansággal és azzal a magasabb felfogással, a melyet a mi mestereinknél megszoktunk. Mindazon „recenziók“ közt, mint Oroszországban nevezik, a melyekkel a hírlapok hasábjai tele vannak, csodával határos, ha helyes középutat találunk a hideg jelentés, a tanár vaskalapos értekezése vagy az ügyvéd szenvedélyes védbeszéde közt. Ez talán a politika hibája; az orosz kritikus az aesthetikai vita ürügye alatt okosan vagy oktanul csakis a politikát tárgyalja és minthogy a politikának nem szabad nyíltan és leplezetlenül mutatkozni, belopódzik irodalmi thesisekbe, a melyek ennek következtében kizökkennek a rendes kerékvágásukból.

Bjelinszkij is ebbe a hibába esett, de legalább jóvá tette nagy szeretetével a szellemi dolgok iránt, nagy értelmiségével, tudományosságával és méltányosságával. E fáradhatlan munkás sok kötetre terjedő

irodalmi műveket hagyott hátra, valódi encyklopaediáját az orosz irodalomnak, bizonyos részeikben túlszűfoltak és terjengősek, de gazdagok tudásban és eszmékben és kitűnően vannak értesülve a nemzeti genius legcsekélyebb megnyilatkozásairól is, a múltban épp úgy, mint a jelenben. Azt a munkát, a melyen nálunk körülbelül ugyanebben az időben egy Villemain és egy Sainte-Beuve megosztottak, Oroszországban ő egymaga végezte; eltakarította a régi irodalom chaosát és ritka éleselműséggel jelölte meg az új irodalom irányzatait. Ez a merész ember volt a legelső, a ki sok régi bálványt ledöntött és szétrombolta a classikus korszak íróival szemben vallott vak fetisismust. Daczára annak, hogy nagy bámulója volt Puskinnak, rá mutatott a romanticismus gyöngye oldalaira, és e még meleg hulla felett ítéletet mondott oly kifejezésekben, a melyeken ma is csak keveset kifogásolhatnánk. Végre csakugyan ösztönszerűleg megsejtette korának szükségleteit; ő alapította meg és bátorította tanácsaival azt a „természeti iskolát,“ a melyből a modern Oroszország nagy regényírói kerültek elő; már 1840-ben megállapította ezen iskola programját és — a mi a leglényegesebb, — ő volt az első orosz, a ki megelőzte Nyugateurópa irodalmi evolúcióit.

Néhány sort idézek az orosz romantikusokról szóló tanulmányaiból, a melyeket 1843-ban írt és a melyek az akkori közönség hajlamait, kimerültségét és egy új művészetre való várakozását jelzik. Bevallom, hogy van bizonyos utógondolatom, mikor Bjelinszkijt idézem; kétségbe nem vont tekintélye fedezni fog engem az oroszok rosszalásával szemben, a mennyiben túlságosnak vélnék fenntartásaimat Puskin lángelméjének nemzeti jellegét illetőleg.

„A szomorúság, a kiábrándulás, az eszmény, a mennyei szüzek, a holdvilág, az emberi nem gyűlölete, az elvesztett ifjúság, az árulás, a gyilkok és a mérgek, mindez már rég elmondatott, ezerszer újra meg újra, Puskin szép alkotásaiban, valamint a követőinek nagy tömege által. Most még elolvasni se fog titeket senki sem, ha a mondatok merészségével, a vers csillogó hangzatosságával, a fekete szemű fiatal leányok és az ifjúkori orgiák dicsőítésére írt dithyrambokkal akartok meglepetést előidézni . . . A fiatalkori lelkesedések ideje elmúlt, a gondolatok ideje elérkezett. A közönség követelőbbé lett. Valósággal nem tud magának szabatosan számot adni róla, hogy mit követel, de azzal, a mit neki nyújtanak, nem elégszik meg többé. Még nem jutott az egyénisége teljes öntudatára, de már közel van hozzá. A pompás prosopopejá és hatásos frázisok többé nem kápráztatnak el senkit sem, az emberek már hallani sem akarnak róluk.“

„Senki se kételkedik abban, hogy van már orosz irodalom, de mindenkinek jogában áll követelni, hogy leltározzák hidegvérrel és a valódi értéke szerint méltányolják; mindenkinek jogában áll mosolyogni, ha összehasonlítják a külföldi irodalmakkal. Arról, meggyőzni bennünket, hogy csakugyan van irodalmunk, elég tudnunk, hogy Puskin létezett és hogy az övének kívül is büszkén emlegethetünk néhány nevet. Bizonyos az, hogy irodalmunknak megvan a történelme és logikai láncolata; de nem szabad elfelednünk, hogy ez az irodalom kezdetben csak átültetett virág volt és hogy sokáig mesterséges életet élt, egy melegház ablakai mögött. Hogy csak rövid, nagyon rövid idő előtt kezdett gyökereket verni az orosz földben

és hogy jelenleg még kicsi a tér, a melyen növekedhetik.¹ Milyen viszony létezik a mai költészetünk és a népies költészet közt? Nemcsak, hogy nem rokonok, de nem is tudnak egymásról semmit. Olvassátok csak fel Puskin valamelyik költeményét, nem is egy parasztnak, hanem elsőrangú kereskedőnek, majd meglátjátok, mit fog mondani...² Másutt ezt írja Bjelinszkij: „Puskin meséi arról tanuskodnak, hogy igyekezett utánozni a népies költészetet, de tévútra jutott.”³

Gogoly legelső elbeszélései, a melyek egyidejűleg jelentek meg Lermontov utolsó verseivel, felfedezték a kritikus előtt azt az új művészetet, a melynek születését ő jövendölte meg. Bjelinszkij azonnal kijelentette, hogy a lyrai költészet korszaka visszahihatalanul elmúlt és hogy a regény uralma elkezdődött. Ezt a jóslatot az összes következmények igazolták.

A nagy íróval, a ki az élő Oroszországot állította élénk, műveivel, a melyek méhükben hordják a jövő egész irodalmát, eljutottunk e tanulmányok valódi tárgyához, a mely tartósabb figyelmet igényel.

A rövid vázlatban, a melylyel Gogolyig vezettem el az olvasót, láttuk, hogyan erőlködött az orosz szellem, hogy megtalálja önmagát; láttuk ügyetlen utánzásait, legelső sikereit. Sokáig futott utánunk, francziák után, végre utólért minket, nem sokára, bizonyos

¹ Bjelinszkijnél továbbá ezt az érdekes részletet olvassuk: „Nálunk valamely könyv kivételes sikerét ötszáz, legfeljebb hétszáz példány eladása jelzi; ha a könyv a Szemlékben jelenik meg, találhat ezer olvasót.”

² *Az irodalom 1843-ban.* A *Munkái* VIII-dik kötetében, itt-ott elszórtan.

³ *Tanulmány Puskinról.* VIII. kötet, 700-dik lap.

utakon elénk is fog kerülni. Oroszország úgy tűnt fel előttünk, mint egy óriási tükör, a mely csak visszatükrözni képes ama képeket, a melyeket eléje állítottunk. E képek néha zavarosak és rosszul sikerültek, néha fényesek és bájosak voltak. Pus-kintól kezdve fenséges átalakulásokon mennek át, ugyannyira, hogy sejteni kezdünk e tükörben olyan teremtő erőt, a mely az ő sajátja. De ezzel a tünettől szemben habozunk; az idegen arczokon, a melyeket bámulva pillantunk meg a tükörben, még a mi vonásainkat, a mi taglejtéseinket látjuk. Ezentúl eddig ismeretlen alakokat fog nekünk mutatni, ezek többé nem kívülről jönnek, hanem a szülőföldjükből emelkednek ki és tanuskodni fognak a mellett, hogy termékeny és tápláló föld van e hó alatt, a hol mi csak egy terméketlen káprázatos országot láttunk, és mint Bjelinszkij előre hirdette, ezeket az alakokat a regény fogja felidézni.

HARMADIK FEJEZET.

A realistikus és nemzeti evolutio. — Gogoly.

A regény kezdete Oroszországban nagyon szerény volt; története 1840 előtt nem hosszú, sem fényes. Az első ilyenmű művet 1799-ben bizonyos Izmailov bocsátotta közre; *Eugén vagy egy rossz nevelés következményei* volt a címe; a regény alakjai a neveik és az öltözetük szerint oroszok voltak, a jeleneteket a szerző a helyi szokásokból vette át. Kevéssel később Karamzin adta ki sovány tartalmú és megható elbeszéléseit; láttuk, mily nagy volt a *Szegény Liza* sikere és milyen olcsón jutott hozzá. Walter Scott csodával határos szerencséje szükségképen utánzókat nevelt; 1820 körül találkozunk velük Bulgarin, Grecs és Zagoszkin történelmi regényeiben. A legkevésbé ismeretlen volt az utóbbi *Miloszlavszkij Júri*-ja. E kísérletek csak egy pillanatig álltak kegyben a közönség előtt, a lyrai költészet elfeledtette és az árnyékba szorította őket. A romanticismus megteremtői csak alkalmilag és melleleg irtak költött dolgokat prózában. Puskin apró beszélyei, melyeknek tárgyát legtöbbször a nemzeti történelemből merítette, még a régi elbeszélő iskolához tartoznak és inkább a classikus com-

positio és élénken képzelt episodok mintaképei, mint tanulmányok az egykorú valóságból. Lermontov a *Korunk hősében* jobban megközelítette a mi modern eszményünket; de Pecsorin épp úgy, mint valamennyi kortársa sokkal inkább el volt foglalva a sopánkodásaival, hogysem jól megfigyelhette volna a körül levő világot. E mesterek alatt Marlinszkijval és versenytársaival találkozunk, a naiv regényírókkal, a kiknek az a kíválságuk volt, hogy meg tudták rikatni az orosz fiatal leányokat 1830 és 1840 közt. Mindig kell lenni valakinek, a ki megrikatja a fiatal leányokat, de lángész nem szükséges hozzá. Merlinszkij Ducray-Duminilt és d'Arlincourt vicomteot vette mintául; érzelgős ötletei nem törnek magasabbra. Ahhoz, hogy ma még elolvassa valaki a regényeit, az illúsiók oly üdesége kíváncsít, a melyet csak a tambovi kölcsönkönyvtárak előfizetői közt lehet feltalálni.

A közönség éppen úgy megunta a történelmi és pseudo-népies regényeket, mint a lyrai ömlengéseket és a természetfeletti hősoket, kevésbbé gyanus megfigyelők voltak közeledőben, a kiknek örömet fog szerezni az élet-látványossága és a kik azt figyelemmel fogják tanulmányozni maguk körül. Bizonyos előjelek már is hirül adták a közeledésüket; a romanticismus öröksége annyira szükségképen jutott osztályrészükül, hogy mindenütt egyszerre tűntek fel, egyazon feladat teljesítésére, a nélkül, hogy egymást ismerték vagy utánozták volna. E megfigyelők Nyugateurópában Dickens és Balzac voltak, Oroszországban Gogoly. Látni fogjuk, hogyan bontakozott ki ezen utóbbi az öt környező befolyások közül. Ő nem fogja egy csapással megteremteni az erkölcsöket és jellemeket rajzoló regényeket, a szó mai értelmében és a

hogyan ezeket a vetélytársai más országokban kialakították, de a hozzá való anyagot össze fogja gyűjteni az utódai számára, eredeti és nehezen osztályozható kompositiókban. Régi keretek, új arczképek, a melyekben Oroszország végre reá fog ismerni a saját szellemére és a saját arczára.

Franciaországgal Merimée ismertette meg Gogoly nevét és ítélőtehetségének szokott okosságával elmondta, hogy mit kell bámulni a legelső orosz prosaíróban. Azonban Merimée csak egy részét ismerte a barátja műveinek, és ezeket főleg mint irodalmi ritkaságokat tanulmányozta. Mink ma többet követelünk; kíváncsiságunk tárgya az ember és az emberen túl a faj titkát nyomozza. Az író, a kit a földieinek egyhangú véleménye avatott fel, úgy tűnik fel előttünk, mint egy űr, a kire egy egész nép a lelkét bízta egy pillanatra. Mit akar ez a lélek ebben a pillanatban? Mi az űr történelmi szerepe? Mily mérvben készítette elő a későbbi átalakulásokat? Ez az, a mit megkísérlek kutatni Gogoly könyveiben és a szenvedélyes polemiákban, a melyek fél század óta e könyvek felett támadtak.¹

I.

Kisoroszországban született és egy kozák fia volt. Az orosz olvasó előtt ez az egyszerű kijelentés nem szorul magyarázatokra: megvilágítja az ember leg-sajátabb tulajdonságát; előre megrajzolja a szembe-szőkö vonást, a melyet jellemében és műveiben ki fogunk emelni: a kissé kesernyés hűmört, a mely

¹ Összes művei 4 kötetben. Moszkva 1880. Életrajzok és kritikák Bjelinszkijnél, Polevojnál, Sevirevnél, Sébalszkijnál.

alatt búskomorság lappang. Ha meg akarjuk érteni ezt az író, ismernünk kell a földet, a mely őt megtermette, mint természetes gyümölcsét. E föld, — az Ukraina, a *határ*, vita tárgya a szélső észak és a szélső dél befolyásai közt. Néhány hónapig a nap teljesen az uralma alá hajtja és ott folytonos csodákat mivel. A Kelet ez, fényes nappalaival a virágoktól és zöld növényzettől ragyogó síkságokon és enyhe éjszakáival a csillagoktól tündöklő égboltozat alatt. A termékeny talaj páratlan bőségű aratást biztosít, az élet könnyű, következőleg vidám a kedvnek és a vérnek ezen egyetemes ébredésében. A nagy varázsló a hóval együtt elolvasztja a szomorúságot is, lángolóbb és finomabb szellemeket érlel és kiváltja a lélekből a benne levő összes vidámságot, a melynek melege hangos nevetésben száll fel az ajkakra.

A napfény országa, de egyúttal a nagy síkságok országa is. A végtelen láthatár nyugtalansága csökkenti a gyönyört, a melyet a szem a környezetén érez; az ember vidámsága nem lehet tartós a végtelenséggel szemben. A szem megszokása a gondolat megszokásává lesz, e távoli űr magához vonzza, lelkünkben követjük, a nélkül hogy végét érnők; olyan mint a madár repülése, a mely megindul szemünk előtt, melyet önkéntelenül követünk, a mint egyre kisebbedik a távol homályában s melyet szemünk még akkor is keres, mikor már eltűnt a levegőben. Innen van a pusztaságok embereiben a hajlandóság az álmodozásra, a magábatérésre és a képzelem belső lendülete. A kisoroszokban van valami a provenceiból és a bretagneiból. A tél ismét oroszszá teszi. Ez az évad csaknem oly szigorú a Dnjeper mellett, mint a Néva partjain; semmise tartóztatja fel az észak

szelét és jegét, a melyek birtokukba veszik ezt a vidéket, a halál hirtelen megakasztja a nap munkáját; a föld és az ember megmerevül. Éppen úgy, mint a moszkvai hadseregek meghódították és szolgaságba hajtották az Ukrainát, a moszkvai égalj is minden évben visszahódítja az Ukrainát, egyenlővé teszi az összes tartományok súlyos életfeltételeit. Úgy látszik, mintha e küzdőtéren a természettörténet előre megszabta volna a politikai történelem tervrajzát és ezen utóbbinak viszontagságai, az égalj viszontagságainál nem kevésbé járultak Kisoroszország külön physiognómiájának megalkotásához.

Ez a tartomány török uralom alatt is állt, és a törökökkel való hosszas érintkezésből sok keleti vonást őrzött meg. Aztán Lengyelország vonta izgalmas történetébe; az észak Itáliája a pompázó és kicsapongó szokásaiból meghagyott egyet-mást egykori hűbéresének. Végre a kozák ligák köztársasági lelket adtak neki; ebből a korszakból valók a kisoroszkok legdrágább hagyományai; az a szabadságszeretet, a mely az eredetüket elárulja. Tudjuk, mik voltak a Zaporog-kozákok: keresztény lovagrend, mely rablókkal és szökevény jobbágyokkal egészítette ki magát, mely mindig harczban állt mindenkivel és nem ismert egyéb törvényt a kard törvényeinél. Azokban a családokban, a melyek egyenesen e törzsből származnak, — és ezek közé tartozott Gogoly családja is, — feltaláljuk a hagyományos lázadásokat, a kóbor ösztönöket, a kalandvágyat és az előszeretettel a csodaszerű iránt.

Elő kellett sorolnunk a félig déli és a nagyoroszoknál kedélyesebb, gyorsabb és szabadabb szellem komplex elemeit; írónk diadalra fogja azt juttatni

ora irodalmában és annál hívebben fogja képviselni, minthogy szíve egész erejével ragaszkodik a szülőföldjéhez. Összes gyökerei ebbe a földbe mélyednek; Gogoly műveinek első fele nem egyéb, mint az ukrainai élet legendája.

Vaszilievics Miklós 1809-ben született, Szorocsin-cziben, Poltava mellett, a fekete földek és a régi kozák terület közepében. Legelső tanítója a nagyatyja volt, a Zaporogok (folyammenti kozákok) ezredirnoke. Noha az volt a neve ennek a katonai állásnak, semmi köze se volt az íráshoz, hanem csakis a köztársasági militia egyik dignitása volt. A gyermeket a nagyapa elbeszélései ringatták álomba, a ki átélte a hősiés időket, kifogyhatlanul tudott beszélni a lengyelországi nagy háborúkról és a kozákok hőstetteiről. A gyermek képzelme megtelt ezekkel a történetekkel, a melyek részint katonai tragédiák, részint tündérmesék voltak; és csaknem érintetlenül maradtak ránk, — mint Gogoly gyakran mondta, — az *Esték a majorban* című elbeszéléseiben és főleg a *Tarasz Bulyba* című regényében. A mit a nagyapa elbeszélt, azt a gyermek megtanulta más alakban, a kobzásoktól, a népies rhapsodoktól, a kik ide s tova kóborolva az ukrainai hőskölteményt éneklük. Ebben a környezetben minden a hanyatlóban levő mesekorról és a szokásokban még élő primitív költészetről beszélt neki. Mikor a művész majd alakot ad annak a szülőföldje levegőjében lebegő költészetnek, könnyen észre fogjuk venni, hogy az két prismán ment át: az agg korén, a mely sajnálkozva emlékszik vissza arra, a mit elbeszél és a gyermekkorén, a mely elkápráztatva képzelel el magának azt, a mit hall.

Úgy látszik, hogy ezek voltak a fiatal Gogoly leg-

első és leghasznosabb leczkéi. Később a nyezsini gymnasiumba került, a hol latint és más idegen nyelvet tanult; az életíró szerint igen rossz tanuló volt. Az életrajzok írói nagy előszeretettel tarkítják e vonással az összes nagy emberek életrajzát; ez már így szokás.

De az efféle állításokat nem tanácsos nagyon hangosan ismételni, mert meghallhatnák az iskolákban. Ezenfelül, ha az író első nevelése hiányos volt is, később kipótolta a hiányokat; összes kortársai tágkörü olvasottságáról és a nyugateurópai irodalmak mélyreható ismeretéről tanuskodnak. Mielőtt az iskola padjait odahagyta volna, az anyjához írt leveleiből már megismerjük a szelleme tulajdonságait s a megfigyelő és satirikus hajlamot, a melyet a tanulótársai rovására gyakorol; komoly kegyeletet és a vágyat magas hivatás után. Némelykor hirtelen csüggedés lankasztja e fényes remények röptét; az akarat gyöngülése, kifakadások az emberek igazságtalanságai ellen jellemzik a leveleit; megismerhető rajtuk a legelső romantikus olvasmányok és ama kor byronismusának ragálya. „Érzem, írja a rajongó fiatal ember, hogy van bennem erő egy nagy és nemes feladat megoldásához a hazám javára, a polgártársaim és összes embertársaim boldogítására . . . A lelkem egy égből küldött angyalt pillant meg; a ki őt parancsolólag hívja a cél felé, a melynek elérésére vágyik . . .“ A mi húszéves pessimistáink mosolyogni fognak ezen a retorikán, az övéken pedig félszázad múlva fognak mosolyogni mások, és pedig kevesebb elnézéssel. Jaj a nemzedékeknek, a melyek egy pillanatig sem hiszékenyek az élet hazugságaival szemben, a melyek nem égnek a saját lángjuktól és kihűlni engedik az öreg emberi-

séget. Ezt is, mint mindent, a mi létezik, csak folytonos elégségi processus tartja fenn.

Egy orosz ember, a ki I. Miklós czár korában az embertársait boldogítani akarta, nem válogathatott az eszközökben, állami szolgálatba kellett lépnie és fáradtságos munkával felkapaszkodnia a közigazgatási hierarchia lajtoráján; Nagy Péter ideje óta ez a köteleles mandarinatus emésztí fel a nemzet összes élő erőit. Gogoly elutazott Pétervárra; miután befejezte a tanulmányokat, a melyek segélyével oda be lehet jutni. Leveleiből megismerkedünk erkölcsi történetével. 1829-et irtak, Gogoly húsz éves volt; könnyűérszénnyel és illusiókban gazdagon belépett a fővárosba, úgy a hogy ősei a Zaporogok bevonultak az elfoglalt városokba, meg lévén győződve, hogy csak a kezét kell kinyújtania és az övé lesz minden boldogság. Oh! mily érdekes látvány, egy emberi természet, a mely idomul arra a hivatásra, a melyre rendeltetve van! Lássuk a munkánál a folyvást tevékeny homályos akaratot, a mely ügyesen sző minden egyes szálát a történelem óriási terjedelmű szövetébe. Ime egy jövőendőbeli író, a kinek az a megbízatása, hogy vezére legyen a szellem egyik evolútiójának, hogy kiragadja az irodalmat a képzelt életből és visszavezesse a valódi élethez; ennek az embernek az említett akarat sok álmot, szabadon szárnyaló képzelmet és annyi költészetet adott, a mennyi szükséges volt a szárnyai megerősödéséhez, és most a valóság kemény ujoncz-pályájára fogja szorítani. Vaszilievics Miklós néhány hét alatt megfutotta ezt a pályát. Nem csupán semmit sem nyújtottak neki abból, a mit várt, hanem még mindenütt vissza is utasították a vidéki fiatal embert, a kinek nem volt semmiféle támasza. Megtanulta, hogy a nagy

város könyörtelenebb sivatag a szülőföldjénél, megismerkedett az ajtókkal, a melyek siketek a kopogtató kezdő előtt, a hiú igéretekkal, szóval a társadalmi rend egész tétlen védekezésével az újonnan érkezettek rohama ellen.

Ekkor szívének kétségbeesésében a kozák, a kóbor kalandor vére megnyilatkozott az atavismus hirtelen kitörése által. Egy napon anyjától egy csekély összeget kap, a melynek rendeltetése volt, az atyai házat megszabadítani egy jelzálog-tehertől; Gogoly, a helyett hogy ezt a pénzt a bankba vitte volna, egy indulófélben levő hajóra szállt, czél nélkül, mint egy gyermek, a ki mámoros lett a *Robinson* olvasásától és futni akart világgá, bármerre. Ez a hajó a legelső állomáson — Lübeckben — hagyja őt; Gogoly partra száll, közönyösen, mintha akár Indiában szállt volna partra; három napig kóborol a városban, aztán visszatér Pétervárra, a kincsetől megkönnyebbülten, és tébolyából kigyógyulva és elszántan, hogy mindent el fog viselni.

Hosszas utánjárás után szerény irnoki állást kapott a császári évdíjak ministeriumában. Az irodában csak egy évet töltött, a mely azonban döntő befolyással volt a szellemére. Mialatt az osztályfőnöke prózáját másolta, az orosz burokratia állt folyvást a szemei előtt; a csinovnikok körrajzai bevésődtek az emlékébe, tanulmányozta a szörnyeteget, a mely összes műveiben kísért. Akakij Akakievics, a ki a *Köpeny*-ben a nyomor e világát fogja képviselni, megtestesülve jelent meg előtte. Gogoly nemsokára megúnta ezt a mesteriséget és néhány mással próbálkozott meg. Azt hívén, hogy nagy színészi tehetséggel bír, felajánlotta szolgálatait több színigazgatónak; ezek úgy találták, hogy a

hangja nem elég erős. Az elutasított színészből nevelő lett: vállalkozott nevelői állásra a pétervári aristokratia családaiiban, de nem nagy sikerrel. Végre a barátai szereztek számára egy történelmi tanszéket az egyetemen; az új tanár kiadta az egész tüzet, a mely benne égett, egy fényes megnyitó beszédben; a második lecke alatt a tanítványai többé nem ismer-tek reá, a hallgatóit csak elaltatni sikerült. Ennyi hajótörés után ennek a roncsnak szükségképen az irodalomba kellett vetődnie, ez a semmire sem képesek szokott menhelye és sirja s a mindenre képesek ugró-deszkája. Gyakrabban az előbbi.

Félénk kísérletek, a melyek a lapokban a név- telenség leple alatt jelentek meg, néhány ismerőst szereztek a fiatal embernek. Pletnev bátorította, Zsukovszkij bemutatta Puskinnak. Gogoly elmondta, hogy erős szivdobogás közt csöngetett egy reggel a nagy költő ajtaján. Puskin még aludt, mert az egész éjjel virrasztott; a naiv látogató mentegetőzött, hogy ilyen fáradhatlan munkás álmát háborgatja, de a komornik biztosította őt, hogy a gazdája egész éjjel kártyázott. Ez ama csalódások közé tartozott, a melyektől Byron versenytársa nem kímélte meg a bámulóit; de a fogadtatás oly rendkívül szívélyes volt! Puskin a jósága által talán még többet tett az orosz irodalomért, mint a remekművei által. Az irigységet nem ismerte, eszmékben és dicsőségben dúsgazdag lévén, természeténél fogva szerette a mások sikerét, mint a napfényt szeretjük látni a virágokon; a lángész valódi ismer- tető jele az, a mely a szivben van. Lángoló rokon- szenve, a mely szinte tékozló volt a felbátorításban és dicséretben, egész legio író-t támasztott; de vala- mennyi közül Gogolyt kedvelte. Alább el fogom mon-

dani, mily rész illeti a költőt a prozaíró legjelesebb műveiből; Puskin rábeszélte őt, hogy kezdje a nemzeti történelemből és a nép életéből vett jeleneteken. Gogoly követte a tanácsot és megírta azt a könyvét, a melynek a czíme: *Esték a majorban Dikanka mellett*.

II.

Az esték a majorban Dikanka mellett nem egyéb, mint a fiatal író gyermekkori visszaemlékezései szerelme az Ukraina iránt, a melyek a szívéből kiömlöttek egy könyvbe. Mintha egy öreg méhészből szólna el a történeteket esténként; csak úgy vaktában, találomra fecseg és Kis-Oroszország elvonul szemünk előtt minden alakban: tájképeivel, népével, a falusi erkölcsök és szokások képeivel, népies párbeszédeivel, grotesk vagy borzalmas legendáival. Két meglehetősen ellentétes elem egyesül ezen elbeszélésekben; a vígság és a fantasztika. Sok, túlsok ördögösség van benne: boszorkányok, vízi tündérek, vízbefultak halvány árnyai, a Gonosz mindennemű alakoskodásaiban, folytonosan járnak-kelnek és ijesztgetik a falusi népet. De az ember nem igen veszi őket komolyan, az egészséges és izmos vígság felülkerekedik. Még nyoma sincs annak a keserű mosolynak, a mely nemsokára barázdát fog szántani Gogoly ajkai körül; nem találunk mást, mint egy vidám kozák jó és nyíltszívű kacaját, a ki tele ette magát egy tál darakásával és a napon sütkérezve hallgatja a tréfákat, a melyekkel a komája dicsekszik; fiatal legények szerelmi vállalkozásait, a zsidók vagy a falusi előljáróság ellen elkövetett csínyeket, óriási tivornyákat és hatalmas verekedéseket. Gogoly mindezt zsiros és zamatos nyelven beszél el, a mely tele van kis-orosz szókkal,

naiv vagy trivialis kifejezésekkel és ama hízeltő kicsinyítő szókkal, a melyek már magukban is lehetetlenné tennék a lefordítást jobban kialakult nyelvre. Helyenkint az irány felemelkedik és finomabbá lesz, a költészet árja magával ragadja a szerzőt, mikor szemei előtt újból megjelenik ama tájak egyike, a hol nevelkedett. Például a *Májusi éj* elején.¹

„Ismeritek az ukrainai éjszakát? Oh! ti nem ismeritek az ukrainai éjszakát! Tekintsetek bele. Az ég közepéből lenéz a hold. A megmérhetetlen égboltozat még inkább kiterjed és még mélyebbnek látszik, szomorkodik és lélegzik: a földet ezüst fény borítja, a csodás levegő friss és mégis nyomasztó, lankasztó és az illatok oczeánját árasztja szét. Isteni éjszaka! Bűvös éjszaka! Az erdők mozdulatlanul és merengően pihennek a sötétségben, messzire vetve óriási árnyékukat. A csöndes tavak homályos és hideg vizeit komoran veszik körül a kertek zöld lombfalai. A fagyal- és cseresznyefák kis őserdeje félénken nyújtja ki gyökereit a hideg forrás-vizbe; a leveleik koronkint suddognak, mintha haragudnának és meg volnának botránkozva, mikor a csélesap éjjeli szellő titkon odalopózik és megcsokolja őket. Az egész táj alszik. De ott fenn minden él, minden fenséges, minden diadalmas. És a lélekben is végtelen csodás távolságok nyílnak meg és egész serege az ezüstös vizióknak emelkedik fel kecsesen a mélységből. Isteni éjszaka! Bűbajos éjszaka. És egyszerre megelevenül minden; az erdők, a tavak, a síkság. Felhangzik és szétárad az ukrainai

¹ Ebben a fordítási kísérletben és a következőkben igyekeztem az orosz mondatot szóról-szóra átültetni, ismétléseivel és szóáradataival együtt. Az olvasó ebből megítélheti a stílus erős és gyöngye oldalait.

csalogány felséges éneke és úgy látszik, mintha a hold is azt hallgatná a felhők közt. A dombon mintegy megbűvölve alszik a falu. Még fehérebben, még jobban fénylik a holdvilágban a parasztházak csoportja, alacsony falai még vakítóbb fehérségben emelkednek ki a sötétségből. A dalok elhallgattak. Minden csöndes, A jámbor emberek már alusznak. Csak itt-ott világít egy-egy keskeny ablak. Egy házikó küszöbe előtt az elkésett család a vacsoránál ül.“

A következő sorban hirtelen felébreszt minket e kép meghatott szemléléséből vidám legények czivakodása, a kik az „ugratós“ tánczot járkák az utcán. Útban vannak, hogy megugrasszák a falu előljáróját, a ki a komaasszonyánál van egy zsákban elrejtőzve. Az éj közepén a diszlet újból változik: a tó tündére előjön nedves ágyából és varázslatai által előbb össze-, majd kibonyolítja a kalandot. Máskor két kitörő kacaj közt egy-egy mélabús sóhajzás lebben el az öreg mesemondó ajkairól; ez a vonás egészíti ki e nép képét, a melyről Gogoly helyesen mondja, hogy a jó kedvét dalokba önti ki, a melyekből mindig kéri egy szomorú hang. Példa erre a legelső elbeszélése, *A szorocsinszki vásár* utolsó bekezdése.

„Nem így röpül-e el az öröm, e szép, de állhatatlan látogatónő, messzire tőlünk? És egy magános hang hasztalan iparkodik a vigságot kifejezni. Már a saját visszhangja is búra, bánatra fordul és elsomorítja. Nem így szélednek-e el zajos és viharos ifjúságunk dévaj barátai egyenkint, szerteszét a világban és végül egyedül hagyják előregedő barátjukat? Szomorú az elhagyatottság! Súlyosan és bánatosan nehezül a szívre, és nincs mivel segíteni rajta.“

Elképzelhető mily színessé és mozgalmassá teszik ezek az ellentétek az *Esték*-et. A könyv jelentékeny hatást idézett elő, ezenfelül még az az érdeme is volt, hogy feltárta az ismeretlen Oroszország egy zugát. Gogoly egy csapással elfoglalta a helyét az orosz irodalomban. Puskin, kinek derős lelke mindennekfelett szerette a jó kedvet, az egekig magasztalta a könyvet, a mely őt megneveltette. Az oroszok ma is az irodalmuk egyik legjobb remekének tartják. Kénytelen vagyok erre nézve némely észrevételeket tenni. Vajjon oly nagyon öregek vagyunk már, hogy a dajkaméséket nem élvezzük többé, vagy oly mogorvák, hogy nem birunk örülni e derék emberekkel? Nem tudom, de daczára az elvitázhatlan jelességeknek a melyeket jeleztem, az *Esték* engem meglehetősen hidegen hagynak. A bohózatos elem helyenkint kissé vastag benne és a nevetséges zsákban, a melybe a kozák Scapin burkolózik, én sem ismerem fel a *Holt lelkek* nagy satirikusát. Az ördögösség csak akkor csábító, ha iszonyodunk tőle; Gogolyt pedig nagyon befolyásolta Hoffmann: megkísérlette őt utánozni *Az arczkép* című meglehetősen közepszerű elbeszélésében, de nem birt a német író nyugtalanító fantasiájával; az ő ördögei jó fiúk és az ördög, a ki jó fiú, untat engem. Végre bizonyos részletek mellett, a melyeken az ifjúság kedélyhangulata magával ragadja a tollat, vannak olyanok is, a melyeken megérezem a művelt író meszterkedését, a ki népies témákat dolgoz fel. Az *Esték* gyakran emlékeztetnek a mi félibrejeink provencei történeteire, meg van bennük ezen utóbbiak bája, de egyszersmind szándékos naivsága is, a mi e műfaj veszedelmes szirtje. Talán csak az optika kérdése választ el bennünket az 1832-ki rajongó olvasóktól

szerintük ez a könyv az őszintesége és természetessége által megelőzte a korát, szerintünk ellenben elmaradt mögötte és még romantikus igények gyanújában is áll. Semmit se lehet nehezebben megállapítani és éreztetni, mint azt a mértéket, a melyben valamely mű elavult, mikor pedig külföldi irodalom forog szóban, a nehézség lehetetlenséggé válik. Orosz olvasóim bocsássanak meg nekem egy jelzést, a mely bizonyára nem akar összehasonlítás lenni, észrevételeimet össze akarom vonni és egyúttal egy egyszerű kérdésbe foglalni. Mulatnak önök a Boieldieu dalművén, a *Fehérnő*-n? Bizonyára igen, mert csaknem minden becsületes ember mulat rajta. Ez esetben tetszeni fognak önöknek a Gogoly vizitündérei is és nem kell semmit olvasatlanul hagyniok az *Esték*-ből.

1834-ben a szerző közrebocsátotta a folytatásukat e cím alatt *Mirgorod*. Ez volt leszámolása a romanticismussal. Elbúcsuzik a boszorkányságtól a *Vij*-ben, a mely a szláv legenda rémképe; egy szép hölgy megbabonázza a bámulóit, lassankint elégeti és egy maroknyi hamuvá változtatja a vigyázatlant, a ki megérinti apró lábát, az Ukraina naiv népessége a démonnak tulajdonítja ezt a hatalmat. A gonosz lélektől megszállott leány kitüntettet egy theologiai növendéket és a halálos ágyán azt kívánta, hogy a fiatal ember három egymásután következő éjjel mondja el a holtteste felett a templomban a halotti imákat. Ezen elbeszélésében sikerült Gogolynak legelőször valóban erősen rajzolni a szegény papnövendék küzdelmét a rémképpel. Ez igazán szép kísértetes történet; az embernek borsózik a háta olvasás közben.

Ebben a gyűjteményben *Bulyba Tarasz* a fő mű:

ez biztosította az író hírnevét. *Bulyba Tarasz* epikai költemény prózában, a hajdani kozákélet költeménye. Gogoly szerencsés körülmények közt volt, a melyek az összes modern hősköltemények íróinál hiányoznak. Az öreg Homér kora óta szentesített keretet és procedurát alkalmazta olyan országra, olyan emberekre és olyan erkölcsökre és szokásokra, amelyek legtökéletesebben hasonlítanak a homéri világhoz. A közvetlen benyomásait énekelte meg. Láttá maga körül eltűnni a középkor ezen elkésett maradványait. Ő — a mint mondta, — csakis leírta nagyatyja elbeszéléseit, a ki szemtanuja és szereplője volt ennek az Iliásznak. Abban a korszakban, mikor a költő ezt a munkáját írta, alig mult el egy félszázad a zaporogok táborának feloszlátása, az utolsó lengyel háború óta, a melyben a kozákok és a lengyelek új életre ébresztették a Bogdán korabeli nagy bajtársak hőstetteit, kihágásait és szilajságát,

Ez a háború a drámai cselekvény csomópontja: az öreg Tarasz az arcának és lelkének hősie keménységében megtestesíti a pusztaság kalandorainak legenda-szerű típusát. A zaporogok felkeltek a hitükért és a fosztogatás kedvéért, kivonulnak az ősi ellenség ellen. Tarasz visszahívja két fiát a kievi egyetemről és a Dnjeper szigetére, a táborba vezeti őket. Belépünk vele a vad köztársaság mindennapi életébe, követjük őt a csatába, a lengyel városok ostromán és kifosztásán keresztül; elvezet bennünket Varsóba, a hova őt egy zsidó álruhában vezeti be, hogy tanúja legyen foglyul esett fia kivégeztetésének; iszonyt kelt bennünk a boszuállása, a melylyel ezt a gyilkosságot megtorolja, jelképes halála megmutatja nekünk a kozákok dicsőségét és szabadságát, a melyek legutolsó

hetmanjukkanal együtt sirba szállnak. Ez szolgál a költőnek háttérül a festői leírásokhoz és a különböző alkatrészekhez, a melyek egy hősköltemény megírásához szükségesek.

Francia nyelven *Bulyba Tarasz* derék fordítását birjuk Viardot tollából; ez a fordítás az idegen olvasó előtt legalább e mű egyik érdemét tárja fel: a történelmi érzék élénkségét. Ebből az eleven rajzból többet tudunk meg a Dnjeper melletti köztársaságról, mint a tudósok összes értekezéseiből. A költői próza pompája az, a mit a fordítás nem tudott visszaadni. Képzeljük el Chateaubriand *Vértanui*-t idegen nyelvre lefordítva, elferdítve; nagy bátorság kellene hozzá, hogy elolvassuk; már ahhoz is kell némi bátorság, hogy az eredeti olvasásába belefogjunk, — mondanák a tiszteletlen emberek, Itt oly nyelvről van szó, a melyről Mérimée joggal mondta: „Ez a leggazdagabb az európai nyelvek közt. Bámulatos tömörségénél fogva, a mely világossággal párosul, egyetlen szó is elég több eszme társasítására, a melyek más nyelven egész mondatokat igényelnének. Egyedül a francia nyelv, a göröggel és a latinnal megerősítve és az összes északi és déli tájszólások segítségével, szóval Rabelais nyelvezete képes csak fogalmat adni erről a hajlékonyságról és erőteljességről“. Mégis fel kell mutatnom néhányat e classikus lapok közül, a melyeket Oroszország összes iskoláiban tanítanak. Meg fogom kísérteni, lehetőleg hű maradván az eredeti nyelvhez.

Tarasz fiai haza jöttek, de csak egy éjszakára. Másnap hajnalban az atyjuk el fogja őket vinni a táborba.

„Csak a szegény anyjuk nem tudott aludni. Lehajolt az egymás mellett fekvő kedves fiai ágyfejé-

hez. Egy fésűvel szétválasztotta hanyagul összekevert fűrtjeiket és megnedvesítette könnyeivel. Nézte őket egész valójával, nézte minden érzésével, a melyek ebben a nézésében összpontosultak és nem bírt vele eltelni. Ő táplálta őket a saját tejével, ő nevelte fel, ő ápolta őket és csak egy pillanatig láthatja maga előtt! „Fiaim, szerelmes fiaim! mi lesz veletek? mi vár reátok? Ha legalább csak egy hetecskéig láthatnálak!” mondá és a könnyei megakadtak a ráncokban, a melyek egykori szép arczát elváltoztatták.

„És valóban sajnálatraméltó volt, mint minden asszony abban a háborús században. Csak egy pillanatig élvezte a szerelmet, a szenvedély és az ifjúság korában; aztán a mogorva csábítója elhagyta őt, a kard, a bajtársak és a dorbézolás kedvéért. Évenként két-három napig látta a férjét, aztán elmúlt néhány év is a nélkül, hogy a hírét hallotta volna. És mikor viszontlátták egymást és együtt is éltek, milyen élet volt ez? A szegény nő durva bánásmódban részesült, sőt meg is verte a férje, gyöngédséget csak könnyörületességből tapasztalt, olyan volt, mint valamely idegen lénny a nőtlen katonák csapata közt, a kiknek durva erkölcei oly zorddá tették a zaporogok táborát. A fiatalsága örömtelenül enyészett el, szép, üde arcza és ajaka csókolatlanul hervadt el és időelőtti ránczok borították. Minden szerelem, minden érzés, minden a mi gyöngédség és szenvedély egy nőben, anyai érzékké változott át benne. Forrón, szenvedélyesen jártatta végig könnyező szemeit a gyermekein, mint a puszták sirálya. Fiait, az ő kedves fiait el fogják ragadni tőle, úgy hogy soha se fogja őket látni többé. Ki tudja? Talán a legelső csatában levágja egy tatár a fejeiket, és ő azt se fogja tudni,

hol feküsznek elhagyatva a testeik, a melyeket szétmarczangolnak az útszéli ragadozó madarak, pedig mindegyik darabkáért, minden csöpp vérükért odaadná minden vérét. Hangosan zokogva nézett a szemeikbe, a melyeket a mindenható álom már-már lezárni kezdett és azt gondolta magában: „Hátha Bulyba, mikor felébred, elhalasztja az elutazást egy vagy két napocskával. Talán csak azért szándékozott oly gyorsan útnak indulni, mert sokat ivott?”

„A hold égi magaslatáról már régóta megvilágította az egész udvart, a mely tele volt alvókkal, a sűrű fűzfacsoportokat és a magas fűvet, a mely elborította az udvar körül levő léczkerítést. Az anya még mindig ott ült a szerelmes fiai fejénél, egy pillanatra se vette le róluk a szemeit és nem is gondolt az alvásra. A lovak, megérezvén a hajnal közeledtét, felemelték fejüket a füből és megszűntek enni, a fűzfák legfelső levelei elkezdtek reszketni és ez a rezgés lassankint elterjedt az alsó ágakon is. Az anya ott maradt ülve hajnalig, éppen nem volt fáradt és magában azt óhajtotta, bárcsak az éjszaka hosszúra nyulna. A síkságról csikók vidám nyerítése hallatszott. Az égen vörös csikok villantak meg.

„ . . . Mikor az anya látta, hogy már a fiai is a nyeregben ülnek, odarohant a fiatalabbikhoz, a kinek arczvonásai némi gyöngédséget árultak el; megragadta a kengyelvasat és egész arczán kétségbeesés kifejezésével belekapaszkodott a nyergébe és nem bocsátotta el a kezei közül. Két izmos kozák kiméletesen megfogta őt és bevitte a házba. De alig, hogy eltávoztak, a korához képest hihetetlen könnyűséggel, mint egy vadkecske újból az ajtó előtt termett, megállította a lovat és örült, öntudatlan hévvel átölelte a fiát. Ismét elvitték őt.

„A fiatal kozákok némán távoztak el és visszafojtották a könnyeiket, az atyjuktól való féltükben, a ki szintén kissé meg volt illetődve, bármennyire iparkodott is azt elrejteni. A reggel szürke volt. A fiatalok bizonyos távolságból visszatekintettek. A házuk mintha elsülyedt volna a földbe. A föld felett csak a szerény kis házikó két kéménye látszott, meg ama fák csúcsai, a melyeknek ágaira egykor úgy másztak fel, mint a mókusok; már csak a távoli rétet látták, a mely felidézhetette előttük egész életük történetét, attól az időtől kezdve, mikor a rét harmatos fűvében henteregtek, addig az évig, mikor a feketeszemű kozákleánykát várták, a ki friss és gyors lábaival félénken futott keresztül a réten. Most már csak a kútgém mered az ég felé, az út is, a melyen áthaladtak, hegynek látszik és mindent eltakar. Isten veletek gyermekkor, játékok és minden, minden!”

Ezután a sikrás híres leírása következik, ezt nem idézem, mert már számtalanszor idézték. Hanem még egy igen eleven képét mutatom be a lengyel néptömegnek, a mely egybegyűlt Varsóban, végignézni a kozákok kivégeztetését. Ez a leírás Brozsik és Matejko alakokban gazdag és vakító színezetű történelmi képeire emlékeztet és azért is érdekes, mert itt jól megfigyelhetjük Gogoly modorát, azt a rendkívüli figyelmet a részletekre, a mely mindinkább az ő és a tőle származott iskola ismertető jelévé lesz.

„A teret, a melyen a kivégzésnek véghez kellett menni, nem volt nehéz megtalálni, a nép minden oldalról oda tódult. Abban a durva erkölcsű században egyike volt ez a legvonzóbb látványoknak, nem csak a csöcselékre, hanem a magasabb osztályokra nézve is. A sok vén asszony, fiatal leány és nő közül.

a kik aztán egész éjjel véres holttestekről álmodtak és álmukból felriadva oly hangosan felkiáltottak, mint csak egy részeg huszár képes felkiáltani. „Ah! ilyen irtózatosság!” ... itt is sokan sikoltoztak hideg borzongással, behunyták a szemeiket, majd ismét kinyitották és különben meglehetősen hosszú ideig a helyükön maradtak. Egy férfi tátott szájjal és előre nyújtott kezekkel mintha szeretett volna szomszédjainak a feje tetejére ugrani, hogy onnét jobban láthasson. A keskeny, kisebb méretű és közönséges fejek tömegéből kimagaslott egy kövér mészáros, a ki műértő szemekkel nézte végig az egész eljárást és koronkint szót váltott egy fegyverkovácscsal, a kit komájának nevezett, azért, mert ünnepnapokon egyazon kocsmában itták le magukat mind a ketten. Mások nagy tüzzel vitatkoztak, ismét mások még fogadásokat is tartottak; de a néptömeg legnagyobb része olyanokból állt, a kik az egész világot és mindent, ami benne történik, az ujjakkal az orrlyukaikban vájkálva nézik.

„A legelső sorban, a nagybajuszú városi örök mögött egy fiatal lengyel nemes állt, vagyis leg-alább lengyel nemesnek látszott katonaruhájában. Ez határozottan magára szedett mindent, a mije volt, úgy hogy csak egy rongyos inge és egy pár ócska cipője maradt otthon, a lakásán. A nyakáról két láncz lógott alá, egyik a másik felett és egy arany-pénz függött rajtuk, mellette állt a kedvese, Juzicza és folyvást hátranézegetett, nehogy valaki bepiskitsa a selyem szoknyáját. A férfi mindent megmagyarázott neki, oly részletesen, hogy igazán semmit se lehetett volna hozzá tenni. „Látod, kedves Juzicza, — mondá — ez az egész népség azért jött ide, hogy lássa, hogyan végzik ki a gonosztevőket. Nézd, ked-

vesem, az az ember ott, a ki egy bárdot és különböző műszereket tart a kezében, az a hóhér és ő fog kivégezni. És mikor elkezdi a keréketörést és egyéb kínzásokat, akkor a gonosztevő még élni fog, de a mint a fejét levágta, kedveském, akkor rögtön meghal. Előbb kiáltani és vergődni fog, de mihelyt a fejét levágták, akkor többé nem kiabálhat, nem ehetik, nem ihatik, kedveském, azért mert nem lesz többé feje.“ És Juzicza mindezt iszonyodva és kíváncsian hallgatta.

„A háztetőket is ellepte a nép. A padlásablakokon sajátyszerű bajuszos arcok néztek ki, a kik valami fejkötő-félét viseltek. Az erkélyeken az arisztokratia ült. Mosolygó és bájos, ragyogó úrhölgyek szép kezecskéi az erkélyek párkányán pihentek. Meglehetősen kihizott méltóságos urak fontoskodó arcczal néztek le a térre. Fényes, hajtókás ruhájú inasok különféle italokat és ennivalókat hordtak körül. Egy feketeszemű pajkos kisleány koronkint ügyes kézzel süteményeket és gyümölcsöket markolt fel és a nép közé szórta. Az éhenkórászok serege feltartotta a sapkáit magasan és egy hosszú lengyel nemes, a ki egy fejjel kimágaslott a tömeg közül és megfeketedett aransujtásos kopott vörös zekét viselt, a hosszú karjai segélyével elkapta a legelső süteményt, megcsókolta és a szívéhez szorította a zsákmányt, aztán bedugta a szájába. A sólyom, a melynek aranyos kalitkája az erkély alatt függött, szintén a nézők közé tartozott, a csőrét a szárnyára hajtván, az egyik karmát a levegőben tartotta és szintén figyelmesen nézte a népet.

„A tömeg egyszerre zajongani kezdett és minden oldalról felhangzottak e szók: „Hozzák! hozzák a kozákokat!“

Tarasz a nép közt elrejtőzve látta a fiát meghalni, visszatért a délvidékre és magával vitte a bánatát.

„Tarasz kiment vadászni a mezőkre és a sivatagba, de ez se nyújtott neki vigasztalást. Letette a puskáját és szomorúan leült a tengerparton. Sokáig mozdulatlanul maradt, lehorgasztott fejjel és folyvást e szókat mondá: „Én Osztápom! Én Osztápom!“ Előtte ragyogott a láthatár legvégéig a Fekete Tenger; egy távol bokorban egy sirály sikoltzott, az öreg ember ezüstfehér bajuszára egymásután hullottak a könnyek.“

A költemény vége, — a sokaságtól legyőzött ukrainai Roland halála, jóslatszerű aposztrophája Oroszországhoz, a mely a kozák nép lelkét magába fogadja és meg fogja boszulni a vereségét, — valóban rendkívül lendületes. De nem minden egyenlő értékű e műben. A szerelmi rész határozottan rossz, merő irodalmi tákolmány, az egyéni érzés legcsekélyebb nyoma nélkül: a troubadour genre utolsó megnyilatkozása. A szép lengyel nő, a kiért az ifjú Bulyba elárulja a bajtársait, egy 1830-ki rézmetszet másolata; a szenvedélyes jeleneteket a szerző ugyanazon korszak hímzésein látta, a melyek Romeót ábrázolják Julia mellett. Irodalmi gyakorlat, — ez az, a mi gyanakvókká tesz minket a hősköltemény legsikerültebb képei iránt is. E párviadalokat, a kozák vezérek e hőstetteit az ütközet közepette, jól ismerjük már; mikor két ellenséges hadsereg megáll, hogy az egymás ellen küzdő hősöket nézze, akkor hiába russzifikálják őket erőltetett helyi színezet segélyével, mégis mindig Achillesnek, Hektornak, Eneasnak vagy Turnusnak fogjuk őket nevezni. Talán az a szerencsétlenség, hogy az öntömintát nagyon sűrűen használták. Egyike az e tárgyban legilletékesebb embereknek, Guizot G. nem régen azt

mondta, hogy szerinte *Bulyba Tarasz* az egyedüli epikai költemény a moderneknél, a mely e névre érdemes. Én is azt hiszem, de feltétlenül szükséges-e epikai költeményt írni? Az élvezet, a melyet ez, az irány tekintetében remekmű nyújt, tisztán észbeli élvezet, olyan, a milyenben a retorika tanára részesített bennünket, a mikor megbámultatta velünk a szerzők szépségeit, — meghatja a második lelkünket, azt, melyet az ember az iskolában szerez; de ehhez semmi köze az ember lényegének, annak a lényegnek, a melyet egy nagyon egyszerű szó is képes megrendíteni és a mely jéggé fagy a pompás és mesterséges ékességek láttára.

Maguk a tájleírások, — pedig ezek a legőszintebbek a *Bulyba Taraszban*, szintén nem felelnek meg többé a természetről való felfogásunknak. Ha ezeket összehasonlítjuk Turgenyev leírásaival, mérhetjük a távolságot a kettő közt. Mind a ketten csodálják és érzik a természetet, de az előbbi művészre, Gogolyra nézve a természet egy modell, a kit a festőállvány elé állítunk és a kinek bizonyos testállásait kiválasztjuk; az utóbbira, Turgenyevre nézve a modell egy zsarnok szeretővé lett, a kinek valamennyi szeszélyét engedelmesen végrehajtja. A jelzett árnyalatokat az olvasó jobban meg fogja érteni, ha ismert példákra hivatkozom. Emlékezzünk vissza, milyennek látta *Atala* költője a tájakat és nézzük meg aztán, milyen hatást tett a táj képe egy nemrég megjelent könyv, mondjuk a *Dominique* írójára. Azon idő alatt, a mely e két mű megírása közt eltelt, a külső világ hatalma az emberi lélekre csaknem annyira nőtt, mint a *Phédre* és az *Atala* megjelenése közt. A classikus író a természetből díszletet csinált, a ro-

mantikus író ellenben lantot, a melynek húrjain valamennyi szenvedélye zengett; azóta felcserélték a szerepeket: ma az ember a szenvedőleges lant, a mely a nagy Pan legcsekélyebb lehelletére is megszólal. A modern ember e tekintetben hasonlít az őseredeti emberhez: nap-nap után mindinkább alárendeli és átengedi magát a föld titokzatos hatalmának.

Bulyba Tarasszal hosszasabban foglalatoskodtam, némileg a lelkiismeretem megnyugtatóására. Teljesen értem, hogy az oroszok büszkéek erre a könyvre és tudom, hogyan kellene érdemeit bebizonyítani egy irodalmi tanszéken; meg is kísérlettem ezt, de meggyőződés nélkül. Talán azért van ez, mert még mélyen benne vagyunk a reakcióban e műfaj ellen. Vagy azért, mert kevés rokonszenvet érzek a hősköltemények iránt. Lehetséges, hogy minden kritika utolsó érve az idiosynkrasia, ez a kényelmes kifejezés, a melyet a tudósok találtak fel, hogy igazoljanak általa olyan idegenkedést, a melyet nem tudunk megmagyarázni.

Itt végeztünk azzal a kétséges korszakkal, a mely alatt Gogoly még tapogatódzott és mintegy önmagát kereste; ugyanezen kötetben egy rövid novella megvilágítja a tehetsége átalakulását és megállapítja az irányt, a melyben haladni fog. A novella czíme: *Hajdani kisbirtokosok*. Igen egyszerű történet, Philemon és Baucis régi története. Ez a két jó ember alkalmat nyújt új rajzokra a kis-oroszországi életből: valami tréfát vagy valami démoni ábrándképet várunk, de hiába, nem történik semmi eféle, csak egy események nélküli lét behatóan részletes és kissé szomorú leírását kapjuk. A szomorúság oly lényeges eleme az orosz léleknek, hogy csak akkor rendelkezik egész

erejével, ha azt tolmácsolja. A nő meghal, a másik öreget oda viszik a sírjához, de nem bírnak tőle egyebet kicsikarni, e szóknál: „Tehát eltemettétek! Miért?” Egyedül maradván nem tud többé élni, elsenyved; a gyermekessé lett aggastyán búbanatának leírása megelőzte a korát harmincz-negyven évvel: az utolsó lapokat akár Tolsztoj írhatta volna.

Az írójuk ezentúl a mienk; letette a romantikus sisaktollat és diadalmasan került elő a kényes megpróbáltatásból, a melyben csak az erősek győzhetnek. Elkerülhetlen ez a megpróbáltatás, a melyen az átmeneti korszakokban, tehát voltaképen minden korszakban, mindegyik írónak túl kellett esni, — egy kegyetlen áldozat árán. Már magában az, hogy egy ember írónak született, hogy szereti a tudományokat és az irodalmat, ama tanokhoz fűzi őt, a melyek az ifjúsága hajnalkorában uralkodtak; a legelső remekművek, a melyeket bámult, szentek előtte. Érettebb korában, mikor azt látja, hogy az új nemzedékek más isteneknek kezdenek hódolni, már az is sok tőle, ha képes őket követni, hogyan lehetne tehát azt követelni, hogy megelőzze őket? Pedig ez a dicsőségeének elengedhetlen feltétele: elfeledni és szétrombolni azt, a mit szeretett, elindulni az ismeretlen felé, a korszellem élén. Csaknem olyan ez, mint mikor egy vallástól szívszakadva elfordulunk. A legtöbb vonakodik tőle és azok közül, a kik elindulnak, egynél több csak kedvetlenül megy előre és szemeit még mindig a bámulata kedvencz tárgyaira irányozza. Ezek megannyi legyőzöttek. Az ár csak azokat tartja felszínen, a kik a gátjait lerombolták.

Gogoly ezen utóbbiak közé tartozott. Mindazt a mit a szülőföld sugallt neki, mindazt, a mit ifjúkorá-

ban hallott és érzett, immár kiadta magából és kegyeletesen bebalzsamozta az *Esték*-ben és *Bulyba Tarasz*-ban a régi vallásgyakorlat szertartása szerint. Az élet más tapasztalatokat fog neki mutatni, a melyek új nyelvezetet igényelnek; ő e tapasztalatokat továbbra is jegyzékbe fogja venni hévvel és készségesen, mint egy gép, a melyet másféle munka elvégzésére alakítottak át. Kevés szerzőt ismerek, a kinél jobban meg lehet különböztetni, mint ennél az orosznál, az író saját természetét és — ha szabad e kifejezést használnunk, — különleges táplálkozását. Az író a benyomásokat nem tartja meg magának, mint más emberek. Ezeknél a benyomások behatolnak egyszer s mindenkorra és elvegyülnek az egyéniségébe; ez a lassan felszaporodott kincs csakis az utolsó maroknyi porral fog szétoszlani, a melynek kiegészítő részét képezi. Egészen másképp áll a dolog a toll szolgájánál: a lelke üveglapja mögött, éppen úgy, mint a tükörnél valami ezüst lemez-féle van, a mely a képeket nem engedi áthatolni, hanem azonnal érintetlenül visszatükrözi. Érez, szeret, szenved kölcsön fejében, minden szerzeményéről számot tartozik adni az emberiségnek. Semmi sem az övé és ő maga senkié, szünet nélkül meg kell töltenie és ki kell ürítenie kolduló-barát tarisznyáját. A hizelgői azt mondják, hogy ez magasabb rendű hivatás: hazudnak. Ez alárendeltség, a másoknak élő színész, — a végrehajtást szenvedő adós szívszaggató nyomorúsága. De ez talán csak mentség; mikor a szerves működését tekintjük, hajlandók vagyunk őt inkább sajnálni, mint kárhoztatni, ha az eszméit, vélekedéseit és szerelmeit gyorsabban elkoptatja és gyakrabban változtatja, mint mások.

III.

Vaszilievics Miklós 1835-ben lemondott az egyetemi állásáról és végkép kilépett a közszolgálatból. „Ismét szabad kozákká lettem“ írta akkoriban. Ez volt legnagyobb irodalmi tevékenységének korszaka. Nagyon különböző értékű novellákon, vigjátékokon és vázlatokon dolgozott egyidejűleg, a melyek később egybegyűjtve, *Arabeszkek* czim alatt jelentek meg. Ennél a gyűjteménynél nem kell soká időznünk, Gogoly ebben bocsátotta közre, válogatás nélkül, az íróasztala hulladékait, kritikai cikkeket, egyetemi előadásainak vázlatait, a melyeknek tárgya a középkor történelme volt és halvaszületett regények fejezeteit. A legérdekesebb ezek közül: *Egy örült feljegyzései*; a szerző abban megkísérli egy elme kialakását nyomon követni.

Ugyanezen időben írt novellái mutatják tapogatózásait a realismusában: néha egészen belemerül, koronkint pedig régi szokásból eltévelyedik az ábrándok honába. Ezen egyenlőtlen értékű elbeszélések közül „A *köpeny*“ külön helyet érdemel. Minél többet olvasom az oroszokat, annál inkább meggyőződöm róla, mennyire igaza volt egyiknek közülök, a ki szoros összeköttetésben állt a legutóbbi negyven év irodalom-történetével: „Mink valamennyien a Gogoly *Köpenyéből* jöttünk elő.“ Alább látni fogjuk, mily nyilvánvaló ez a leszármazás Dosztojevszkijnél: ez a rettenetes regényíró mindenestül benne van legelső könyvében, a *Szegény Emberek*-ben és a *Szegény Emberek* csirájukban feltalálhatók a *Köpenyben*.

Szomorú hősük, Djevuskin írnok, csak kifejtettebb lenyomata Akaky Akakievicsnek, a groteszk hivatalnok-typusnak, a melyet Gogoly teremtett. Ez az Akaky

egy megható groteszk; nevetünk rajta és megsajnáljuk. Eleinte úgy állította elénk a szerző, mint Flaubert a két híres alakját, Bouvard-t és Pecuchet-t. Nagyobb hasonlatosság kedvéért Akaky másoló, genialis és szenvedélyes másoló. — Másolataiban a változó és kellemes benyomások egész világa rejlik. Bizonyos betűk a kedvenczei voltak, örült, mikor a tolla alá kerültek, meg lehetett volna ezeket ismerni az arczán, mialatt leírta . . . Egy ízben, mikor a főnöke egy ügydarabot bízott reá, a melynek czímét és szövegét kissé módosítania kellett, ez a munka oly borzasztó erőfeszítésébe került, hogy végre is az izzadságtól csöpögő homlokát törülgetve, így szólt: Nem, adjanak inkább valami lemásolni valót. — „Szinte úgy látszott, mintha a másolataim kívül semmi se léteznék rá nézve a világon.“ — A mint láthatjuk, ez szinte vonásról-vonásra a Flaubert hülyéjének képmása. De nem sokára mutatkozik az alapos különbség, a mely áthidalhatlan mélységet nyit meg az orosz és a francia realismus közt. Nálunk a torzkép-rajzoló kerülhetlen az áldozata iránt, kigunyolja, nevetségessé teszi és a szegény hülyére önti ki egész gyűlöletét az emberi gyöngélműség ellen. Gogoly ellenben részvéttel tréfál a maga hülyéjével, a mint az ember egy gyermek naivságán szokott nevetni, benső gyöngédséggel. Flaubert előtt a gyöngélműjű ember csak gyűlöletes szörnyeteg, Gogoly előtt egy szerencsétlen testvér.

Akatievics Akaky története nem hosszú és nem bonyolult, ennek a szegény ördögnek, a ki télvíz idején didereg rongyos ruhái alatt, nincs a világon egyéb vágya, mint egy új köpeny. Egész gondolatereje erre a rögeszmére van irányozva. Nélkülözések árán

és csodával határos takarékossgal megvalósítja az álmát és ekkor a boldogsága arányban áll a vágya hevességével. Az élet ennél jobbat nem adhat neki. Szerencsétlenségére gonosztevők még ugyanazon este megfosztják a keservesen megszerzett köpenytől; a rendőrségi hivatalnokok, a kiknél feljeleníti az esetet és könyörög, csúfolódnak vele; a szegény, gyöngé-elméjű ember búskomorrá lesz, ágyba fekszik és meghal, szerényen zajtalanul, mint a társadalom ilyen söpredékeihez illik.

„És Szt-Pétervár Akakievics Akaky nélkül maradt, mintha soha se sejtette volna ezen ember létezését. Így tűnt és enyészett el ez az emberi lény, a kit senkise pártfogolt, a ki senki előtt se volt kedves és senkit sem érdekelt, még azt a természetbuvárt sem, a ki a legyet gombostűre szúrja és a mikroszkópiummal vizsgálja; — ez a passiv teremtmény, a ki egy egész iroda csipkedéseit elszenvedte és minden nevezetesebb esemény közbejötté nélkül szállt a sirba. De legalább a halála előtt látta belépni magához a fényes vendéget, — a kit mindenki vár — és a ki hozzá egy köpeny alakjában érkezett. Aztán rajta ütött a szerencsétlenség épp oly hirtelenül és ellenállhatlanul, mint mikor a világ hatalmasaira csap le.“

A tárgy gyermekesnek látszik. De szem előtt kell tartanunk a drámai művészet leglényegesebb törvényeit; a dráma hatásossága nem a szóban forgó tárgy nagyságától függ, hanem az indulat hevétől, a melylyel a lélek ezt a tárgyat megkívánja. Emlékezzünk csak vissza a Harpagon pénzesszekrényére.

A *köpeny* azon gályarabság emléke és megbosszulása, a melyet Gogoly a kormányhivatalokban töltött és

az első csapás, a mely a közigazgatás minotaurusát érte; a második a *Revizor* volt. A szerzőt a hajlama mindig a színház felé vonzotta; satirikus lendülete ide utalta őt; ebben az időtájban több eléggé rosszul sikerült vígjátéki scenariumot készített el, egyedül a *Revizoré* sikerült teljesen. A darab meséje egy egyszerű bohózati quiproquo. Egy tartományi székváros hivatalnokai egy felügyelőt várnak, a ki incognito fog megérkezni a hivatalok megvizsgálása végett, egy utazó véletlenül megérkezik a fogadóba; semmi kétség, ez a rettegett felügyelő. A bürokraták lelkiismerete minden inkább, mint tiszta, ennélfogva mindegyik siet az utazóhoz a saját ügyét védelmezni, egyik-másik hivataltársát elmártani és engesztelő rubeleket csusztatni a felügyelő markába. Az ismeretlen, a ki eleinte egészen meg van rökönyödve, csakhamar beletalálja magát a szerepébe és zsebre vágja a pénzt. A zavar folyvást fokozódik a végső mennykőcsapásig, vagyis az igazi felügyelő megérkezéséig.

A *Revizor* nem érzelmek, nem is jellemek vígjátéka, hanem közerkölcsök képe. A gazemberek e képcsarnokában egyik se jelenik meg egész életnagyságban, a szerző az alakjainak csak egyetlen vonását rajzolja meg, a mely valamennyinél egyazonos, egy és ugyanazon bűnért sarczolja meg valamennyit. Vagyis inkább csak *egy* személy játszik benne, egy fogalom, mely mindig a szemünk előtt van a színpadon: Oroszország közigazgatása, a melynek szégyenfoltját, megvesztegethetőségét és önkényét a szerző egész meztelenségében állítja elénk. Gogoly elmondta nekünk a szándékát. *Egg szerző vallomásai*-ban, azon irodalmi végrendeletben,

a melyet az élete vége felé irt és a melyre mindig vissza kell térnünk, ha a művei genesisét tanulmányozzuk:

„A *Revizor*-ban igyekeztem egy halomba összegyűjteni mindent, a mi romlott volt Oroszországban, úgy a mint azt akkoriban ismertem, mindazon igaztalanságokat, a melyek elkövetetnek oly állásokban, a melyek a legbecsületesebb embereket igényelnék. Egyszerre akartam kigunyolni mindezt a rosszat. A benyomás, a melyet előidézett, tudvalevőleg a rémület benyomása volt. A kacajon át, a mely soha se fakadt ki belőlem nagyobb erővel, a néző kiérezte a búbánatomat. Én magam is észrevettem, hogy a nevetésem nem volt többé a régi és hogy a műveimben nem lehettem többé ugyanazon ember, a ki addig voltam. Annak a szüksége, hogy ártatlan ötletekkel vidítsam fel magamat, eltűnt ifjúkori éveimmel együtt.“

Igen, ez a vidámság nem ragadós, legalább idegen emberre nézve nem. A gyűlöletesség túlnyomó és nem enyhíti a kéz könnyedsége, az elegáns finomság, a mely nélkül *Tartuffe* a legsötétebb dráma volna. Ha az orosz színi irodalmat tanulmányozzuk, könnyen kitalálhatjuk, hogy e műforma miért fejlődött ki kevésbé a többinél. Ebben az országban, a mely két nagyon egyenlőtlen művelődési körre oszlik, a költészet és a regény gyorsan haladt előre, mert a művelt társaság számára termelt; a színház ellenben, a mely a népet tartozott mulattatni, gyermek maradt, mint maga a nép. Naiv közönsége inkább bohózatokat vár tőle. Még a remekművekben is — pedig csak kettő van ilyen, Gribojedov vígjátéka: *Az ész bajjal jár* és Gogoly *Revizora*, — a kómikum

inkább durva, mint finom. Az éjszak kómikuma nem ismer középutat a durva bohózat és a keserűség közt. Nem találkozunk benne a mi ízlésünk szerinti szellemességgel, a könnyed és finom legyintéssel, a mely csak érint, a nélkül hogy megsebezne. Nincs szikrázó ötlete, a mely mosolyt fakaszt, ellenben vannak kegyetlen szavai, a melyek gondolkozóba ejtenek. Gogolynál is vannak ilyen szók és komor fényt vetnek egy egész társadalmi állapotra; ilyen például a kormányzó intése az alsóbb rendű rendőrtisztviselőhöz, a ki egy kereskedőt túlságosan megkoppasztott: „Vigyázz magadra, te több pénzt vesz el, mint a mennyi a rangodnál fogva megillet.” Szóval a nevetséges iránti érzéket az oroszoknál inkább lehetne a fonákság iránti érzéknek nevezni; azt akarom ezzel mondani, hogy inkább a külsőségek, a helyi furcsaságok, mint a szellemesség iránt fogékonny: ez nem a Moliére emberi nevetségessége.

Gyakran láttam a *Revizort* a színpadon: a jó közönség majdnem megpukkadt nevetében a képtelen túlzások felett, a melyek minket meglehetősen hidegen hagynak és a melyek érthetetlenek volnának, ha nem ismernők az orosz élet részleteit. Ellenben a fájdalmas benyomás, a melyről Gogoly beszél, túlnyomó volt az idegennél — és pedig főleg az idegennél, mert nem vettem észre, hogy a közönségét túlságosan elszomorította volna. A reformok által megtisztított és egészségessé tett Oroszországban a nép jólelkűségét ma sem lázítja fel a hivatalnokok megvesztegethetősége annyira, mint az ember hinné. A baj olyan régi! Zsidiata Lukács püspök 1036-ban kelt *Utasítás*-ában, — a mely az orosz nyelv legrégibb emléke, — a nyáját inti: „Ne fogadjatok el borraavalókat!...”

Ez legkevesébbé sem akar epigramm lenni, csupán az orosz civilisációnak a mienktől eltérő állapotát akartam általa jelezni. Mindazok, a kik a keleti népfajokkal érintkeztek, tudják, hogy az ő erkölcsstanuk e tekintetben enyhébb a mienkél, mert a kormányról való fogalmuk is másféle. Csak ne legyen nagyon tolakodó és kapzsi a megvesztegetett; a keleti ember azt tartja, hogy minden szolgálat jutalmat érdemel és hogy egy hatalmas, de az állam által rosszul fizetett hivatalnok szolgálatait meg kell fizetni; az utóbbi pedig a borraivalót mellékjövedelemnek tekinti, mint az irodaköltségeket, a melyeket atyáink ajánlottak fel biráiknak, a nélkül, hogy abban akár az ellenfél, akár a hatóságok valami nagy bünt láttak volna. Ha az ember e mellékjövedelmek fogalmának forrásáig visszamenne, ott találná a hódolati adó (tributum) őseredeti fogalmát, a régi biztosítási díjat, a melyet az erős szed a gyöngétől, a kit védelmez és pártfogol.

A méltányosság követelte, hogy e lelkiismereti állapotra figyelmeztessük azokat a becsületes embereket, a kik megbotránkoznának, ha a *Revizor*-ból vagy a *Holt lelkek*-ből akarnának megismerkedni Oroszországgal. E megbotránkozás után ezek a becsületes emberek, ha képviselőjelöltek, minden lelkiismereti furdalás nélkül elmennek etetni és itatni a souverain népet; de vajjon jut-e eszükbe, hogy az erkölcsi kihágásuk ugyanazon fajtából való és hogy épp úgy megvesztegetik azt a gazdát, a kire szükségük van, mint az orosz ember az *Iszpravník*-ját vagy a török a pasáját.

Ebben a vígjátékban a legmeglepőbb az, hogy előadták. I. Miklós czárról olyan fogalmaink vannak, a melyekkel alig bírjuk összeegyeztetni azt aényt,

hogy egy ilyen satírárt a kormányára 1836-ban Pétervárott eljátszhattak a közönség zajos tapsai közt. Manapság a mi szabad színpadainkon a censura alig tűrne el ilyen támadásokat. A merész satirikusnak szerencséjére, a czár maga volt a cenzora. I. Miklós elolvasta a kéziratot, a melyet egy barátnője vitt a palotába; nagyot nevetett rajta és megparancsolta a színészeinek, hogy játsszák el a hivatalnokai paródiáját. Az előadás napján ő maga adott a páholyából jelt a tapsra. Az autokrata viszonya Gogolyhoz rendkívül tanulságos: megmutatja az abszolút hatalom tehetetlenségét a saját következményeivel szemben. I. Miklós szerette a szellemes dolgokat, míg ártatlanoknak látszottak előtte; Gogoly egy érdekes tényt mond el¹, a melyet Puskin, mint szemtanú egyik ódájában szintén megemlít. Nagy bál volt a Téli-palotában, az egész udvar régóta egybegyűlt, már a zenekar is játszott; a jelenvoltak nem tudták maguknak megmagyarázni a czár késését; mindenki azt hitte, hogy valamely sürgős ügy tartja távol. Végre megjelent az uralkodó; szórakozottnak látszott. A dolgozó szobájában az *Iliaszt* olvasta és egészen megfeledezett a bálról. Egyetlen fejedelem se tett annyit és oly gyöngéden a tehetséges emberekért, a kik a birodalmának díszére váltak; anyagilag az ő jótéteményeiből éltek, de e birodalom ritkított levegőjében elsenyvedtek. I. Miklós úgy tett a költőkkel, mint a ritka madarak kedvelője, a ki egy légszivattyú harangja alatt táplálná a kedvenceit.

Így történt Gogolylyal is. A következő részleteket

¹ *Levelek barátaimhoz* X. levél.

² *Óda N. . . -hez* az *Összes művei* I-ső kötetben.

attól a családtól hallottam, a mely közvetítő volt a császár és az író közt. E család egyik tagja felemlítette az uralkodó előtt, hogy mily szegénységben él a fiatal író. „Tehetséges ember?“ kérdé a czár. A kérvényező igenlő válaszára 5000 rubelt bocsátott a rendelkezésére. „Mindenekfelett, — mondá finom tapintattal, — a védencze ne tudja meg, hogy ez az adomány tőlem származik; kötelezve vélhetné magát hivatalos szellemben írni“. — Később I. Miklós czár Zsukovszkijt a költőt bizta meg, hogy más név alatt segélypénzeket juttasson a barátja kezébe. A császári bőkezűség lehetővé tette a javíthatlan kóborlónak, hogy utazzék, kivándoroljon és kedve szerint vehessen lélegzetet a birodalom határain kívül.

Az 1836-ik év forduló volt Gogolyra nézve. A siker tetőpontján az élete meg lett mérgezve, a képzelem gyötrelei a testi betegségét súlyosbították és elkezdtek pusztítani a lelkét; a két alkotó elem, a vidámság és a búskomorság közül, a melyek benne az egyensúlyt fentartották, az első elsorvadt és a második felülkerekedett. A pétervári világ tapsolt a *Revi-zor*-nak: hiszen π czár példáját utánozni kellett. De az ilyen mű által felidézett boszúk koalíciójától a szerző nem maradhatott megkímélve. Zaklatásokat, támadásokat kellett elszenvednie és elkeseredett kedélye ezekben a hitványságokban rendszeres üldözést látott. „Mindnyájan ellenem vannak, — írta egyik barátjának; — hivatalnokok, rendőrök, kalmárok, írók; mindnyájan a színművemet szaggatják szét . . . Megundorodtam e darabomtól! Esküszöm, hogy senki se sejtheti, mit szenvedek! Fáradt vagyok, testben, lélekben.“ Már érezte a hypochondriával párosult idegbajt, a mely aláasta a szervezetét. A ván-

dorlási ösztön kinozta, mint fiatal korában és mint mikor Lübeckbe ment; elhatározta, hogy elutazik — hogy „menekül“, mint mondani szokta. Ezúttal a menekülés komolyabb volt, csak hosszú időközökben tért vissza hazájába. Azt állította, mint később Turgenyev is, hogy az országot, a mely tanulmányainak tárgya volt, csak akkor látja helyesen és jól, mikor távol van tőle. Az utazó bejárta Európa különböző részeit és végre Rómában telepedett le. Ott szoros összeköttetésbe lépett Ivanov képiróval, e saajtszerű és hatalmas művésszel, a ki a kapuczinusok zárdájába vonult vissza, a Soracte hegyén és húsz év óta dolgozott a *Krisztus megjelenését* ábrázoló festményén, a melyet sohasem fejezett be. A két jó barát kölcsönösen megerősítette és buzdította egymást az asketikus vallásosság hevében. Ugyanezen korszakban keletkezett az, a mit Gogoly mysticismusának neveztek el. Majd látni fogjuk, milyen értéket lehet e szónak tulajdonítani. De nem vághatok eléje ezen élet további lefolyásának, a melyet a műveiben kell követnünk. Mielőtt szomorú árnyékok elhomályosítanak e szellemet, nézzük, hogyan emberelte meg magát utolsó és legnagyobb erőfeszítésére.

A szökevény magával vitte a souverain könyv eszméjét, a melyben meg akart „mondani mindent“. Melyik becsvágyó író nem álmodozott arról a könyvről, a melyben mindent meg fog mondani? Attól a pillanattól fogva, mikor megvillan az író agyában, ez a gondolat fogva tartja haláláig, áthatja minden gondolatát, egész létének ura, sőt néha zsarnoka lesz. Elkergeti a többi munka-terveket, a hogy a szerelem elűzi a barátságot. A gyöngéknél, fájdalom, csaknem valamenynyinél ez csak csira, mely meg-megmozdul, mely gyötri

az agyat, a melyben élni lehetetlenkedik. A legerősebbeknek, a legnagyobbaknak is csak ritkán sikerül létrehozniok. Goethe és *Faust*-ja a legszebb példája az ilyen társasulásnak, a mely harmincz évig tartott és a mely felett mindig a költő uralkodott. A legfájdalmasabb példát Gogolynál találjuk. Tíz évi küzdelem után összeroskadott, a kísértet, a melyet felidézett, a földre sújtotta. A *Vallomás* és a *Levelek a Holt lelkek*-ről megmondják mi lett volna ez a mű, ha befejezhette volna: az egykorú Oroszország Encyklopaediája, a szerző gondolatainak összessége ama kor valamennyi kérdéséről. A tárgy apaságát Puskinnak tulajdonítja Vasziljevics Miklós.

„Puskin régóta biztatott, hogy valamely nagy compositióra vállalkozzam. Egy ízben gyöngé testalkotomra, nyavalyáimra utalt, a melyek korai halálomat okozhatják; Cervantes példáját idézte, a ki néhány elsőrendű novellát írt, de soha se foglalta volna el azt a helyet, a mely őt a nagy írók sorában megilleti, ha nem vállalkozott volna *Don Quixote*-ja megírására. Végezetül egy tárgyat közölt velem, a melyet ő gondolt ki, egy költeményben akart volna feldolgozni és — mint mondá — kivülem senkinek sem engedett volna át. A *Holt lelkek* tárgya volt. A *Revizor* legelső eszméje is tőle származott.“

Daczára e mindkét jó barát becsületére váló vallomás szabatoságának, meg vagyok róla győződve, hogy a *Holt lelkek* valódi atyja ugyanaz a Cervantes, kinek nevét Gogoly éppen leírta. Az utazó, Oroszországot elhagyván, legelőbb Spanyolországba ment; nagyon behatóan tanulmányozta ezen ország irodalmát és főleg *Don Quixote*-ot, a mely mindig kedvencz könyve volt.

A spanyol humorista oly témát adott neki, a mely tökéletesen alkalmazkodott a saját tervéhez: egy hős kalandjait, a kit hóbortja minden irányba és mindenféle környezetbe sodor, és ezzel ürügyet szolgáltat a szerzőnek arra, hogy megmutassa a nézőnek, egy képsorozatban az emberiség árnyképét. A gunyoros és elmélkedő szellem, a nevetés fátyola alá rejtőző szomorúság, mindez bizonyos rokonsági vonást ad a két műnek, — sőt még az a körülmény is, hogy nem lehet a számukra nevet találni a szabatosan meghatározott műfajok közt. Gogoly tiltakozott az ellen, hogy a művét regénynek mondják; ő maga költeménynek nevezte el és énekekre osztotta fel, nem pedig fejezetekre. Meglehet, hogy e nagyralátó kifejezések itt ki vannak forgatva valódi értelmükből, hanem csakis a ki megmondja, hogy milyen nevet kell adni *Don Quixote*-nek, találta meg egyszersmind azt a nevet is, a mely a *Holt lelkeket* megilleti.

A költemény három részre volt tervezve. Az első 1842-ben jelent meg, a második befejezetlen és töredékes részt, a melyet a költő, egy kétségbeesési rohamában elégetett, a halála után nyomatták ki egy másolatról, a mely az auto-da-fé-től megmenekült. A harmadik részt talán álmodja a költő Moszkva egyik temetőjében azon kölemez alatt, a melyre a neve be van vésve.

IV.

A vidéki unalmas országutakon ime elindult Csicsikov legendaszerű *bricskája*, a mely elé három sovány ló volt fogva, a bakon Szelifán, a kocsisa ült. A szekér végig döcög az orosz tájakon, a „melyeket a távolban folyvást elkomorítanak unalmas kékes-színezetű fenyőerdők.” Vajon hova indult ez a nyug-

talánítólág gyanus egyéniség? Mindenkihez; a főúrhoz és a kisbirtokoshoz, a rendőrfőnökhöz és az ügyészhez, a kormányzó báljába és a paraszt *izbájába*. Mit keres mindezen embereknél és mindezen helyeken? Egy gondolata támadt, a mely egyszerű mint minden genialis eszme, egy pénzügyi ötlet, a melyről a büntető-törvénykönyv nem intézkedett; ha Gogolynak sok ilyen eszméje volt, akkor rosszul tette, hogy könyvet írt, mert a tőzsdén nagy hírnévre és minden egyéb hozzávalóra tehetett volna szert.

Köztudomású, hogy a jobbágyok, vagy mint köznyelven nevezni szokták, a „lelkek“ ingó értéket képviseltek és az adás-vevés tárgyai voltak, mint egyéb értékek. Valaki ezer lelket birt, ezeket eladhatta, elcserélhette, elzálogosíthatta a hitelbankoknál, a melyek lelkekből álló letétekre is kölcsönöztek pénzt. Másfelől a kincstár adót szedett utánuk; a tulajdonos bizonyos összeget fizetett minden himnemű és felnőtt jobbágya után. Az összeírások közt hosszú időközök multak el, a melyek alatt sohasem vizsgálta át senki az adóíveket, miután a népesség szaporodása a halálozások számát nem csak kiegyenlítette, de felül is multa. Ha a falu lakosságának számát valamely járvány leapasztotta, a földesúr veszteséget szenvedett, mert adót kellett fizetnie olyan karokért, a melyek többé nem dolgoztak. Csicsikov, egy nagyravágyó és ravasz ficzkó, körülbelül így gondolkozott: „Elmegyek a mi Oroszországunk valamennyi félreeső zugába és ajánlatot teszek a vidéki jó uraknak, hogy írják össze és adják el nekem a legutolsó összeírás óta meghalt lelkeket, boldognak fogják magukat érezni, hogy eladhatnak egy képzelt vagyont és megszabadulnak egy valódi adótól; a vásárlásaimat annak rendje szerint hitelesíttetni

fogjuk, semmiféle törvényszék se fog arra a gondolatra vetemedni, hogy halottak megvásárlását akarom hitelesen bizonyíttatni. Mihelyt ily módon megvásároltam néhány ezer jobbágyot, az adás-vevési szerződéseimet bemutatom valamelyik pétervári vagy moszkvai banknak, nagy kölcsönt veszek fel ezen okmányokra, egyszerre gazdag leszek és vásárolhatok eleven jobbágyokat“.

Könnyű eltalálni, mily előnyös volt ez az alapgondolat a szerző céljaira nézve. Hősrünket természetesen bevezeti mindazon házakba, mindazon társadalmi csoportokba, a melyek érdekes tanulmányok tárgyai lehetnek. Próbakő gyanánt szerepel, a mely azonnal elárulja az illető értelmi fokát és jellemét. A vevő megjelenik valakinél és előáll különös ajánlatával: „Engedje át nekem a holt lelkeit“, a nélkül természetesen, hogy megmagyarázná titkos indító okait. Az illető, az első meglepetés után, többé-kevésbé megérti, mit kívánnak tőle és ösztönszerűleg, a természetéhez képest cselekszik, az együgyűek oda adják ingyen és még hálálkodnak is a jóltevőjüknek; a gyanakvó természetűek csakhamar védelmi állásba helyezkednek, kifogásokkal állnak elő, igyekeznek behatolni a titokba és valamit kisorfólni; a fukarok találmányra túlságos árt kérnek; Csicsikov olyanokra is bukkan, a kik nála ravaszabbak, gazemberekre, a kik lefőzik őt. Csupán csak az az eset nem fordul elő soha, hogy az ajánlatát megbotránkozva visszautasítának, vagy őt feljelentnék. Csicsikov jó eleve tisztában volt a földjei lelkiismeretével. Az alapeszme főleg azért nyerte meg Gogoly tetszését, mert a szomorú komikum kifogyhatlan forrása van benne. Az ügyes író soha se hangsúlyozza azt a szomorú alapot,

a melyre a tréfáit építette, szinte úgy látszik, mintha tudomása se volna róla, az, a mi gyűlöletes, önmagától bontakozik ki a tárgy belsejéből és a saját erejével hat reánk. Sőt azt se tudom, vajjon a szerző és legelső olvasói észrevették-e ezen ellentét egész erejét. Érzékenységüket eltompította a szolgaság hosszú megszokottsága, az alkúk, a melyeket lehetővé tett, egészen természeteseknek látszottak előttük. Minél messzebb távozik Oroszország ettől a korszaktól, annál inkább növekszik a könyv hatása; jobban és gyorsabban átérezzük kegyetlen gúnyját a holt lelkek e vásárának, a mely a rabszolgaság nyomorát még a felszabadító halálnyugalomban se szünteti meg. Ez a kísérteties komikum gyakran megközelíti Regnardét *Légataibe*-ben. A második részben egy jelenetet találunk, a mely azonos a franczia vígjáték egyik jelenetével; hamis végrendeletet ír alá egy asszony, kit úgy kifestettek, öltöztettek, hogy egy gazdag halotthoz hasonlítson. Ugyanitt meg lehet még említeni a hosszas vitatkozást Karabocskánéval: „Hogyan adhatnám el önnek a halottaimat? Ki akarja őket szedetni a sírjaikból? — Dehogy, dehogy, ön megtarthatja a csontjaikat és a hamvaikat, nekem csak a nevek kellenek . . .” Megemlítendő továbbá Csicsikov beszédje új jobbágyaihoz, a kik aládájába vannak bezárva; erre a pompás részletre még vissza fogunk térni.

Eszembe se juthat szemlét tartani a számtalan typus felett, a melyeket Gogoly teremtet, hatalmas tömeg az, a mely előjön a szélrózsa valamennyi irányából és a melynek mindegyike eredeti vonások vagy viselkedés által vési be magát emlékezetünkbe. A

rajzon mutatkozik egy-egy torzítás, de a kép azért mégis élő és igaz. Oroszország kikel ebből a könyvből, mint a nép *Callot* egyik-másik rajzából. Mindjárt a legelső lapokon gondosan kiválasztott példányokat találunk, a melyek a vidéki társadalom legelterjedtebb fajtáit képviselik. Szobákijevics, a mindennel elégedetlen, czivakodó és gonosznyelvű ember, Nozdrev, a lármás dicsekvő viveur, a ki mindig ittas és szeret csalni a játékasztal mellett, a mely az egész Oroszország egyetlen vigasztalása; a fejes és haszonleső özvegy Karabocskáné, a ki nem akarja megérteni a felajánlott különös cserét, és a ki szünet nélkül visszatér a rögeszméjére: eladni a mézet és a szalonnát, különben jó asszony és lelkiismeretesen megtartja a vendégszeretet szabályait. Nem feledi el megkérdezni a vendégtől, hogy nem szokta-e a lábát vakartatni elalvás előtt; boldogult férje sohasem aludt el e nélkül. Továbbá Manilov, egy tanulmány-hülye, a milyenekkel Gogolynál gyakran találkozunk; szeretett szürkén rajzolni semleges lényeket, a kik komikusak lapos együgyűségüknél fogva. Ne feledkezzünk meg a mulatságos Pétus Péterről, a boldog emberről, a ki a nála unatkozóknak azt szokta mondani: „Ön nagyon keveset eszik, ez az egész baja. Próbáljon csak jól ebédelni. Az unalom is csak amolyan legújabbkori találmány, azelőtt senki sem unatkozott“.

De a legsajátságosabb, a leggondosabban kidolgozott typus a költemény hőse. Csicsikov nem rokona Macaire Róbertnek, a mint hinni lehetne, nem közönséges gazember, hanem komoly és szellemtelen Gil Blas. Ez a szegény ördög rossz csillagzat alatt született. „Az élet kezdettől fogva hótól ellepett ablakon át tekintett reá“. Valamelyik hivatali irodából elcsapatván, ki-

aknázza a találmányát, melynek erkölcstelen voltát nem látszik érezni; tulajdonképpen senkinek sem okoz kárt és bizton számít rá, hogy mint becsületes ember fog meghalni; minden dologban pontos és korrekt, de gyöngé felfogású és erélytelen, mihelyt egyébről van szó, mint a holt lelkekkel való üzletről. „Egy úr ki nem szép, sem rút, nem nagyon kövér, sem nagyon sovány, nem lehet mondani, hogy öreg volna, de már nem fiatal . . .” És így tovább. Gogoly igyekszik kitágítani a typust, hogy számosabb egyén férjen el benne és csakhamar észrevevessük a szerző szándékát. Csicsikovnak a lehető legkevesebb egyéniséggel szabad csak birnia, mert a szerző nem ezt vagy azt az embert akarja benne élénk állítani. Csicsikov egy kollektív arczkép, ő a tipikus orosz, a ki nem felelős az elaljasodásáért.

Valamint a főhős, úgy az őt környező gyanus statiszták sem rosszak alapjukban, mindannyian csak szükségszerű, menthető termékei a történelemnek, a köz-erkölcsöknek, a kormánynak és mindazon végzetszerű hatalmaknak, a melyek eltorzítják és elégtelenítik az orosz embert, a ki igen derék és becsületes ember, hanem megrontotta a társadalmi állapot, a melyben él. Ez a *Holt lelkek* és a *Revizor* rejtett elmélete, a melyet majd Turgenyev is elő fog venni *Egy vadász elbeszélései*-ben. Ama kornak valamennyi moralistájánál fel fogjuk találni Rousseau alapsophismáját, a mely megmérgezte az európai elméket. Szerzőnk az első rész végén elbeszéli Csicsikov eredetét és igyekszik őt mentetgetni egy félig gúnyos, félig komoly védbeszédben. „Világos, hogy nem volt tökéletességekben, erényekben gazdag hős. Mi volt tehát? Gazember? Miért gazember?

Miért e szigor a mások megítélésében? Manapság nincsenek nálunk gazemberek, csak szeretetreméltó, jó érzelmű emberek vannak... Az olvasó, a ki a mindennapi életben ilyen ember barátja, a ki bizalmasan érintkezik vele és őt kellemes társalgónak tartja, — ugyanazon olvasó kancsal szemekkel fog reá nézni, mint drámai vagy költeménybeli alakra. A bölcs ember nem botráncozik meg semmiféle jellemen, hanem figyelmes tekintettel behatol valamennyibe és kutatja a cselekedeteik legtávolabbi indító okait... Az ember szenvedélyei számtalanok, mint a tenger fővénye, egyik se hasonlít a másikhoz, akár nemesek, akár aljasak e szenvedélyek, valamennyien azon kezdik, hogy engedelmeskednek az embernek és azon végzik, hogy borzasztó uralmat gyakorolnak felette... Vele születetek az első pillanattól fogva, mikor a földön megjelent és ő nem képes nekik ellentállni. Akár sötétek, akár fényesek, végig fogják futni egész pályájukat.“

E pozitivista lélektani vázlatból kiindulva, a szerző ügyes kerülővel felmegy a Gondviselés céljaiig, a mely mindent a legjobban rendezett el és nem fog eltévedni ebben a chaosban. — Csak jelzem ezt az eszmemenetet; az egész töredéket kellene idéznem, mely nélkülözhetetlen, hogy jól megérthessük Gogoly concepcióját.

Ebben a könyvben csupán a mai irodalom gyűjtő medenczéjét, anyalúgját akartam bemutatni, a melyben már a jövő összes találmányai jegeczesedve vannak. Gogoly mindent előkészített az utódai számára.

A forma: a realizmus, a mely ösztönszerű volt a korábbi műveiben, öntudatos és tanszerű a *Holt lelkekben*.

A mai irodalom jelszóul választhatná a szerző finom megjegyzését „a kis dolgokról, a melyek csak egy

könyvben elmondva látszanak kicsinyeknek, de a melyeket a valódi életben nagyon fontosaknak tapasztalunk“. És Gogoly ki tudatával bir az új iránynak, a melyet az írás művészetének adott — e művészet retorikáját a könyvében húsz helyen is formulázza: eleinte félénken, később merészebben.

„A szerző bocsánatot kér, hogy az olvasót ily sokáig untatja alacsony állású emberek jellemzésével, holott tapasztalásból tudja, mily kellemetlen rájuk nézve az alsó osztályokkal való érintkezés“. (I. Ének.)

„Hálátlan az író sorsa, ki bátorkodik mindazt leírni, a mi mindegyik pillanatban véghez megy a szemei előtt, mindazt, a mit szórakozott szemek nem vesznek észre, mindazon utálatos és undorító iszapját az apró nyomorúságoknak, a melyekben az életünk megfeneklik és azon langymeleg, közönséges, dirib-darab jellemek mélyjét, a melyek földi útunkat ellepik és bajossá teszik . . . Nem fogja aratni a néptömeg tapsait, az egykoru bíráló az alkotásait feleslegeseeknek és alacsonyoknak fogja minősíteni és a számára egy megvetett helyet fog kijelölni azon írók közt, a kik az emberiséget rágalmazták, meg fog tagadni tőle mindent: szívet, lelket, tehetséget. Mert az egykoru bíráló nem ismeri el, hogy egyaránt bámulatosak a látcsövek, a melyeken át a napot vizsgálhatjuk és a görcsövek, a melyek leleplezik előttünk a láthatatlan rovarok mozdulatait; nem ismeri el, hogy csak mély lélek képes megvilágítani egy képet, a mely az élet megvetésre méltó oldalait ábrázolja és remekművet alkotni belőle.“ (VII. Ének.)

A *Levelek a Holt lelkek-ről* szintén érdekes fejtegetéseket tartalmaznak ugyanezen irányban:

„Azok, a kik írói képességeimet taglalták, nem

tudták felismerni a természetem leglényegesebb jellegét. Ezt a jelleget egyedül csak Puskin vette észre. Mindig azt mondta, hogy egyetlen írónak sincs az enyéméhez hasonló képessége, kidomborítani az élet köznapiságát, leírni egy közönséges ember léhaságát, észrevétetni mindenki által a végtelenül kicsi parányokat, a melyeket szemmel nem láthatni. Ez az én főképeségem. Az olvasót felháborítja az összes hőseim aljassága. Úgy látszik előtte, mikor a könyvet becsukja, mintha egy fojtó levegőjű pinczéből jönne elő a napvilágra. Megbocsátottak volna, ha regényes és festői gonosztevőket rajzolok, de az aljasságukat nem bocsátják meg nekem. Az orosz ember elborzadt a saját semmisége láttára.“ (III. Levél).

„Barátom, ha ön meg akarja tenni nekem a legnagyobb szolgálatot, a melyet egy kereszténytől várok, szedje össze számomra e kincseket (a mindennapi apró eseményeket) mindenütt, a hol találja. Nem kerülne önnek nagy fáradságába, ha minden este, napló alakjában leírna ilyenforma jegyzeteket: Ma ilyen és ilyen véleményt hallottam, ezzel vagy azzal az emberrel beszéltem, a kinek ez és ez az állása, ilyen a jelleme, a külseje illendő és csinos, vagy az ellenkezője, így tartja a kezeit, így fújja az orrát, így tubákol . . . Szóval mindent, a mit a szeme észrevesz, a legnagyobb dologtól a legcsekélyebbekig. (A *Levelek* utószava).

Ebből láthatjuk, hogy az „emberi okmányokat“ Oroszországban már jó régen feltalálták.

Gogoly e formával együtt az utódaira a közös alapforrást is hátrahagyta, a melyből meríteni fognak. A legnagyobb része az általános típusoknak, a melyekből az orosz regényirodalom él, csirájában már

megvan a *Holt lelkek*-ben. Nézzük pl. a VII-dik Énekben Tentetnikov falusi birtokost. A szerő elmondja értelmi történetének minden mozzanatát, a neveltetését, fiatalságát, hivataloskodását a közigazgatási szakmában. Tentetnikov „megunván a papiron igazgatni ezer versztnyi távolságban létező tartományokat, a melyekbe soha be nem tette a lábát“, visszatér a saját birtokára, ott letelepedik és szinte lángol a nagyszerű tervektől, a parasztok iránti szeretettől, a buzgalomtól a mezőgazdaság és a reformok terén. Az idyll csakhamar szétfoszlik, egyenetlenség támad a parasztok és a földesúr közt, a kik egymást kölcsönösen félreismerik; az utóbbi elkedvetlenedik, megundorodik, lemond a szép terveiről, a veszett fejsze után eldobja a nyelét is és végleges tompultságba sülyed. Az oroszok egész tevékenysége a Candide eszményébe menekült, de még annyi képességük vagy erejük sincs, hogy a kertjüket megműveljék. Ezzel az emberrel mindenütt találkozni fogunk, mindenütt látni fogjuk őt. Ez a Turgenyev Lavretzkijje, a Tolsztoj Berusovja és Levinje. Ezt az alakot a későbbi írók a legbehatóbban fogják tanulmányozni és részletezni, le fogják rajzolni minden oldalról, de semmit se fognak változtatni a Gogoly által vázolt őt vagy hat alapvonáson. Ugyanez áll sok más alakra, a hivatalnokra, a nyugalmazott katonatisztre, az inasra nézve is, a mi pedig a parasztokat illeti, az összes későbbi monographiák csak nagyon kevéssel fogják megtoldani azt, a mit azon író mondott róluk, a ki legjobban ismerte őket és legmélyebben behatolt a lelkükbe.

A jellemek és eszmék bő kútforrását hagyta örökségül. A nagy áramlatok, a melyek az orosz szellemet megtermékenyítették, a kezdeményező könyvből

fakadtak. Csak a legfőbbet fogom vizsgálni, azt, a mely a szláv irodalomnak megadja a külön jellegét és nagy erkölcsi értékét. A *Holt lelkek* számos lapján, az író maró gúnyja alatt megtaláljuk az evangéliumi testvériség, a kicsinyek iránti szeretet és a szenvedők iránti részvét azon érzelmét, a mely Dosztojevszkij összes műveit átlengi. Gogolynál ez nem a feltűnedező homályos faji ösztön többé, mint némely korábbi költőnél; szerzőnk megfigyelte, elemezi és tárgyismeretével magasztalja a nemzeti erényt. Lehetetlen azt jobban leírni, mint Gogoly leírta a *Levelekben*. A *Halottak háza* szerzője se fog helyesebb és igazabb kifejezéseket találni.

„A részvét az elbukott lények iránt határozottan orosz vonás. Emlékezzél csak vissza arra a megható látványra, mikor a népünk előtt elvonul egy csapatja a száműzötteknek, a kiket Szibériába kísérnek. Mindenki hoz nekik valamit, az egyik eleséget, a másik pénzt, a harmadik néhány keresztényi szó vigaszát. Nyoma sincs az ingerültségnek a gonosztevő ellen, sem pedig annak a romantikus előítéletnek, a mely belőle hőst akarna faragni; senki se kéri tőle a névaláírását vagy az arczképét, senki se bámulja őt meg merő kíváncsiságból, mint a civilizált Európában szokás. Itt valamivel több mutatkozik ennél: nem a vágy őt ártatlannak nyilvánítani és elvonni az igazságszolgáltatás hatalma alól, hanem a vágy, megerősíteni alásülyedett lelkét, megvigasztalni őt, úgy a mint egy testvért szoktunk megvigasztalni, úgy a mint Krisztus parancsolta, hogy egymást kölcsönösen vigasztaljuk“. (X. Levél.)

És alább mintha csak Dosztojevszkij merülne el egy túlságosan szép álomba:

„Már hallani lehet az egész emberiség erkölcsi szenvedésének zokogását, a betegség ellepi Európa összes népeit; vergődnek a szerencsétlenek, nem tudván, hogyan könnyítsenek a sorsukon, mindazon gyógyszernek, a melyeket az elméjük kigondol, szenvedhetnek előttük és nem nyujtanak nekik semmi jót. Ez a fájdalmas zokogás még erősebb lesz, mindaddig, míg a legkeményebb szívet meg nem töri a könnyörület, míg az ezideig ismeretlen szájalom ereje fel nem támasztja a hasonlóképen ismeretlen szeretet erejét. Akkor az ember lángolni fog az emberiségért forróbb szerelemben, mint a milyet a világ valaha látott.“
(*Ugyanott.*)

A *Holt lelkek*-ben az érzelem tartózkodóbb és csaknem mindig leplezett és ennélfogva meghatóbb. Attól tartok, hogy a sok példa idézésével kifárasztom az olvasót, áttérek tehát a legmeggyőzőbbre, arra, a melyet a könyv kimagasló csúcspontjának tartok. Itt minden egyesítve van: vakító képzelem, pajzán élénkség, a szenvedély tompa dörgése, oly nyelvezet, a melyet megirigyelhetne *Michélet*: tele váratlan fordulatokkal, majd népszerű, majd ékesen szóló, szabatos mint egy kép, vagy röpke mint az álom. Én ugyan kétségkívül illetéktelen vagyok, de nem ismerek az orosz irodalomban semmit, a mi e lappokkal összehasonlítható volna. Szívesen idézném egész terjedelmükben, de lefordíthatlanok; mindegyik szó valamely tőlünk nagyon távoleső erkölcsök képét vagy egy-egy rabszolga-fájdalmat leplez le: ezen utóbbit hála Istennek nem ismerjük.

Csicsikov egy eredményes vásárlási körút után visszatér a fogadójába. A kezét dörzsöli és örömében tánczol az értékes ládika előtt, aztán nekiül, lemásolni a holt lelkek névjegyzékeit. A mint újból végig nézett

ezeken az apró lapokon, ezeken a muzsikokon, a kik egykor valódi muzsikok voltak, dolgoztak, fuvaroztak, a kik leitták magukat és meglopták a földesuraikat, vagy meglehet, hogy egyszerűen csak jó és becsületes parasztok voltak, — sajátyszerű és meg nem határozható érzés vett rajta erőt. Mintha mindegyik lap sajátos jelleggel bírna, mintha elárulná az illető muzsik jellemét. Az egyik név mellett ott áll a megjegyzés: „Jó asztalos“, a másiké mellett: „Értelmes ember; nem iszik“. Egy harmadik mellett ez áll: „Ismeretlen atyától és egy szolgálómtól született; jó viseletű, nem tolvaj“. Mindezek a pontos részletek mintha megelevenítették volna e papírszeleteket; az ember azt hihette volna, hogy ezek az emberek tegnap még éltek. Csicsikov hosszasan elnézegette mindezeket a neveket, elérzékenyült és sóhajtva felkiáltott: „Mennyinek a neve van ide feljegyezve! Mondjátok el, kis kedveskéim, mit műveltetek életetekben? Milyen volt a sorsoatok?“

És Csicsikov, a kinek jó kedve kerekedett, megpróbálta végig gondolni ezen emberek életét, a kiknek semmitmondó vagy furcsa hangzású nevei elvonnak szemei előtt. A különféle mesterségek, gyorsan és találóan vázolt jelenetek, megható vonások, a melyekben a parasztnak a sorsában megnyugvó lelke egyetlen szóban megnyilatkozik. E ládikából, a csaló szemei előtt látjuk az orosz nép óriási árnyképét kiemelkedni, élni és testet ölteni látjuk azt a nyáját, a mely adás-vevés tárgya. A nyelv szavai, a szokás által megkeményedve a szegény jobbágyokra ráförmednek vagy hizelegnek nekik, mint az ember az állatok kicsinyeivel szokta tenni, de a bizalmas hang alól kiérezzük az író meghatott gyöngédségét. Talán eszébe

jut, hogy a leigázott és holt lelkek harmincz év előtt az 1812-iki hősök voltak; hogy e rabszolgák, a nélkül hogy valamit kértek vagy vártak volna — a mi páratlan példa a történelemben, — felszabadították az ellenségtől ellepett hazát és vérükkel öntözték a röögöt, a melyhez odalánczolva tartották őket.

A vevő folytatja a leltározást. Most következik a menekült, a szökevény jobbágyok névsora; ezeket is ugyanolyan áron adták el neki, mint a holtakat, mert nem is értek többet. Vajjon hol lehetnek most? A költő képzelme elkóborol a nyomaikon az erdőkbe, a hol bujdosnak, Szibériába, a nagy folyamokra. „Thirov Avakum! Mit mivelsz, testvér? Milyen helyeken barangolsz? Talán a Volgára vitt a szél? Megízlelted a szabad életet a hajó-vontatók közt? — Itt Csicsikov elhallgatott. Vajjon mire gondolt? Talán Thirov Avakum sorsára? Vagy önmagáról álmodozott, mint minden bármely korú, rangú és vagyonú orosz, valahányszor felidézi lelkében a kalandos, a máról holnapra való eszeveszett életet?” És Gogoly rajzolja ezen élet képét, leírja hogyan mulatnak, tánczolnak és verekednek a gályarabok, földönfutók és szökevény jobbágyok söpredéke, a *burlákok*, a kik a hajókat vontatják a Volgán. A képet egy jelenet egészíti ki, a melyben összpontosul minden nyomora és vágyódása a népnek, a melynek földalatti moráját az imént halottuk; az előző lapok mintegy egybe vannak szorítva ebben az utolsó, pompás és csaknem lefordíthatatlan mondatban, a mely elhangzik a távolban a kalandozók fájdalmas énekével együtt. „Ott kinlódtok *burlákok*! — mint előbb a mulatságot és a tobzódást, úgy most testvériesen megosztjátok egymással a munkát és a verejtékes fáradságot és vontatjátok a kö-

telet énekszóval, a mely mindig egy, ugyanaz és végtelen, mint te vagy, óh Oroszország!”

A realistikus leírások közepette sok helyen kitör az ábránd és lyrismus ilyen fellendülése. Mindenütt idézték már a leghíresebbet, Oroszország összehasonlítását a trojkával, a mely a saját gyorsaságától és erejétől ittasan száguld a végtelen térségben. Csaknem mindig lángoló hazafiság sugallja, a mely miatt sokat megbocsátottak a satirikusnak.

De túlsok volt a megbocsátani való. Mikor a *Holt lelkek* első része 1842-ben megjelent, némelyeknél a megütközés, másoknál a megbotránkozás kiáltása tört ki. Ez volna hát a haza?! Rablóbarlang, hülyék és nyomorultak tanyája, egyetlen vigasztaló kivétel nélkül! Puskin egy híres mondása már megintette a szerzőt. „Elolvastam neki a könyvem legelső fejezeteit. Nevetni készült, mint mindig, a mikor tőlem hallott valamit. De most úgy láttam, hogy elkomorodott, az arcza mindinkább elborult. Mikor elvégeztem az olvasást, aggódó hangon kiáltott fel: „Istenem! milyen szomorú a mi Oroszországunk!” — Mindenki ismételte a költő felkiáltását. Számos olvasó vonakodott önmagára ismerni a sötét színezetű arczképekben; azzal vádolták a szerzőt, hogy beteg epéjén keresztül látta őket, rágalmazónak és renegátnak nyilvánították őt. Jogosan vetették ellene, hogy daczára a jobbagy erkölcsöknek és a közigazgatás romlottságának, nem hiányoznak még a nemes szívek és becsületes emberek I. Miklós czár birodalmában. A szerencsétlen Gogoly belátta, hogy túlerősen sujtott le. E percztől fogva számtalan nyílt levelet, magyarázatot, előszó bocsátott közre; könyörgött az olvasóinak, hogy várják be a költeménye második részét, a világos-

ság ellentétét a kezdet sötétségével, mielőtt ítélkez-
nének.

Ez a helyreigazító és jóvátevő rész nem jelent meg ;
a derűs víziók vonakodtak megszületni a torzkép-
rajzoló ónja alatt. Ez eléggé kilátszik a töredékekből,
a melyeket bírunk. Mily különbség van a kidombori-
tásban az első rész sötét, de erőteljes alkotásai
és a halvány alakok közt, a melyeket a második
részben velük szembe állit. A herczeg-kormányzót,
a ki „a csalás ellensége“, a ki porba sújtja a vétkes
hivatalnokokat és helyreállítja a becsületesség ural-
mát a városban, — a szerző a régi erkölcsös mesékből
keltette új életre. Murazov is a gazdag és istenes
iparos, nem más mint Madeleine úr a *Nyomorultak*-ból,
csak hogy a nagy epikai ihlet nélkül ; egy polgári szent
és milliomos, a ki prédikál, megbocsát és mindenbe
befoly és mindent rendbe hoz. E két igaz emberben
legfeljebb annyi élet van, mint ama komor szentekben,
a kiket a moszkvai zárdák régi freskóin láthatunk.
Juliána, a fiatal leány, a kinek boszút kellene állni
az orosz nőkért, a kikkel a szerző addig meglehetősen
rosszul bánt, csak úgy vonul el a szemeink előtt, mint
egy árnyék ; alig hogy megszületett, már ki is siklik
Gogoly kezei közül, a ki soha se tudott vonzó női
alakot alkotni. Ez a művének a nagy hiánya.

Mindezek daczára e befejezetlen mű megragadta
az orosz képzelőtehetséget és abban mind na-
gyobbra nőtt és megszemélyesítette a hajdani Orosz-
országot. Negyven év óta ez a nemzeti szellem
alaptökéje ; valamennyi tréfás ötlete közmondássá
lett, valamennyi alakja előkelő helyet foglal el
abban az eszményi társadalomban, a melyet mind-
egyik ország alkot magának a saját remekirodalma

alakjaiból. Az idegen, a ki nem olvasta a *Holt lelkek*-et, gyakran megakad a társalgásban, mert nem ismeri a család hagyományait és az ősoket, a kikre minden lépten-nyomon hivatkozás történik. Csicsikov, Szelifán a kocsis és a három lovuk az orosz embernek épen úgy bizalmas jó barátai, mint a spanyolnak Don Quixote, Sancho és Rosinante.

Feltalálhatjuk őket főleg ama régi tartományokban, a hol Gogoly félbehagyta őket, a nélkül, hogy befejezte volna a történetüket. Mert Csicsikov nem halt meg. A hivatalos hatalommal visszaélő tisztviselő és a cselészvő még mindig várja a látogatását. Hányszor történt meg rajtam, mikor a nagy pusztaságokon utazván, a ködben a kalmár vagy a katonatiszt magános bricskájával találkoztam, hogy kíváncsi pillantásokat vetettem a bundák halmazára, azt hívén, hogy ő van beléjük burkolva. És mikor a csörgők sirtak vagy kaczagtak — a mit az orosz csörgőknél soha se lehet tudni — a titokzatos nevetés visszhangját véltem hallani, a mely szinte elnyomta az őszi eső zaját és a rezgő nyárfák suttogását.

V.

Gogoly 1846 táján tért vissza Romából. Az egészsége gyorsan hanyatlott, lázrohamai miatt csak nehezen birt dolgozni. Kétségbeesett szenvedélyességgel fogott a *Holt lelkek* folytatásához; tolla, mely csak az idegeinek engedelmeskedett, elárulta őt. A betegsége ilyen válságainak egyikében elégette a könyveit és a költemény második részének kéziratát. A hit körébe tartozó dolgok csakhamar teljesen igénybe vették őt. A Szentföldre óhajtott zarándokolni. A *Levelek barátaimhoz* előszavában megírta, hogy ezt a könyvet a szükséges utiköltség megszerzése végett bocsátja közre és

kéri az olvasóit, hogy imádkozzanak érte. E levelek vallásos irányúak, de irodalmi védbeszédeket is vegyít középük, a melyekből fentebb egyet-mást idéztem. Egyetlen satirikus munkája se szerzett neki annyi ellenséget és nem okozott neki annyi bajt, mint ez a vallás-erkölcsi értekezés.

Nagy és nehéz munka volna megértetni az izgalmat, a melyet előidézett és a polemiákat, a melyek napjainkig elhúzódtak; vázolniom kellene az eszmék történetét ezen oly kevésbé ismert korszakban, Miklós czár uralkodásának második felében. Alább az olvasó találni fog néhány megjegyzést a forradalmi mozgalomról, a mely magával sodorta az ifjúság nagyobb részét, látni fogjuk, mennyire eltávolította mindez a fiatalságot a Gogoly által hirdetett tanoktól. Az író kiindulási pontja azonos volt Csaadajevével a *Bölcsészeti levél*-ben: a szellemi élet szüksége. Csakhogy Gogoly megfordította a thesist. A *Bölcsészeti levél* azért nyert tetszést, mert volt bizonyos a kormány és a bevett egyház ellen irányzott ellenzéki éle; a *Levelek barátaimhoz* ellenben magasztalták ezt a kormányt és ezt az egyházat, megtagadtak minden megújító erőt a Nyugoteurópában divatos gyógyítószerektől, ugyanabban a pillanatban, mikor az orosz elmék megittasodtak tőlük. Sebalszkij kitűnő czikkeiből¹ az irodalomtörténet ezen episodjáról, láthatjuk, mily nagyfoku megütközést és ingerültséget keltett Gogoly hitvallása. Elég azt megállapítanunk, hogy abban az órában, mikor ez a kellemetlen hang megszólalt, a vallási kérdés nem létezett. A művelt osztályokra nézve az egyház sérthetetlen állami intézmény volt, mint a többi ;

¹ *Ruszkija Wjedou.* 1884. nov.—decz. 1805. febr.

ügyet se vetettek reá ama napokon kívül, a melyeken etikettszerű kötelességből megjelentek a szertartásain. E polgári kötelesség teljesítése után ismét jogaiba lépett az atheismus, körülbelül olyan árnyalatokkal, a milyenek Franciaországban a tizennyolczadik században divatoztak; doctrinair támadó jellegű volt a bölcsészeknél, kiméletes és szerény a művelt társaságokban. Ha valamelyik egyházi tisztséget viselő egyén a zoltáréneklést félben hagyva a vallási eszmét belevitte volna a szellemi csaták zajába, ezt nagyon rossz ízlésű toladásnak tekintették volna.

Elképzelhető mekkora botrány támadt. Egy világi ember odaállítja könyvét mint az igazság szószékét, a melyből megrójjá a polgártársai közönyöségét, emlékezteti őket, hogy az evangéliom szellemének át kellene hatnia az egész családi és társadalmi életüket; a papságról írt levelében védelmébe vett egy általános megvetett osztályt; politikai leveleiben a szlavophil katechismust formulázta, hirdette a csár hatalmának, mint „a szeretet hatalmának“, mely enyhíti a törvény ridegségét, szükséges voltát; szerinte egyedül a „szeretet csárja“ képes meggyógyítani a nép kétségbeejtő szenvedéseit: a nyugateurópai emberbarátok erre képteleneknek bizonyultak. A prédikátor sokat beszélt erről a népről, éppen úgy, mint Herzen és Bjelinszkij, de a helyett, hogy a jogait követelte és azokat ellenzéki eszközül használta volna, az értelmes és művelt osztályokat figyelmeztette, hogy kötelesek a parasztok felett gyámkodni és őket segíteni; végül tanácsokat osztogatott minden rendű és rangú embereknek és kijelentette, hogy többé nem fog írni, mert egyedüli foglalatossága a saját lelke és más emberek javát keresni és előmozdítani. Egyébiránt értésükre adta,

hogy előbbi műveit bámulni kell és hosszasan kifejtette az okokat, a melyek megírásukra bírták.

Ebben a műben mindenből van valami, sok bölcsészeti limlom, a mely épp oly homályos, mint a tulsó táboré; régi igazságok, a melyeket mindig czélszerű ismételni, mert az emberek mindig megfélelkeznek róluk és néhány új eszme, a melyekből az emberek maig is élösködnek a szláv világban. Szokás szerint éppen az utóbbiak miatt nyilvánították a szerzőt reacziónáriusnak. A sajtó, a melyet akkoriban az irodalmi szemlék képviseltek, nekirohant a meggondolatlan írónak, a ki az ár ellen úszott. Könnyű dolga volt. Az az ember, a ki úgy prédikált, mint egy egyház-atya, ugyanaz a komikus író volt, akinek eddig az volt a feladata, hogy nevettessen; a hivatalos Oroszország satirikus gáncsolója, a kinek még tegnap valamennyi ellenzéki tapsolt. Gogoly egy pontban megsebezhető volt; naivul követelte magának a lelkiismeretek irányítását a szellemi királyság nevében, a melynek koronáját neki ítelték oda egykor. Leveleiben a keresztényi alázatosság és az irodalmi pöffeszkedés ama vegyülékét találjuk, a mely különben nem tartozik a ritkaságok közé.

Kiadatott a jelszó, hogy a Gogoly mysticismusba esett és eltemették őt e szó alá. Gogoly mysticismusa állítólag kétségtelen tény. A közvéleményt annyira elfogulttá tették ebben az irányban, hogy valószínűleg nagy meglepetést fogok előidézni az oroszoknál, ha a pör megújítását követelem. Több ízben figyelmesen átolvastam a *Levelek*-et, összegyűjtöttem oly egyének tanuvallomásait, a kik akkoriban körülötte éltek. Ha nyelvünk szavainak van határozott értelmük, akkor Vasziljevics Miklós nem volt mystikus. Szeretném lefordítani és idézni leveleit

az alamizsnáról és a betegségről; ezek inkább jansenistikai irányúak; akár egy Arnould vagy Saci is írhatta volna. Politikai és sociális elméletei ellenkeznek a franczia felfogással, — ez más kérdés; de Akszakov és a slavophil iskola koriphaeusai korunkban ugyanezen tételeket még nagyobb szertelenkedéssel fejtegették és Oroszországban senki se vádolja őket mysticismussal. Azt, hogy valaki lemondott az írásról, mert egészen az üdvösség elnyerésének akarta magát szentelni, régebben egészen természetesnek és észszerűnek tartották; soha se láttam Racine neve mellett „mystikus“ jelzöt, a melyet már Pascalra sem alkalmaznak. Tolsztoj, a ki egészen úgy cselekedett, mint Gogoly, tiltakozik e melléknév ellen, holott egy új vallással kínál meg bennünket; előde szerényen megmaradt a bevett dogma mellett. De a szavak talán csak viszonylagos és pillanatnyi értékkel bírnak. A mi 1840-ben mystikus volt, az két századdal azelőtt nem volt mystikus és félszázad múlva sem az többé.

De forduljunk el ezektől a homályos vitáktól. Az olvasó kíváncsibb lesz megtudni, mi történt a mi szegény írónkkal a vihar után, a melyet felidézett. Meglátogatta Jeruzsálemet, bizonyos ideig tévelygett a szürke romok közt, az aggódó és szorongó lelkekre nézve annyira veszélyes tájakon. Moszkvába visszatérván, jó barátai házában éldegélt. A kozák nem birt állandóan letelepedni. Nem volt semmije, mert mindent a szegényeknek adott. 1844-től átengedte a művei jövedelmét az inséges tanulóknak. Házigazdáihoz egy kis táskával érkezett, a mely tele volt ellene írt újság-cikkekkel, kritikákkal és pamkiletekkel; a dicsőség és keserőség e podgyásza volt összes vagyona. Egyvalaki, ki akkor éppen felserdülőben volt ama családok

egyikében, a melyeket Gogoly látogatni szokott, így írta le öt elöttem: Túlhosszú derekú, félszeg modorú, ferde járású, kopott és hanyag öltözetű apró emberke volt, a homlokára leomló fürtjével és hosszú, horgas orrával meglehetősen nevetségesnek látszott. Nehezen s keveset szólt. Koronkint felvillant benne régi vidámsága, főleg gyermekek körében, a kiket szeretett. De csakhamar ismét visszahanyatlott a hypochondriájába.

E visszaemlékezések egybehangzanak Turgenyev jegyzeteivel, a melyeket a *Holt lelkek* szerzőjénél tett első látogatása után írt le. „Apró barna szemek, egy szikrájával a gúnynak a fáradt pillantásban, rókaszerű arcz, az egész magatartásában valami a vidéki segédtanítóból”.¹ — Vasziljevics Miklós külseje mindig ilyen félszeg volt és ez a félszeg külső tette őt félénk-ké. Talán az a magyarázata annak, hogy életirói az életében sehol se találták egyetlen nő nyomát sem; a mi érthetővé teszi, hogy a nő csaknem teljesen hiányzik a műveiből.

Egy legenda szerint, a mely épp úgy általánosan el van fogadva, mint a mysticismusáról szóló, Gogoly az önsanyargatástól és a bőjtöléstől kimerülve halt meg. Jó forrásból azonban úgy tudom, hogy hagymázban húnyt el. A betegségének természete épp oly kevésbé ismeretes, mint a lelki állapota, utolsó éveiben. Az emberek megszűntek e hatalmas agyba betekinteni, a melyből régóta eltűntek a képek és az örömök. Azon korban, a melyben mások a feladatuk teljesítéséhez fognak, ő befejezte a magáét; ő is gyorsan leélte magát, mint nagyon sok orosz. Bizonyos titok-

¹ Turgenyev. Az *Összes művei* moszkvai kiadásának I. kötetében a 64. lapon.

zatos végzet lebegett a nemzedékének valamennyi írója felett. Golyó vagy kardvágás, idegbaj vagy tüdővész, tragikus baleset vagy megmagyarázhatlan kórság öli meg őket a negyvenéves életkor táján. Oroszország úgy bánik a gyermekeivel, mint a növényeivel, pompásan kifejleszti, sietteti a virágzásukat, de nem engedi megérni és korán elsenyveszti, mikor a nedv még buzog bennük. Róla, a gyermekeiről és az eszméikről is el lehet mondani azt, a mit a bölcsész írt egy szegény lángelméjű nőnek: „Ön előre fel van áldozva, mert nincs egyensúly a szelleme és a cselekvése közt“.

Vasziljevics Miklós termőképessége harminczhárom éves korában, a *Holt lelkek* megjelenése után már tönkre ment; negyvenhárom éves korában az élete kialudt. Az eset nem okozott nagy feltűnést. A császári kegy elfeledte ezt az író; 1848 óta mindenki gyanusnak tartotta. Megrótták a moszkvai kormányzó azért, hogy a temetésen teljes diszben jelent meg és elkísérte a koporsót. Turgenyevet száműzték a jószágaira büntetésül egy levélért, amelyben az elhunytat nagy embernek nevezte.

Az utókor ezt a címet megerősítette. Vajjon milyen helyet kell kijelölni Gogoly számára az irodalmi Pantheonban? Merimée „a legjobb angol humoristák“ közé sorolta. Ez a rang túlszerénynek látszik előttem, hacsak nem a kritikus Swiftre célzott, a mi tisztességes és igazságos volna. Én szeretném az orosz író természetes mestereihez hasonlítani és középmagasságra állítani Cervantes és Le Sage közé. De ez még kissé korán van. Tudnánk élvezni Don Quixotet, ha a spanyolországi dolgok nem hatoltak volna be három század óta a francia irodalomba? Gyermekkorunk óta

nevetni készülünk, mihelyt valaki egy alguazilról vagy egy alkaderól kezd előttünk beszélni, Gogoly egészen új világgal mulattat bennünket Nehéz hozzáférköznünk; ismeretlen erkölcsök, közös kapcsolat nélküli személyek egész serege, egy tömeg név vonul el előttünk, a melyek annál idegenszerűbbek, mert tréfás czélzást tartalmaznak. Az olvasó ne keressen itt olyan csábokat, mint Tolsztoj és Dosztojevskij műveiben találunk. Ezek nem az eredetet, hanem az eredményeket mutatják nekünk; azért hatnak meg bennünket, mert emberiek, legalább az európai történelem mostani percében: a betegség, a melyben szenvednek, túláradt az országuk határain; a lelkiállapot, a melyet tanulmányoznak általánosulni kezd a nyugaton, bizonyos pontokon mellettünk haladnak, másokon előttünk járnak. Gogoly messzebb van, elmaradt, ha nem a történetíró szemüvegén át nézzük: ő alapjában és összes tulajdonságainál fogva kizárólag orosz.

Hagyjuk őt tehát Oroszországban. Ott a legnagyobbak az újonnan érkeztek közt az atyjukat és a meszterüket üdvözik benne. Neki köszönik a nyelvüket, a mely finomabb és összhangzatosabb lesz Turgenyevnél, de eredetibb, változatosabb, erőteljesebb ama prosairónál, a ki először idomította. A mi az eszméket illeti, elmondtam már, mit kell azokból Gogolynak tulajdonítanunk. Ő abban a pillanatban jelent meg, mikor a hazája bizonytalanságban lévén az iránt, hogy mivé lesz, önmagát sem ismerte és mintegy vajudott; ez a durva kezű orvos megszabadította a terhétől, megmutatta neki, hogy mit kell szeretnie, megbélyegezván azt, a mit gyűlölnie kell. A szó legjobb értelmében realista író a kellő eszközt nyújtotta korunk gondolkozásának és művészetének; éles szem-

mel látta annak alkalmazását a jövőben, sőt megpillantotta azt is, hogy mi lesz az eredménye, — legalább Oroszországban, — a tünetek és az emberek pontos megvizsgálásának, a melyet ő kezdeményezett. A ki ebben kételkedik, gondoljon a következő mondatra, az utolsók egyikére, a melyeket a tolla leírt *Egy szerző vallomásai*-ban: „Nyomoztam az életet a valóságában, nem a képzelem álmaiban és így elérkeztem Ahhoz, a ki az élet forrása“.

NEGYEDIK FEJEZET.

A „negyvenes évek.“ — Turgenyev.

Mialatt Gogoly kimult a csöndességben és elhagyatottságban, azon évek alatt, a melyek 1843-tól a krími háborúig terjedtek, a szelleme szétterjedt Oroszország felett, megtermékenyítette az elméket és egész legióját nemzette a regényíróknak. Nem hiszem, hogy az irodalomtörténetben párja volna ez erőteljes, gazdag rügyfakadásnak. Mindazon írók, a kik negyven év óta¹ virágoztak egyazon perczben jelennek meg és indulnak el ugyanazon lobogó: a „természeti iskola“ lobogója alatt. Daczára az eszmék szétágazásának és mindegyik véralkat saját eredetiségének, e művészek közös tannak hódolnak és hívek maradnak a programhoz, a melyet Gogoly és Bjelinszkij állapítottak meg. Bármilyen legyen is későbbi fejlődésük, mindig reájuk ismerünk bizonyos családi vonásról, és egy kitörülhetlen jelről: ezek a „negyvenes évek“ emberei. (Bocsánat ezért a sajátságos kifejezésért, mely az orosz nyelvből átment ama francziába, a melyet Pétervárott és Moszkvában beszélnek; megkimél egy

¹ Ismételve megjegyezzük, hogy Vogüé könyve 1886-ban jelent meg.

körülírástól; szünet nélkül alkalmazták, hogy egy szóval felidézzék egy egész nemzedék, egy évtized képét, a melyből a mai Oroszország összes eredetét származtatja.) Ezek az írók magukba szívták ezen évek nemes illúsióit, aztán szenvedték az elnyomatást; a szívük emelkedett és fájó maradt. Az 1820-ki költői nemzedék a személyiség érzetéből merítette az ihletét, regényírók 1840-ki nemzedéke az övét az emberi érzésben találta, — abban, a mit társadalmi részvétnak lehetne nevezni.

Mielőtt azon elsőrangú írókat, a kiket ez a kor-
szak hagyott örökségül a mienknek, külön választanók, hogy egyenkint tanulmányozhassuk, meg kell jelölnünk a kialakulásuk közös elemeit. Vessünk egy általános pillantást arra a különös mozgalomra, a mely őket előkészítette; másodrendű társaik közül emlékezetben fogunk tartani némely neveket, a melyeknek a tehetség vagy a szerencse kevésbbé kedvezett, de a melyekre visszatérnünk e tanulmányok fonalán az igazság parancsolja.

I.

Az 1848-dik év közeledtével Oroszországot se kerülte el a világ általános forrongása. Európa alig sejtette, hogy ott egy gyöngye visszhang felelt a társadalmi lankadtság kiáltására. Ez a nagy, néma ország úgy él, mint a befagyott folyói: a jég alatt, láthatlanul és hallhatlanul; e folyók is hat hónapig mintha megállnának, de a mozdulatlan jégpánczél alatt a víz folyik, lények mozognak és születnek, az élet tünetei nem szűnnek meg benne. Éppen így a nemzet is; annak a szemeiben, a ki csak a felszínt látta — és ki látott volna egyebet Oroszországban,

abban a korszakban? — a nemzet élettelen és hallgatólag volt I. Miklós keze alatt; a feszes egyenruha egyetlen redője se mozdult. És mégis, a nyugateurópai eszmék behatoltak a nagy falon, a becsempészett könyvek kézről-kézre vándoroltak az iskolákban, az irodalmi társaságokban, sőt az ezredekben is.

Az orosz egyetemek akkoriban kevésbé dajkák voltak, felköltötték a kedvet a tudományokhoz, de nem bírták azt kielégíteni; legjobb tanítványaik csüggedten hagyták oda és elmentek a német egyetemekre tartalmasabb táplálékot keresni. Az is divat és általános meggyőződés volt, hogy a könnyű szláv elméket némi kevés német ólommal kell súlyosabbakká tenni. Maga a közoktatási ministerium is nagy költéssel küldte a jelöltjeit Berlinbe, vagy Göttingenbe. Ezek a fiatal emberek aztán visszatértek, teletömve humanitárius bölcsészettel és szabadelvű kovácsszal, felfegyverkezve eszmékkel, a melyeknek nem vehették hasznát a hazájukban, — hazajöttek elégedetlenül és kötekedő kedvvel.

A ministerium nem fogyott ki a csodálkozásból, mint a tyúk, a mely kacsákat költött ki. Nyugateurópa e gyanus missionariusait a csendőrség figyelmébe ajánlották és másokat küldtek külföldre, hogy ugyanazon iskolákban művelődjenek. Az irodalom kedvencz típusainak egyike a *Bursch*, a ki visszatér Németországból és magával hozza a testvérei számára az ígért földjének éretlen szőlőjét. Már Puskin is vázolta őt, könnyűvérű gunyorával, *Anyegin*-ben, Lenszkij alakjában:

„Bizonyos Lenszkij Vladimir, — tisztán Göttingeni lélekkel, — csinos fiú, élete virágkorában — Kant követője és költő. — A ködös Németországból

— a tudás gyümölcsét hozta haza, — merész álmokat, lelkes beszédet, lángoló és kissé bizarr szellemet — és fűrtökben a vállára hulló fekete haját.“

Turgenyev később remek arczképeket fog rajzolni erről a fajtáról, a melyet természet után tanulmányozott Berlinben, a hol Bakunin volt a tanuló társa. E tanuló, visszatérvén, köröket alakítottak, a melyekben megvitatták a külföldi elméleteket, halk és szenvedélyes hangon és beavatták az otthon hátra maradtakat. Mindazok, a kik azzal dicsekedtek, hogy gondolkodnak, egy érzékfeletti bölcsészeti híveinek vallották magukat, a melyet Hegeltől, Feuerbachtól, Saint-Simontól, Fouriertől és Proudhontól kölcsönöztek. A legbölcsebbek Steint és Haxthausent olvasták. — „Inkább a cipőket nélkülözném, mint ezen apostolok könyveit“ — írta egy tanuló.

Ez a metaphysika természetesen konkrétebb és közvetlenebb érdekű gondolatokat palástolt el. A két nagy intellectuális iskola, a mely az akkori Oroszországért küzdött egymás ellen és politikai pártok létezését pótolta, ebben a korszakban alakult és két táborra osztotta a szellemeket. Az egyik a slavophil iskola volt, a mely Kirjejevskij, Somjékov és a két Akszakov körül csoportosult, Karamzin nézeteit vallotta és tiltakozott Csaadajev hazafiatlan istenkáromlásai ellen; ezen iskola előtt semmi sem létezett a szent Oroszországon kívül, a mely a valódi keresztény szellem egyedüli letéteményese és a melyet egy mystikus jel a világ újjáalkotójává avatott fel. E levitákkal szemben folyvást nőtt és gyarapodott a szabadelvű és nyugateurópai iskola, a pogányok tábora, a melyben a levegő tele volt reformokkal, merész tagadással és forradalmi eszmékkel.

Megkimélem az olvasót az osztályok és alosztályok ismertetésétől, a melyek közt nagyon nehéz eligazodni, annál inkább, mert minden pillanatban változnak a világfelfedezők változékony eszméivel együtt és mert voltaképen egészen mást jelentenek, mint a mit szószzerinti értelmük szerint jelenteni látszanak. Ha ama kor embereinek életrajzait olvassuk, folytonos evolútiójukat látjuk a „hegelianus jobb oldalról“ a „hegeliánus baloldalra“. Ez a szentesített műnyelv; azt hiszem, egyszerűbben mondhatjuk, a szabadelvűségről a radicalismusra. De minthogy a politikai és sociális viták el voltak tiltva Oroszországban, a szabadelvű iskolák kénytelenek voltak a bölcsészet köpenyébe burkolózni és hieroglyph nyelvet venni tőle kölcsön. Ha ama kor irodalmi és metaphsikai vitáit meg akarjuk érteni, folyvást a titkos kulcs segélyét kell igénybe vennünk; a vitatkozók belsejükben csakis a politika tiltott gyümölcsére gondolnak és azt ezerféle módon igyekeznek felismerhetlenné tenni, hogy a censor észre ne vegye, mikor Feuerbach valamelyik fejezetét vagy a Faust második részének egy-egy versét magyarázzák. Ezek a byzanci vitatkozásokra emlékeztető hajszálhasogatások nem alkalmasak arra, hogy világosabbakká tegyék a máris nagyon homályos eszméket, még azon esetben sem, ha ezen utóbbiak nem kettősértelműek. Mikor ama korszak polemiáit és általában az összes orosz polemiákat olvassuk, szinte azt képzeljük, hogy egyikét ama ballet-jeleneteknek látjuk magunk előtt, a melyekben határozott körvonalak nélküli alakok mozognak háromszoros fekete fátyol mögött, a melyet a színpad elején lebocsátottak, hogy ábrázolja az istennőket eltakaró felhőket.

Az 1848-ki orosz szabadelvűiek folytatták az 1825-ki deczembristák hagyományait, mint a jakobinusok a girondistákéit. Semmi se mutatja hívebb mértékét az idő és az eszmék előhaladásának, mint a különbség e két nemzedék forradalmi eszménye közt. A deczembristák aristokraták voltak, a kik egy elegáns forradalomról ábrándoztak és egyedül csak a Londonban és Párisban divatos csecsebecsék, alkotmány, parlament, szószék után áhitoztak. Ezek a testőrségi ezredek álmaikban elvonulni látták La-Fayette szürke lovát és alkotmányos sisaktollát, ezek az egyetemi hallgatók, a kik Rousseau *Társadalmi szerződésével* és a physiokraták elméleteivel foglalkoztak, az ő óriási és nehézkes Oroszországuk számára ama törékeny gépezetek egyike után vágytak, a melyeket Sieyès abbé gyártott. Játsozták az összeesküvőt, mint gyermekek szokták, a játék gyászosan végződött; az összeesküvők ábrándos reményükért Szibériában vagy a számkivetésben bűnhődtek.

A felforgatás szelleme újból elaludt húsz évre; mikor felébredt, új álmokat látott; ezúttal a szegény öreg világ teljes újjáalkotását tervezte. Az oroszok a demokrata és a socialista hitet kapták Európától, s azt annál nagyobb hévvel karolták fel, mivel megfelelt a fajuk minden ösztönének, a szívük minden hajlamának: nem vették észre, hogy az idegen vegyülék kivetközteti e hajlamok legjobbjait a természetükből. A nyugateurópai socialistikus iratok által tévútra vezetett 1848-ki forradalmárok mámorosakká lettek a socialista elméletektől és erkölcsileg száműzték magukat egy sivatagba, a melyet terméketlenné és sivárrá tett az abstractió és a tagadások. A nemzetközi elmélet miatt szem elől

tévesztették az orosz valóságot. Szavataik a népről hamisan hangzanak, mert a moszkvai jakobinusok át meg át vannak hatva a tizennyolczadik század rationalista és vallástalan szellemétől; nincs bennük semmi a Dosztojevszkij vagy Tolsztoj komoly és teljesen evangéliumi szánakozásából, a mely megveti a szabadelvű ellenzékies szalmacsépelést. Ezek igazán szerető realisták, amazok gyűlölködő ideologok voltak, a kikben az emberszeretet átalakult gyűlöletté a társadalom iránt. Úgy hiszem, hogy ez a különbség lényege, a mely szerint az orosz írókat két táborra kell osztanunk: a külső és a belső táborra.

Mindazonáltal az éles különválás csak később jött létre, 1848 előtt néha nagyon nehéz megkülönböztetni egymástól az árnyalatokat, a lázroham kirázta mindezeket a fiatal embereket, még azokat is, a kik az életkoruk előrehaladtával leginkább áttértek az ellenkező irányra. A balszárny legelső sorában Bjelinszkijt, Herzent és Bakunint találjuk.

1843-tól fogva Bjelenszkij fokozatosan letér az istentagadó és komor radicalismus felé; akkoriban elnevezték őt orosz Marat-nak. Ha a mellbaja 1847-ben meg nem öli, valószínűleg Szibériában végezte volna az életét, mint számos barátja. — Herzen a gondolatai merészségét bebizonyította *Ki a hibás?* című regényében. 1848 február 24-ke előtt elutazik Szt.-Pétervárról, résztvesz mint műkedvelő a római és párisi forradalmakban és ezen utóbbi városban írja a *Szovremenniknek* a *Levelek-et az Avenue Marigny*ből; 1849-ben Proudhon *Voix du peuple*-jének munkatársa lesz és közrebocsátja leghíresebb és legnagyobb feltűnést keltett művét: *A tulsó partról*, ezt a szenvedélyes vádiratot az orosz kormány ellen. A bi-
ro-

dalomból száműzve, vagyonától megfosztva, mint Oroszország képviselője belép az európai forradalmi bizottságba, melynek tagjai Mazzini, Kossuth, Ledru-Rollin és Orsini voltak. Herzen nagy agitátor volt a tollával, de a cselekvéstől idegenkedett; szellemes pamphletje, a *Harang*, sokáig nyugtalanította és mulattatta az irányadó osztályokat: tehetségének túlfinom minősége miatt nem bírt nagy hatást gyakorolni az orosz népre.

Bakunin volt a valódi orosz; szerette a forradalmat magáért, mint Barbès, összeesküvő volt hivatásból, kedvtelésből. Jelszólul ezt választotta: „A rombolás szenvedélye teremte szenvedély“. Előbb jobbparti, később balparti Hegelianusnak vallotta magát, 1841-ben Németországba ment, de minthogy a németeket túlzottan theoretikusoknak tapasztalta, átköltözött Párisba, itt tüntetett a lengyelekkel, a miért Guizot kiutasította; a komoly államférfi e rendszabályt a következő kijelentéssel igazolta: „Ez egy erőszakos ember“. Meghiszem azt! Bakunin 1848 után visszatért Oroszországba és a legelőbbre haladott csoportokhoz csatlakozott: Caussidière, a ki értett a dologhoz, a következő szavakban fejezte ki bámulatát: „Milyen ember! egy forradalom első napján valódi kincs, másnap agyon kellene lövetni“. — Majd ismét elment, más népeket felbujtogatni. Prágában a socialista panslavismust hirdette és a zendülőkkel együtt harczolt Windischgrätz katonái ellen. Az osztrák rendőrség elől megmenekülvén, Drezdába sietett, részt venni a forradalomban. Egy ízben, Párisból Prágába utazván, felzendült parasztokat látott Bakunin, a kik egy kastélyt ostromoltak. Nem is kérdezte, miért ostromolják, hanem leugrott a kocsijáról, szervezte a

zendülőket (azelőtt tüzértiszt volt), segített nekik felgyűjtani a kastélyt, aztán tovább utazott. Szászországban halálra ítélték, de a halálbüntetést börtönbüntetésre enyhítették, aztán kiadták őt Ausztriának. Tíz hónapig ült az olmützi börtönben, de nem bírták kicsikarni tőle a várt vallomásokat, Ausztria kiadta Oroszországnak, itt a pétervári fellegvár kazamatáiba zárták; II. Sándor trónraléptekor elküldték Irkuezkba, a hol meg is halt. Guizot igazat mondott: Bakunin erőszakos ember volt.

Mások kevésbbé erőszakosak és mégis összevegyülni látszanak a „negyvenes évek“ forradalmi előcsapatával. — Két vagy három évi időközökben, a naturalista iskola összes fiatal írói egy-egy socialista regénynyel kezdik pályájukat; e keserű hangulatú irányregények a lényeg tekintetében sokat köszönnek George Sand és Eugène Sue befolyásának, a forma tekintetében azonban hívek maradtak Gogoly realismusához. Szaltijkov (*Scsedrin*) a szatirikus, kinek humorisztikus iratai azóta oly nagy sikert értek el Oroszországban, a hirnevét a *Bonyolódott ügy-gyel* alapította meg. E regény hősnője egy asszony, a ki eladja magát, hogy megkeresse a férje és a fia kenyerét. Grigorovics az *Anton Goremijko*-ban dramatizálja a muzsik állapotát és prózában írja le a szivrehatóan fájdalmas képeket, a melyeket Nekraszov versbe szed. Turgenyev ugyanezen tárgyat diszkrétebb kézzel kezelte *Egy vadász elbeszélései*-ben.

Piszemszkij első novellája a *Bojárok kora* védőbeszéd a szabad szerelem mellett; láthatólag az *Indiana* szerzője sugalmazta, éppen úgy, mint Herzen regényét: *Ki a hibás?*

Mialatt a regényírók elkábították a képzelőtehet-

séget, Petrasevszkij egy komolyabb fegyvert kovácsolt: *Az idegen kifejezések szótárát*, ezt a romboló gépet a mult századbeli taktikából vette át és oly nagy hatást vártak tőle ő és a barátai, a milyent Voltaire *Dictionnaire philosophique*-je idézett elő. Petrasevszkij neve szorosan egybe van kötve az 1848-ki összeküvéssel, a melynek ő volt a lelke, ebben a meghiusult kísérletben lyukadt ki az eszmék egész forrongása. Dosztojevszkij életének ismertetésénél természetes alkalmam lesz visszatérni ezen epizódra.

Ez vetett véget a „negyvenes évek“ izgatott álmainak: Oroszország ismét mély álomba merült; a kérelhetetlen elnyomás megszüntette a szellemi élet legcsekélyebb látszatát is. Ez az élet csak I. Miklós cár halála után ébredt fel újból. A leginkább kompromittált forradalmárok külföldön találtak biztos menhelyet, a gyanús írókat, — és valamennyien ilyenek voltak, — börtönbüntetéssel sujtották vagy száműzték, többen közülök Petrasevszkijt követték Szibériába; a legszerencsésebbek közé tartozott Turgenyev, a kit a jószágaira száműzték és Szaltiikov, a kit Viatkába „belebeztek“. Még a szlavofilokat is elsodorta a vihar, Szamarint a fellegvárba csukták *Levelek Rigából* című czikkeiért, a melyekben ugyanazt a politikát, hirdette, a melyet később követtek a balti tartományokban: a küzdelmet a germán elem ellen. Samekovnak megtiltották, hogy a verseit kinyomassa és fennhangon felolvassa „másnak, mint az anyjának“. Cserkaszkijt, Akszakovot rendőri felügyelet alá helyezték; a moszkoviták hosszú szakálai, a melyek a hazafias programjukhoz tartoztak, nem részesültek jobb sorsban, mint az irataik: senkinek se volt szabad hosszú szakált növeszteni.

A kormány megszüntette a tudományos missiókat és a zárandoklásokat a német egyetemekre, a melyek éppen nem váltak be. Nagy Péter az alattvalóit külföldre küldte, hogy magukba szívják Európa szabad levegőjét: I. Miklós czár az övéit erőszakkal visszatartotta; útleveleket csak a legnagyobb nehézségek leküzdése után lehetett kapni: egy-egy útlevél ára ötszáz rubel volt. A birodalom egyetemeiből, a melyekbe csak meghatározott számú hallgatókat vettek fel, sőt a papnöveldekből is száműzve volt a bölcsészet oktatása. A klasszikai tanulmányokat hasonló ostracismus sujtotta; a történelmi munkák és közlemények a betiltással egyértékű ellenőrzés tárgyai voltak; a tizenyolczadik vagy a tizenkilenczedik század történetére vonatkozó munkák közzététele feltétlenül tilalmas volt.

A mi a sajtót illeti, elképzelheti az olvasó, hogy ennek a története ebben a korban igen röviden egybefoglalható. Egész Oroszországban csak hét hirlap létezett; ezek az apró lapocskák a legártatlanabb napihireken élösködtek. Alig találunk bennük néhány célzást a magyarországi és később a keleti háborúra. A legelső vezérczikk 1857-ben jelent meg az *Északi méh* című hirlapban; ez az újítás oly merész volt, hogy a cenzorokat egészen készületlenül lepte meg. A cenzura szigoráról és gyermekességéről hosszú és mulatságos fejezetet lehetne írni. A „szabadság” szót mindenütt, minden értelmében és alkalmazásában egyszerűen törölték, mint a „király” szót a franczia rémuralom alatt; a kényuralom gyermekessége mindig egyenlő, akár felülről, akár alulról gyakorolják. Bizonyos operák gyanusan hangzó czimeit és dalainak szövegét megváltoztatták. A vámhivatalokon elkobozták a

zsebkendőket, a melyekre a pápa és a külföldi fejedelmek arczképei voltak nyomtatva. Az elkobozást azzal okolták meg, hogy oly czélra használtatnak, a mely ellenkezik a tisztelettel, a melylyel mindenki tartozik e magas személyiségek iránt.

Ezek az évek, a melyeket elneveztek a „cenzurái rémuralom“ korszakának, azóta sok tréfa tárgyai voltak az oroszoknál; de azoknál, a kik még fiatalságuk lelkesedésétől és illuzióitól felhevülten átélték, mindig fenmaradt a bizalmatlan tartózkodás az eszméik világos kifejezésétől és a szomorú alaphang, a melyet a későbbi műveikben találunk. Egyébiránt a szigor enyhítése, a mely a cenzura kezelésében II. Sándor uralkodása alatt bekövetkezett, kezdetben csak nagyon viszonylagos szabadságot engedett az íróknak, ez magyarázza meg azt, hogy mikor 1854. után ismét összejöttek és bátrabban lélegzetek, ösztönszerűleg visszatértek a regényíráshoz, mint az egyetlen módhoz, a mely lehetővé teszi a sorok közti olvasást. Ebben a kényelmes keretben kell keresnünk Oroszországban az egykorú eszmék összegét a bölcsészetről, történelemről és politikáról. Ezt hangsúlyoznom kell majd alább is, mert ez fogja igazolni a tanulmányaim terjedelmét és azt, hogy az olvasó figyelmét kérem a tisztán képzelni művek számára. A regényben és csakis itt fogja megtalálni Oroszország történelmét az utóbbi félszázad alatt. Ha e regényes műveket e szempontból fogjuk olvasni, akkor beleéljük magunkat ama közönség hangulatába, a melynek számára irattak.

Ez a közönség oly törvények szerint okoskodik és gerjed szenvedélyre, a melyek többé nem a mieink. Mi nem követelünk a regénytől egyebet

annál, a mit az ember minden művészeti alkotástól követel a civilizacio ama fokán, a melyre eljutottunk: finom izlésű időtöltést, gondolataink elterelését az élet valódi érdekeitől, gyors és külső benyomásokat; mi úgy olvassuk a könyveket, a mint az arra menő egy képet megnéz a műáros kirakatában, egy pillanatilag, felületesen és futólag. Az oroszok más-kép hallgatják az írókat, mint mi. A mi nálunk fényűző élvezet, az náluk a lélek mindennapi kenyerere. Ez a nagy irodalom aranykora, a mely létezett valamennyi nagyon fiatal népnél, Ázsiában, a görögöknél, a középkorban. Az író fajának vezetője, zavaros gondolatok nagy sokaságának korlátlan ura és egy kissé a nyelv megalkotója; költő a szó régi és teljes értelmében, — *vates*, költő, proféta. Az eszmék világába újonnan érkezett, vezetésre vágyó és az emberi lángelme hatalmát illetőleg illusiókkal teljes, naiv és komoly olvasók értelmi vezetőjüktől valamely tant, életokot követelnek és az eszmény teljes leleplezését. Oroszországban a társadalom élén álló kis csoport talán már régóta utolérte és el is hagyta a mi dilettantizmusunkat, de az alsóbb osztályok most kezdenek olvasni, és hévvel, hittel és reménynyel olvasnak, mint mi olvastuk *Robinson* tizenkétéves korunkban. „Szűz talaj ez“, mondár óla egyik regényírójuk. Az érzékeny képzelmekekre egész erővel hat a könyv, benyomása nem tompul el, mint nálunk, a hirlapirodalom még nem szórta szét az eszméket és nem gyöngítette a megfigyelő erőt, az orosz olvasó nem hasonlít össze, tehát hisz. Az *Apák és fiúk* vagy a *Háború és béke* elolvasása után mi azt mondjuk, hogy ez csak regény. A moszkvai kereskedő, a falusi pap fia, a vidéki kisbirtokos szemeiben, hol a könyves polczon, Puskin, Gogoly,

Nekraszov néhány kötete képviselik az emberi szellem enciklopediáját, ez a regény egyike a nemzeti biblia könyveinek, oly epikai fontossággal és jelentőséggel bír, mint Eszter története birt Izrael népe, Ulysses története az athéni nép, a *Rózsa* vagy a *Róka* regénye a francziák ősei előtt.

Az olvasó meg fogja nekem bocsátani ezen általános fejtegetéseket, a melyek szükségesek voltak, mielőtt áttérünk az újkori három nagy orosz íróra, a kik megérdemelték, hogy a nemzet örökbe fogadja. A kíváncsiságunkat sok más író is felébreszti a „negyvenes évek“ nemzedékéből, mely 1854. után újból elindult a dicsőség útján. Első sorban Goncsarovot kellene ismeretnünk, az *Oblomov* című és annyira jellemző regény szerzőjét; Piszemskijt és főműveit, a melyeknek czíme *Ezer lélek* és *A forgószélben*; Osztrovszkijt, a regény- és vigjátékirót, a ki ötven év óta uralkodik az orosz színpadokon és mindjárt utánuk Szolokubot, Grigorovicsot, Pecserszkijt, a papi és zárdai élet krónikását, Potjesint és versenytársait a *Narodnikik*, a népies erkölcsök festőinek csoportjából. Mindnyájan többet érdemelnek néhány sornál a vezéreiknek szentelt kötetben; időhalasztást kérek tőlük. Irányzataikkal már meg fogunk ismerkedni, mikor tanulmányozni fogjuk ama két csoport legeredetibb képviselőit, a melyek közt ezen írók ide s tova ingadoznak: Dosztojevszkij meg fogja mondani, hogyan dolgoznak a slavofil és nemzeti iskola bajnokai, Turgenyev pedig meg fogja mutatni, hogy mások oroszok tudnak maradni a nélkül, hogy Nyugateurópával szakítanának, realisták, a kiknek szívéen fekszik a művészet és a kiket az eszmény gyötör. Ő a szabadelvű iskolából került elő, a mely őt magának követeli, de a páratlan művész, a ki

lassankint kibontakozott minden kötelékből, magasan lebeg az apró házi czivakodások felett.

II.

Vannak semmiségek, színek, zörejek, a melyek soká maradnak a szemben vagy a fülben és végül leszállnak a lélekbe. Egy este, egyik kisoroszországi postahivatalnál előfogati lovakat váltottam. A postamester leányától, egy ukrainai kis parasztleánytól, a ki bájos nemzeti öltözkét viselte és a nyakáról lefüggő ezüst rubellel játszott, ivóvizet kértem; egy félig telt palaczkot hozott és arra a mozdulatra, hogy a vizet egy pohárba töltse, a szalag, a melyen a rubel függött, meg-megérintette a palaczk nyakát, az ezüst pénz a palaczkhoz ütődött és az üveg csodálatosan világos, szelid és csengő hangot adott! A leányka elragadtatva nevetett és megpróbálta a hangot ismételni. Távozás közben folyvást hallottam azt a csengést, mely lassankint halt el, mint a csalogány éneke, egy oroszországi estén, a néma táj felett.

Turgenyev iratait olvasván, eszembe jutott az a hang, a melyet az üveg adott az ezüst pénz érintésére. Éppen ilyen hangot adott ez a harmonikus lélek is, mikor egy-egy gondolat megérintette. Nagyon is korán tört ketté ez a csodálatos hangszer! Az orosz föld visszakövetelte Franciaországtól Turgenyevet, a ki csaknem a mienk volt és visszavitte őt a maga mély csöndjébe, az orosz tél elborítja őt nehéz hószemfödőjével; ez az orosz föld, a maga jegével, a mely gyorsabban lezárja a sirokat és a havával, a mely elkülöníti őket az élőkől, úgy látszik, hogy minden más földnél jobban érti, hogyan lehet a halottak emlékét kitörölni; tőle

nem kellene kívánni, mint a fiatal görög nő sirverse kívánja, hogy legyen könnyebb a hamvagnak. És Szergievics Iván mégis kétségbeesett volna attól a gondolattól, hogy másutt fogja aludni örök álmát: hiszen annyira szerette szülőanyját, Oroszországot! Az író tehetsége, legjobb műveiben, nem volt egyéb, mint e föld közvetlen kisugárzása, a dolgok költészetének spontán megnyilatkozása, nincs a munkái közt egyetlen lap, a melyen Gribojedov kifejezése szerint, érezhető ne volna „a haza füstje“.

Ennélfogva a nemzedéke sokáig inkább őt hallgatta, mint vetélytársait. Csalódnék, a ki e hűség okait abban keresné, a mit tehetségnek nevezünk: primitív és szenvedélyes olvasói közt vajjon hányan lehettek olyanok, a kik a tehetséggel, a forma művészetével, a gondolat finomságával törődnek? Az irodalomban épp úgy, mint a politikában, a nép ösztönszerűleg azon embereket követi, a kiken érzi, hogy az övéi, a kik az ő véreből és szelleméből valók, a kiknek jó tulajdonságai és hibái az övéivel azonosak. Szergievics Ivánban megtestesültek az orosz nép tulajdonságai, a naiv jóság, az egyszerűség, a sorsában való megnyugvás. Ő, mint közönségesen mondani szokták, áldott jó lélek volt; hatalmas elméjén gyermeki szív uralkodott. Sohasem érintkeztem vele a nélkül, hogy mind jobban meg ne értettem volna az evangélium fenséges mondásának értelmét a lelki szegényekről és hogy ez a lelkiállapot hogyan bír egyesülni a tudománnyal és a művész kiváló képességeivel. Az önfeláldozás, a szív és a kéz nagylelkűsége, a testvériség, — mindez oly természetes volt nála, mint valamely szervi működés. Úgy látszott, mintha a mi óvatos és szövevényes világunkba, a melyben min-

denki fel van fegyverkezve az élet harczára, az Ural valamelyik pásztortörzséből hullott volna alá ez a szelid, szórakozott nagy gyermek, a ki az ég alatt úgy követte az eszmét, mint a pásztor követi a nyáját a pusztákon.

Külsőleg e magas termetű nyugodt aggastyán, kissé durva vonásaival, mintegy kőből faragott fejével és mély kifejezésű szemeivel bizonyos orosz parasztokra emlékeztetett: a nagyapára a ki a patriarchális családokban az asztalfőn ül, a kit azonban a gondolat munkássága megnemesített és átalakított, mint azokat a hajdankori parasztokat, a kik beálltak szerzeteseknek, később szentekké lettek és a kiknek dicsőfényes képmásait a templomok ikonosztázain láthatjuk. Mikor legelőször láttam ezt a jólelkű óriást, a hazája megtestesült képét, csak nagynehezen birtam magamnak számot adni a benyomásomról, úgy rémlett előttem, mintha egy muzsikot látnék, a kire lehullott egy szikrája a lángésznek, a ki hirtelen felemelkedett a szellem legmagasabb tetőpontjára, a nélkül hogy útközben valamit veszített volna veleszületett tisztalelkűségéből. Ő a ki annyira szerette a népét, bizonynyal nem érezte volna magát megsértve ez összehasonlítás által.

És most, mikor eljutottam oda, hogy irodalmi működéséről beszéljek, szeretném eldobni a tollat. Megmondtam, hogy ez az ember a tökéletes jóság volt. Miért halmozzak reá egyéb dicséretet és mi az a szellemi ügyesség, a melyet oly nagyra tartunk? De ez a szív megszűnt dobogni, kevesen vannak, a kik ismerték, és ők is emberek, a kik csakhamar feledni fognak és meghalnak. Meg kell mutatni a túlélőknek azt, a mit e szív önmagából hátrahagyott a képzelem műveiben.

E művek száma jelentékeny, kitartó munkásságról tanuskodik. A legutolsó teljes kiadás tíz kötetből áll¹; tartalma: regények, novellák, drámai és kritikai vázlatok. E kötetek közül azokat, amelyek legméltóbbak arra, hogy fenmaradjanak, a szerző felügyelete alatt nagy gondnal fordították francziára. Turgenyev az egyetlen orosz író, a kiről öröm beszélni Franciaországban beavatott olvasók előtt. Egyetlen idegen író műveit sem olvasták Párisban annyira és oly nagy élvezettel.

A Turgenyev név már a tizenkilencedik század elején lett ismertté az irodalomban. A regényíró egyik rokona Ivanovics Miklós, a ki I. Sándor czár uralkodása alatt kitüntette magát az állam szolgálatában, belekeveredett az 1825-iki összeesküvésbe, s miután I. Miklós száműzte, élete végnapjait Párisban töltötte, ott írta meg a nagy művét, melynek czime *Oroszország és az oroszok*. Becsületes, előkelő szellemű, de kissé korlátolt látkörű és illúziókban élő ember volt, egyike a legőszintébbeknek ama nemzedékből, mely 1812. után egyszerre szabadelvű lett. A száműzött hű maradt barátaihoz, a kik Szibériában bűnhődtek lelkesedésükért és a messze távolból védelmezte őket, elméleteiket, főleg a jobbágyok felszabadításának nagy elvéért folytatta a harcot hevesen és fiatal rokonának csakis a családi hagyomány fonalát kellett újból felvennie azon a napon, mikor első könyvével meghúzta a jobbágysági intézmény halálharangját.

A Turgenyevék falusi birtokos nemesek módjára éltek jószágukon az orel-i kormányzásban. Itt született Szergievics Iván 1818-ban, itt nőtt fel teljesen szabadon és magányosan. Orel vidéke, melyet a regény-

¹ Szalajev testvérek kiadása tíz kötetben. Moszkva 1880.

író oly gyakran és oly nagy kedvteléssel irt le, jó föld. Még Nagy-Oroszországhoz tartozik, de már érezni lehet, hogy a dél ege nincs messze, az éjszak szigorú és a szélsőségek közt mozgó természete itt lép érintkezésbe a déllel és némileg igyekszik mérsékelni magát és mosolyogni. A fekete föld itt kezdődik és a síkság végtelenségébe terjeszti ki termékeny szántóföldeit, melyek nyáron búzatengerré változnak át. A tölgyfa megjelenik és erőteljesebb kinézést ad a satnya füzes erdőknek. Keleten, Jelec és a Don forrásai felé gyönyörű völgyek vannak, melyekben éjjelenként nagy tüzeket láthatni. Orel egyike a lótenyésztési központoknak, a fiatal parasztok és csikóik egész nyáron e posványos legelőkön kóborolnak. Nyugaton a Deszna hatol be a csernigovi őserdők közé; a csinos kis folyó visszatükrözi a brianszki kolostorok képét, aztán fenyők és nyárfák következnek, annyian, a mennyit a századok e sok mértföldnyi kiterjedésű területen létrehozhattak. Ezen erdők nedves talaján a tavasz oly nagy mennyiségű fűvet és virágot fakaszt, a milyent a világon sehol se láttam. Alig hogy a havat elolvasztják a nap sugarai, ez a gazdag föld szinte megittasul a szerelemtől, a nedv buzog mint a vér a fiatal ereken; a diadalmas élet a fák alatt kifakad színben, illatban és suttogásban; a természet ittassága elkábitja az embert; a vadász vagy a szénégető, a ki a sűrűségbe téved, mind oly véznának, oly szomorúnak látszik! . . .

Itt-ott a jól megmunkált síkságon egyes „úri fészkekre“, mindig egymáshoz hasonló lakházakra akadunk; a fából vagy téglából készült főépülethez néhány lépcső vezet, a homlokzat pártafala bádoggal van fedve, oldalt egy harangtornyocska emelkedik;

némelykor, ha az „uraság“ gazdag és pénzt költ-
het javításokra, a zöld tető alatt az egész ház
vakító fehérre van meszelve, de leggyakrabban a
kerületi bank jelzálogintézetének követelése pusztítják az uraságot és a házát, a mi azonnal meglát-
szik a repedéseken, a kihullott téglák hézagain, vagy
a fenyőfával való foltozásokon és a csalánon és egyéb
gazon, a mely a lépcsők közt felburjánzik.

A ház mögött egy hársfasor az országútig elnyúlik,
a ház előtti kert, melyet néhány nyárfa és fűzfa díszít,
lejtősen terjed a poshadó tóig, melynek vizét a
nád közt, mintha soha semmiféle szél se háborgatta
volna. Nyugodt és csendes marad, mint az urasági
házban tengő család élete, eltűri, hogy a felette elvo-
nuló felhő reggel rózsapirosra, napközben szürkére
fesse, úgy látszik, hogy ha a ház eltűnnék, ez az
öreg tükör akkor is megőrizné a képét, merő szokás-
ból, sőt a partjain felnövekedett gyermekek emlékét
és gondolatait is. Talán ezért ragaszkodik az orosz
ember annyira e szerény bölcsőhöz; később, mikor a
nagyvilágba kerül, noha a lelke, természeténél fogva
kóbor, valami mégis visszahúzza őt ezen egyhangú
láthatár felé.

Turgenyev gyermekkorát ezen „úri fészkek“ egyi-
kében töltötte, a melyek csaknem valamennyi regényé-
nek keretét képezik. Az akkori divat szerint francia
és német nevelői voltak, szegény ördögök, a kiket ta-
lálomra szegődtettek, a kik olyan dolgokat tanítottak,
a miket maguk se tudtak és a kiket a nemesi
házakban „mutató cselédség“ gyanánt tartottak.
Az anyanyelvet nem nagyon becsülték, a kis fiú egy
vén komornyikkal olvasott legelőször orosz verseket,
titokban. Szerencséjére, valódi nevelését a pusztákon

nyerte azoktól a vadászoktól, a kiknek elbeszélései később, az író tolla alatt megannyi remekművekké lettek. Az erdőkben és az ingoványok közt kóborolva és a császármadarakra vadászva, a költő tudtán kívül elsajátította ama formákat, a melyekbe később az eszméit öltöztette. Vannak gyermeki képzelőtehetségek, a melyekben, mialatt a gondolat még alszik, a benyomások csöppenként lerakódnak, mint éjjel a harmat; mihelyt a világossággal elérkezik az ébredés órája, ezek a gyémántok a legelső napsugártól csillogni kezdenek.

Szergievics Iván, a komolyabb tanulmányok korába lépven, a moszkvai iskolákat és a pétervári egyetemet látogatta. Mint legtöbb kortársa, ő is Németországba ment, a nevelését befejezni; 1838-ban Berlinben találjuk őt, a hol igyekezett Kant és Hegel bölcsészétét megemésztetni.

Szellemi állapotáról e korszakban hirt ad egy önéletrajzi töredékben, a melyet a művei élén bocsátott közre. Ama feszélyezett formák alatt, a melyeket az orosz gondolat ölt, mikor bizonyos kényes valóságokat biz a sajtóra, ez a töredék leleplezi előttünk egy egész nemzedék titkát és tudtunkra adja, hogy melyik táborban fogja az író legelőször kitűzni a zászlóját.

„A mozgalom, a mely magával sodorta az én nemzedékemhez tartozó fiatal embereket a külföldön, a régi szlávokra emlékeztet, a kik elmentek a tengeren túl, főnököt keresni maguknak a varégek közt. Mindegyik közülünk érezte, hogy a földje (nem beszélek hazáról általában, hanem mindegyikünk erkölcsi és értelmi örökségéről) *nagy és gazdag, de rendezetlen*

volt.¹ A mi engem illet, mondhatom, mélyen éreztem, mily hátrányos volt a szülőföldről való kiragadtatásom és az összes kötelékek erőszakos széttépése, a melyek az addigi környezetemhez fűztek; de nem lehetett egyebet tenni. Ez a lét, ez a környezet és főleg a kör, a melyhez tartoztam, a vidéki földbirtokosok és jobbágyság köre semmit se nyújtott, a mi visszatartott volna. Ellenkezőleg: minden, a mit körülem látam, felébresztette bennem a nyugtalanság, a fellázadás, — szóval az undor érzetét. Nem ingadozhattam soká. Vagy alávetnem kellett magamat, nyugodtan tovább mennem a közös kerékvágásban, e taposott úton, vagy kitépnem magamat gyökerestül, ellökni magamtól mindent és mindenkit, ha mindjárt azt koczkáztatnám is, hogy sok dolog elvész, a melyek kedvesek a szívemnek. Az utóbbira szántam el magamat . . . Fejjel lefelé bevetettem magamat a „német tengerbe“, hogy megtisztuljak és újjá szülessek és mikor végre kijöttem a vízből, „nyugateurópai“ voltam és mindig az is maradtam . . . Nem szívhattam be többé egyazon levegőt azzal, a mitől irtóztam, nem élhettem vele szemközt; talán nem volt elég önuralmam, elég jellemerőm, hogy ezt tehessem. Minden áron el kellett távoznom az ellenségtől, hogy a távolból annál biztosabb csapásokat mérhessek rá. Ezen ellenség az én szemeimben meghatározott alakkal birt, ismert nevet viselt; az én ellenségem a jobbágyi jog volt. E név alatt osztályoztam és gyűjtöttem össze mindent, a mi ellen el

¹ Ez a történelmi és Oroszországban közmondásos frázis, a melyet a szláv küldöttek állítólag mondtak, mikor felkérték a varég főnököket, hogy jöjjenek el őket kormányozni.

voltam szánva mindvégig küzdeni, a mivel — megesküdtem, — hogy soha se fogok békét kötni. Ez volt az én hannibáli esküm, a melylyel akkoriban nem egyedül én kötöttem le magamat. Elmentem Nyugateurópába, hogy ezt az esküt annál jobban teljesíthessem . . .“

Ki volt mondva a nagy szó: az író nyugateurópai (*zapadnik*) lesz, Japhet pártjára áll Sém ellen, Nagy Péter módszere mellett fog harcolni a hazafiak ellen, a kik a nagy chinai fal mögött sánczolták el magukat. Az orosz polemiák és a pártok műnyelvét kell ismernünk, ha meg akarjuk érteni, mily viharokat támaszthat ez az ártatlan elnevezés és mennyi tintát és epét ont naponkint. Ez a szó „nyugateurópai“, a szerint, a mint az egyik vagy másik tábor álláspontját foglaljuk el, felvilágosult embert, vagy átkozott árulót jelent. Őrizkedni fogok a pör eldöntésétől, annyival inkább, mert szerintem itt csak szóvita körül forog az egész, a füst által elvakított harczosok könnyű szerrel kiegyezhetnének, ha vissza bírnák nyerni hidegvérüket. A józan észnek, a jó törvényeknek, a jó könyveknek nincs meghatározott hazájuk; mindenki onnét veszi ki, a mi az övé, a hol megtalálja; az emberiség közös alapkészletéből és aztán a saját belátása szerint használja.

Ha e vallomás-töredékeket olvassuk, kísértetbe jövünk nyugtalankodni a költő jövője felett; e mondatok mögött a politika vészes moráját véljük hallani, vajjon nem fogja-e a nagy csábító leterelni igazi útjáról? Szerencsére nem terelte le. Turgenyev sokkal inkább irodalmi ember, sokkal szemlélődőbb és józanabb volt, hogysem belerohant volna abba a dula-kodásba, a melybe az ember meggyőződésekkel megy

és a melyből érdekekkel kerül elő. Egyetlen pontban megtartotta az esküjét; borzasztó csapást mért a jobbagyi jogra; ezen ellenség ellen szent volt a háború és ebben valamennyien egyetértettek.

Turgenyev, Oroszországba visszatérvén, az akkori szemlékben bocsátotta közre legelső kísérleteit — természetesen verseket, a melyekkel kiérdemelte Bje-linszkij felbátorítását. Azonban a fiatal múzsa hangja nem igen hatolt keresztül és csakhamar kimerült; az író hősies és teljes áldozatot hozott, a próza mestere műveinek végleges kiadásában egyetlen fiatalkori versének sem adott menhelyet. Kevésbé szigorú volt néhány vigjáték és magánjelenet iránt, a melyeket ugyanezen időben írt, de midőn a kiadónak megengedte a közzétételüket, egyúttal szerényen figyelmeztetett bennünket, hogy nincs tehetsége a drámairáshoz. A vallomás indokolt: a visszatartott és árnyalatozott hang, mely könyvben oly ékesen szóló, nem alkalmas a színpadra. Néhányat a darabok közül előadtak annak idején, de egy se maradt meg a műsoron. Szergievics Iván, miután újra külföldre utazott, a pétervári szemlék egyikének elküldött néhányat azon elbeszélések közül, a melyek később a nevét híressé tették: *Egy vadász elbeszélései*-t.

Ezeket a kis gyujtogató szereket egyenkint becsempészték 1847-től 1851-ig, a költészet lobogója alatt, eleinte a közönség nem vette észre rejtett értelmüket, még a mindig éber cenzurát is megtévesztették. Mindenki csak egy elsőrangú irodalmi kísérletet látott bennük, egy hangot, a mely egészen új volt Oroszországban. Gogoly befolyása kétségkívül érezhető volt a fiatal szerző irmodorán és a természetről való felfogásán: *Az esték a majokban* voltak e műfaj mintái.

Az orosz föld nagy és szomoru szimfoniája volt ez is, de ezúttal a művész felfogása volt másféle. Többé nyoma sincs Gogoly érdes humorának, a képei őszinte népiességének, lelkesedése fellobbanásainak, a melyeket a gúnyos ötletek hirtelen lehűtöttek; Turgenyevnél nincs sem torzítás, sem lelkesedés; diszkrétebb hang és titkolt meghatottság; a tájakat és embereket a halvány esti világosságnál látjuk, mintegy eszményi ködben, mindazonáltal mégis élesen vannak körvonalo-
lozva és szinte összpontosulnak a fáradhatatlan szem-
lélő szemgolyóiban. A nyelv is gazdagabb, hajléko-
nyabb és puhább, eddig még egyetlen író sem vitte
fel a kifejezés ily magas fokára. Nem a Puskin sza-
batos és átlátszó prózája ez: Puskin sokszor olvasta
Voltairet és visszaemlékezett az olvasmányaira. Tur-
genyev mondatai lassan, kéjelegve folynak tova,
mint a nagy orosz folyók az erdők és nádasok közt
a víz tükrébe hullott virágokkal, elsodort fészkek-
kel, napfényes foltokkal, a parti tájak hosszúra nyuló
képével és ismét hirtelen eltűnnek az árnyékban; e
mondatok meg-megállnak, hogy felszedjenek mindent,
a mi útjukba akad, méhdongást, egy-egy éjjeli madár
sikoltását, szellőt, a mely ellebben, hizelegve érint és
elenyészik. A természet nagy hangregiszterének vala-
mennyi akkordját képes visszaadni az orosz nyelv,
hangszerének számtalan segédeszközeivel, a hajlékony
jelzők, a költő szeszélye szerint egymásba olvasztott
szavak, és a népies hangfestés segítségével.

Hangsúlyozom azt, a mi e könyv főereje: a könyv
maga nem egyéb, mint a föld éneke és néhány szegény
lélek suttogása, a melyet közvetlenül meghallunk.
A szerző a szülőföldjének szívébe vezetett bennünket
és itt egyedül hagy ezzel a vidékkel, ő maga mintha

eltűnt volna, de ha nem ő, hát ki hámozta ki a dolgokból és ki hozta a felszínre azt a titokzatos költészetet, a mely bennük rejlik, de a melyet oly kevesen tudnak látni és mink itt világosan látunk? *Egy vadász elbeszélései* számos francia olvasót gyönyörködtettek, pedig mily színteleneknek látszanak a fordítás és az ország nem ismerésének kettős fátyola mögött. El tudok képzelni magamnak egy kievi vagy kazáni művelt embert, a ki soha se járt Oroszországon kívül és orosz fordításban olvasta George Sand falusi regényeit, a melyek némi rokonsági viszonyban állnak Turgenyev regényeivel: Mit mondhat a *Petite Fadette* és *François le Champi* ennek az embernek? Hogyan érezheti ki e regényekből a Berry földje illatát? Csak az, a ki a Szergievics Iván műveiben leírt vidékeket ismeri, képes igazán bámulni a művészetét, a mely minden egyes lapon visszaadja a saját egyéni benyomásaink szabatos ellenpróbáját és újból felidéz lelkünkben minden kedélyizgalmat, a melyet éreztünk és érzékeinkben minden finom illatot, a melyet e tájon magunkba szívtunk.

Ebben az eszmemenetben mindennek előtt idéznem kell a *Bjerzin lug* című kis elbeszélést. A *Bjerzin lug* az a rét, a melyen a fiatal parasztok meleg nyári éjszakákon a méneseket legeltetik. A vadászuink el-tévedt az esti ködben, sokaig kóborol a magányos pusztaságokon, az árnyék tüneményei játékot űznek vele; végre tüzet pillant meg az ingoványos legelőn, a tűz körül a kis pásztorok tanyáznak, a vadász letelepedik a tűz mellett, alvást színlel és kihallgatja a beszélgetéseiket. A gyermekek a lobogó máglya körül lekuporodva történeteket beszélnek el, a milyeneket éjjel után szokás elmondani. Nem mintha félnének, óh nem;

hanem a folyó felől hallatszókó éjjeli hangok, a halászmadarak sikoltásai, a kutyák vonítása, mikor a farkas jön a lovak körül szimatolni, különféle gondolatokat keltenek bennük. A láthatatlan jelenléte hatást gyakorol ezen egyszerű lelkekre és most eszükbe jut az orosz falu valamennyi babonája; beszélgetnek a *russzalkákról*, a vízi tündérekrol, az erdei szellemekrol, a *domovoiról*, a zörgő manórol és Vanja pajtásrol, a ki tavaly ölte magát a vízbe és a kis halászokat hívogatja, csalogatja a folyó mély sodrába. Az elbeszélés körülbelül középén van a dajkamesék és Hoffmann meséi közt és mégis más: természetesebb, komolyabb; a költő végtelen ügyességgel a kellő hangulatot keltette bennünk, megszólaltatta a földet, mielőtt a gyermekeket megszólaltatta volna és úgy fordul a dolog, hogy a föld és a gyermekek ugyanazt mondják; e kis fiúk csakis a régi szláv világ tolmácsai, a kik a saját módjuk szerint újra költik az *Igor énekét*, a régi kor e pantheisztikus hőskölteményét, a melytől az egész orosz költészet származott. E közben az éjszaka elmúlik, a szellem feszültsége megszűnik, a világosság újjászületik és felvidítja a lelket, a felkelő nap gyönyörű leírása ragyogó fényt vet e komor és fantasztikus szimfonia végére.

A ki emberibb, szívhez szolóbb húr hangját akarja hallani, olvassa el az *Élő ereklük*-et. A vadász véletlenül belép egy elhagyott fészerbe és megpillant egy alaktalan, mozdulatlan nyomorult lényt, ráismer benne az anyja egykori szolgálójára, a ki valaha szép és vidám volt, most pedig béna és valami sajátságos betegség elsenyveszti. Ennek a csontváznak, a kit az emberek a romok közt feledtek, semmije sincs, a mi az élethez fűzné; senki se visel rá gondot; jó emberek néha

megtöltik a vizes korsóját, egyébre nincs szüksége. Hogy él — ha ugyan ezt életnek lehet nevezni — csak a szemei árulják el és a hangja, a mely oly halk, mint a lehellet, „hasonlít a mocsárfüvek susogásához“. De ebben a testmaradványban lélek lakik, a szenvedés által megtisztult, sorsában megnyugvó és a nélkül, hogy paraszt-naivságából valamit vesztett volna, a feltétlen lemondás magaslataira felemelkedett lélek. Lukéria elbeszéli a szerencsétlenségét, hogyan vett rajta erőt az ismeretlen betegség, miután egy izben, éjnek idején, kiment a fülemülék énekét hallgatni és elesett, hogyan hagyták el őt egymásután az élet összes működései és örömei. A vőlegénye sokat szomorkodott, aztán, természetesen más lányt vett nőül: mit tehetett volna egyebet? Reméli, hogy boldog. Évek óta egyedüli szórakozása a templomi harangszó és a méhek dongása a szomszéd méhesben. Néha egy fecske röpköd köröskörül a fészkerben; ez nagy esemény és több hétre anyagot szolgáltat a gondolatainak. Az emberek, a kik vizet hoznak neki, nagyon jók és ő nagy hálával viseltetik irántuk. És lassankint, csaknem vígan beszélgetni kezd fiatal gazdájával a mult emlékeiről, némi hiúsággal emlegeti, hogy ő volt a faluban a legelső tánczosnő és énekelni se tudott senki nálánál különben; megkísérli eldudolni egyik dalát.

„Az a gondolat, hogy ez a félig holt teremtés énekelni fog, önkénytelenül az irtózat érzését keltette fel bennem. Mielőtt egy szót szólhattam volna, egy vontatott, alig hallható, de tiszta és hibátlan hang rezgett a fülemben . . . Utána egy második és még egy harmadik . . . Lukéria azt a dalt énekelte, a melynek szövege így kezdődik: „A mezőkön . . .“ Énekelte,

a nélkül, hogy valami elváltozott volna a megkövült arca és folyvást merev szemei kifejezésében. Ez a szegény erőszakolt hang, a mely úgy ingadozott, mint egy vékony füstoszlop, oly fájdalmasan csengett, Lukéria annyira igyekezett beleönteni az egész lelkét!... Most már nem irtózat volt többé, a mit éreztem: kimondhatatlan szánalom gyötörte a szívemet“.

Lukéria elbeszéli gonosz álmait is, hogyan jelent meg neki álmában a halál; nem mintha irtóznék tőle, sőt ellenkezőleg, de a halál eltávozott és nem akarta őt megszabadítani. A beteg elutasít minden segítséget, melyet egykori gazdája felajánlott, nem óhajt semmit, nincs szüksége semmire, meg van elégedve mindennel és mindenkivel. Mikor a látogató távozni akar, visszahívja őt egy utolsó, igazán nőies szóval; a szerencsétlen teremtés tudja, hogy mily borzasztó benyomást kell előidéznie és keresi, hogy mi volna az, a mi még élhetne benne a nőből. „Emlékezel-e, Barin ¹, milyen szép hajam volt? Leért a térdemig... Sokáig töprekedtem; de mit tegyek vele, ilyen állapotomban? Levágtam... igen. Isten veled.“

Ezt az elbeszélést elemezni annyi volna, mint durva kézzel megfogni a pillangó szárnyát; már maga a meséje is rendkívül vékony és egyszerű; csekélység az egész, de mégis csodálatossá teszi minden, a mi benne van és még inkább mindaz, a mi nincs benne. El tudom képzelni, hogyan fogták volna fel az elbeszélés tárgyát a különböző irodalmi iskolák. Egy romantikus a régi jó időből kimutatta volna, hogy a végzet mint üldözi ezt a szerencsétlen teremtést, a kiből élő tiltakozást faragott volna a világrend ellen, egy

¹ Barin — ur, uram.

fájdalmas szörnyeteget, Quasimodót női kiadásban. Mások, Turgenyev aggkori illustris barátai nem mulasztották volna el egy kórtani értekezést írni; nagy kedveléssel bonczolgatták volna a merev tagokat, a titkos sebeket; megjelölték volna az idegrendszer összes elpusztult részeit és végül a szegény nőt hülyének nyilvánították volna. Egy hitbuzgó író vértanuvá avatta és dicsfénytől övezve, mystikus szemlélődésbe elmerülten és csak a mennyei segílytől istápolva mutatta volna be. Mindebből semmit se találunk Turgenyevnél; ő gyöngéden átsiklik a testi nyomorúságon és homályos szókkal mintegy elfátyolozza a holttestet; mikor ezt az egészen meztelen lelket látjuk, megértjük, hogy itt egy holttest van. Nyoma sincs a deklamációnak, az antithezisnek, a szerző semmivel sem igyekszik túlozni az esetet és a képzelműnkre hatni; egy véletlensége az életnek, ennyi az egész. A szegény asszony tudja, hogy a jó Istennek egyéb gondja is van ennél a kis szerencsétlenségnél; imádkozik úgy, mint azelőtt a miszticizmustól nagyon távol álló parasztasszony rendes ájtatosságával. A lényeges és legélénkebben megvilágított pont ebben az elbeszélésben, mint csaknem valamennyiben, a mindenkor szenvedni kész orosz paraszt kissé állatias, de állhatatos megnyugvása a sorsában. A művészet ezen elbeszélésben a valóság és az eszmény közt levő teljes arányosságban áll, valamennyi részlet való marad, de az egész az eszménységben lebeg. Ugyanezt mondhatjuk a másik beteg angyali alakjáról, a mely a *Vidéki orvos* epizódjában jelenik meg; itt is ugyanazon helyes mértéket találjuk, az embert, természetes állásában; a földön nyugvó lábbal és égre emelt szemekkel.

Mikor e töredékeket egy kötetben összegyűjtötték,

a közönség, mely addig tétovázott, megértette a mű jelentőségét: valaki eljött a kinek volt bátorsága kifejteni az értelmet, a mely Gogoly ijesztő tréfájában rejlett, a *Holt lelkek*-ről. Mely más nevet lehetne adni az arczképcsarnoknak, a melyet a vadász állított össze naivul önző és keményszivű kisbirtokosokból, sunyi gazdatisztekéből, munkakerülő és kapzsi hivatalnokokból; e vasmarkú társaság alatt nyomorult, szinte az emberiség színvonala alatt álló rabszolgák élnek, a kik a nyomorúságuknál és az alázatosságuknál fogva meghatók. A szerző módszere változatlanul egy és ugyanaz; bemutat minden oldalról egy felváltva nevetséges és szánalmas bamba teremést, a kinek nincsenek szükségletei, sem segélyforrásai és a ki arra van kárhoztatva, hogy mindig félhomályban éljen; a jobbágy mellett megjelenik a földesúr, egy félig civilizált bábú, különben jó fiú, a ki nem bír öntudatával annak, hogy mennyi rosszat cselekszik és a kit a környezete tett rosszá. Azt a képet, a melyet rúttá, visszataszítóvá kellett volna tenni, a szerző bájossá és igézővé tette, némileg akarata ellenére, költészetének bensőséggel teljes ereje által.

Miért voltak az élet rugói eltörve a könyv összes hőseinél? Honnét származott ez a malária az orosz síkságon? Mi volt e járvány neve? A szerző az olvasóra bizta, hogy e kérdésre feleljen. Nem lehet határozottan azt mondani, hogy Turgenyev *megtámadta* a jobbágyi intézményt; az orosz írók a viszonyoknál fogva, a melyek közt élnek, valamint szellemük sajátságos irányánál fogva, soha se támadnak nyíltan, nem érvelnek és nem szónokolnak; rajzolnak, a nélkül hogy levonnák a következtetéseket és inkább szánalmat igyekeznek kelteni, mint haragot. Tizenöt évvel később, mikor

majd Dosztojevszkij közzé fogja tenni *Visszaemlékezéseit a halottak házára*, e borzasztó visszaemlékezéseket a Szibériában töltött tíz évre, ugyanezt a módszert fogja követni, de le fogja írni élményeit egyetlen elkeseredett szó, egyetlen csöpp epe nélkül; mintha azt, a mit leír, egészen természetesnek, csupán kissé szomorúnak tartaná. Ez a nemzeti vonás, minden dologban. — Egy éjjel Turgenyev szülőföldén, Orelben, a fogadóban elaludtam; dobpergés ébresztett fel; kinéztem a piacra, egy négyszög közepén, a melyet katonaság és a mögötte álló néptömeg képezett, felállították a pellengért, egy nagy fekete faoszlopot egy vérpadszerű emelvényen; oda kötöztek három szegény ördögöt, a nyakukról egy-egy irat lógott, a mely a gonosztetteiket elősorolta. E tolvajok arczkifejezése nagyon szelíd volt, mintha nem is értették volna, hogy mi történt velük; az oszlophoz kötve igen szép alakok voltak, szláv Krisztusfejeikkel. A kipellengérezés soká tartott, a papság megjelent és megáldotta őket és mikor egy kordén visszaszállították a börtönbe, a katonák és a nép utánuk rohantak, elhalmozták őket élelmiszerekkel, aprópénzzel és nagyon sajnálkoztak rajtuk. — Oroszországban az író, a ki reformálni akar, úgy tesz, mint az igazságszolgáltatás: igyekszik bizonyítékokkal hatni és koronkint elnézést tanusít az erkölcsi bajok iránt, a melyeket leleplez. A közönség fél szóból is ért.

Ezúttal is értett: a jobbágytartó Oroszország iszonyodva látta magát az eléje tartott tükörben; elborzadt önmagától; a szerző máról holnapra híressé lett és az ügye félig meg volt nyerve. A cenzura volt a legutolsó, a ki ezt megértette, de végre megértette ő is. Az olvasó talán csodálkozni fog a cenzura fogékonyságán:

említettem már, hogy a jobbágyi intézmény el volt már ítélve Miklós csár szívében is. Tudni kell azonban, hogy a cenzura nem mindig akarja azt, a mit a csár akar, vagy legalább is később akarja, néha egy egész uralkodási korszakkal elkésik. A könyvet nem koboztatta el, de alkalomra lesett, hogy a szerzőn kitölthesse a boszúját. Gogoly e közben meghalt, Turgenyev meleg hangon írt cikket szentelt az elhunyt emlékének. Ez a cikk ma nagyon ártatlannak látszanék; a szerző művei teljes kiadásába felvették és nagy fáradságunkba kerülne felfedezni benne a bűnt, ha maga a bűnös fel nem fedezte volna egy jókedvű jegyzetben.

„E cikk eszembe juttatja, hogy egy izben Pétervárrott egy igen magas állású hölgy megjegyzéseket tett a büntetésemre és azt meg nem érdemlettnek vagy legalább is túlszigorúnak vélte. Minthogy nagy hévvel kelt a védelmemre, valaki így szólt: Ön talán nem tudja, hogy ebben a cikkben Gogolyt *nagy embernek* nevezte? — Lehetetlen! — De biztosítom, hogy úgy van. — Óh! akkor hát nincs mit mondanom; sajnálom, de belátom, hogy szigorúan kellett eljárni.“

A vakmerőségnek, hogy egy egyszerű író *nagy embernek* nevezett, az volt a következése, hogy Turgenyevet egy hónapra bezárták és azt a tanácsot adták neki, hogy menjen a jószágaira, elmélkedni. Képzelem, hogy akkor nem valami hizelgően vélekedett a társadalomról, mert gyakran igazságtalanok vagyunk a hatalom iránt, a mely a javunkat akarja. Azonban meg kell vallanunk, hogy ez a hatalom némelykor jobban előmozdítja az érdekeinket, mint önmagunk és az elfogatási parancsok rendszerint összhangzásban vannak a Gondviselés céljaival. Harmincz

évvel előbb egy számkivetési parancs megmentette Puskind, mert kiragadta őt a pétervári tékozlások közül, a melyek közt a lángelméje elhomályosult volna és elküldte a kelet verőfényes ege alá, a hol ez a lángész kipattant és kifejlődött. Ha Turgenyev a fővárosban marad, a fiatalság heve és kompromittáló barátságok talán valamely meddő politikai kalandba sodorták volna, erdei magányában pedig munkás éveket töltött, tanulmányozta a szerény vidéki életet, a melynek jellegző vonásait megrögzítette legelső nagy regényeiben.

III.

Szergievics Iván azt állította, hogy nem szereti Balzacot; lehetséges, mert a két szellem mindenben különbözött egymástól és az ember nem mindig szereti a mestert; de azt hiszem, hogy Gogoly tanítványa, a „természeti iskola“ hive ráadásul mégis vett néhány leczkét a nagy francia feltalálónál. Az orosz író is feltette magában, hogy megírja a hazája emberi vigjátékát: a nagy feladathoz kevesebb türelme és módszere volt, mint a francia regényírónak, de több szíve, több hite és az a beható ékesszólása, a mely a másikinál teljesebben hiányzott. Ha igaz az Franciaországban, hogy semmiféle történész se fogja leírhatni az apáink életét, ha ismételve el nem olvasta Balzac műveit, úgy még inkább áll ez Turgenyevről, Oroszországban, a hol az egykorú történelem néma volt, még pedig igen nyomós okoknál fogva. Mikor majd a jövő történetírói megkísérlik feleleveníteni I. Miklós cár és II. Sándor cár uralkodása első éveinek Oroszországát, csüggedten fogják tapasztalni a pozitív okmányok ürességét és hallgatását; de lesz egy tanu, a ki segíteni fog nekik, feltámasztani

a halottakat, — az író, a ki ezen átmeneti korszakban meg tudta különböztetni az alig megszületett eszmék irányát és elvont típusokban meg tudta testesíteni a kortársainál leggyakoribb lélekállapotokat. 1850 és 1860 közt Oroszország tapogatózva járt, fáradtan és nyugtalanul, mint egy eltévedt utas a késő éjjeli órákban; a láthatáron halvány hajnali világosság, utak egyes töredékei, hegycsúcsok homályos körvonalai látszottak; mindenütt e kétes órák szokásos zavara uralkodott; a hajnal várása, némelyeknél a megfontolatlan előretörekvés, másoknál a fáradság és a félelem. Jó szem kellett hozzá, hogy valaki ebben a tovavonuló csapatban megláthassa és lerajzolhassa az alakokat, a melyek előjöttek az árnyékból, valamint azokat, a melyek önkényt visszahátráltak az éjszakába és a melyeket a nappal már nem fog megtalálni. Turgenyev többet lerajzolt ezek közül; menjünk végig gyorsan az arcképcsarnokon, lapozgatván a regényekben, a melyeket ebben a korszakban írt.

A legelsőben, melynek címe *Rudin*, szerzőnk egy véralkatot tanulmányoz, a mely minden időben és minden országban található, de úgy látszik Oroszországban találta meg legkedvezőbb égalját. Ez a Rudin, a regény hőse, ékesszóló, a beszédben ügyes, de cselekvésre képtelen idealista; a saját bőbeszédűsége mámorossá teszi őt is, másokat is; úgy rohan az életbe, mint a nemes és fényes eszmék előharczoja, de az élet valamennyi próbája ellene fordul, a jellem hiánya miatt. A legjobb szándékkal és a nélkül, hogy bizonyos naiv hiuságon kívül egyéb hibája volna, oly dolgokat követ el, a melyek tisztességes emberhez nem méltók; az ember cinikusnak tartaná, mikor látja, hogy a balekjei költségén él, egy fiatal leányt

elcsábit, egy vetélytárs bántalmait eltűri, pedig ő a saját maga legelső balekje, a lelke alapjában sokkal becsületesebb, hogysem mindvégig kiaknázná a kínáló alkalmakat; hiányzik a bátorsága mind a jóra, mind a rosszra; szünet nélkül visszaesik az ürbe és a nyomorba, előregedve felismeri gyógyíthatatlan tehetlenségét és nyomorultul végzi az életét.

A regény első ötven lapja mesterműve az expozíciónak. A szerző egy kis falusi társaságba vezet bennünket, futólag megjelöli mindegyik személye helyét és jellemét; hirtelen megérkezik a várt Messiás ebben a kissé bágyadt és szürke környezetben és letelepedik, mint egy hódító; ékesszólásának röppentyűitől halványnyá lesz minden, csupán egy vén, mogorva szkeptikus vitatkozik vele és képviseli az élet prózai valóságát, örökös küzdelmében az eszményi lelkesedés ellen. Lassankint szétfoszlik a káprázat, a gyakorlati felfogású emberek megvonják bizalmukat a chimaerákkal hitegető embertől, az elcsábitottak és elszédítették még idejekorán észretérnek. Mindezen szerény mellékszemélyek türelmesen felépítik az életüket szilárd talajon, és jó jövedelmet, jó feleséget, jó barátot szereznek maguknak, míg a csodált hős, daczára értelmi felsőbbségének, fokról-fokra alásüllyed. A próza diadal-maskodott az eszmény felett. A regényíró legelső fellépésével rátette az ujját az orosz szellem legnagyobb hiányai egyikére és földijeinek hasznos leczkét adott; megmondta nekik, hogy a nagyralátó törekvések semmit sem érnek, ha nem egyesülnek a gyakorlati érzékkel, erős törekvéssel és az önuralommal.

Rudin-ban, ezen erkölcsi és bölcsészeti tanulmányban, a szerző eszméket mozgatott és felébresztette az

elmék érdeklődését; olvasói a felett töprenkedtek, vajjon képes lesz-e érzelmeket is kifejezni és a szíveket meghatni? A válasz erre a kérdésre a *Nemesi fészek* volt. Úgy hiszem, hogy ez a mű lesz legerősebb jogcíme a dicsőséghez. Maga a regény nem hibátlan, az expositió kevésbbé élénk, mint az előbbiben; a szerző sokáig időzik a személyei genealogiájánál, az érdeklődés nem ébred fel azonnal, de mihelyt a cselekvény megkezdődött, a szerző kifogástalan művészettel viszi keresztül.

A *Nemesi fészek* egyike ama régi vidéki házaknak, a melyekben a nemzedékek egymást követték. Ebben a környezetben nevelkedik fel egy fiatal lány, a ki az összes orosz regényhősnők mintaképe lesz: egyszerű, becsületes lélek, feltűnő külső alak és különösebb szellemi képességek nélkül, de megnyerő kellemmel és felfegyverezve azzal a vas akarattal, a melyet Turgenyev megtagad a férfiaktól, ellenben közös vonásul felruhazza vele valamennyi hősnőjét. Ez az akarat a legkülönbözőbb végletekig viszi őket, azon irány szerint, a melybe a sors által tereltetnek. Liza húsz éves, érzéketlen maradt egy szép csinovnik csábításai iránt, a kibe az anyja belebolondult; azonban megunván a küzdelmet, éppen azon van, hogy lekösse neki a szavát, mikor egy távoli rokona, Lavreczkij megérkezik. Ezen utóbbi nős, de már régóta elválva él méltatlan nejétől, a ki az európai fürdőkben kalandokra vadászik. Lavreczkijban semmi sincs a regényhősből, ő csak egy érett korú és érett elméjű nyugalmas, jó és szerencsétlen ember. Mindezek az emberek élnek; láttuk őket a valódi életben. Valamely titkos vonzó erő fejlődik ki Liza és Lavreczkij közt; ugyanazon pillanatban, mikor az utóbbi tapaszt-

taltabb létére rémülten ismeri fel kölcsönös érzelmük valódi nevét, egy hirlapi újdonságból értesül neje haláláról; most már szabad és még ugyanazon este a régi ház kertjében e két szívből kiröppen a vallo-más, mint mikor egy érett gyümölcs leesik a fáról. Ez a jelenet végtelen bájos, természetes és mégsem köznap. De a két szerető boldogsága csak rövid ideig tart; a hír téves volt, másnap reggel Lavreczkij neje váratlanul megjelen.

Az olvasó kitalálja az érzelmek háborgását, a melyet ez a helyzet előidéz; de nem is sejtheti azt a gyöngédséget, a melylyel a regényíró e két, feltétlenül becsületes lelket átvezeti a veszélyen. Az áldozatot meghozzák mind a ketten, a fiatal leány egész elszántsággal, a férfi kinos küzdelmek után. Most már azt reméljük, hogy az alkalmatlan és nyomorult nő el fog tűnni; a legkevésbé kegyetlen szívű olvasó is könnyörög a szerzőnek, hogy végezze ki őt valahogy. Fájdalom, a szerencsés kibonyolódások kedvelői becsukhatják a könyvet. Lavreczkijné nem hal meg, sőt nagyon vígan folytatja az életmódját. Liza a boldog életből csak egy szerelmi ígéretet fog ismerni, a mely megjelent és eltűnt egy rövid májusi éjszaka csillagaival; nem fog kárpótlást vagy megtorlást követelni, megsebzett szívét felajánlja Istennek és eltemetkezik egy zárdában.

Azt mondhatná valaki, hogy ez egy erényes történet kis leányok számára, a milyeneket Cottinné szokott írni. Egészen véve, a mese kissé öregecskének látszik, a kifejlődéseit kell elolvasnunk, hogy láthassuk, mily új művészettel és mily gondos hűséggel a valósághoz, ifjította meg a regényíró a tárgyát. Nyoma sincs az izetlen érzelgősségnek e fájdalmas elbeszélés-

ben, hiányoznak a szenvedély kitörései, diszkrét és szemérmes hang uralkodik és visszatartott meghatottság szorítja össze a szívünket,

A könyvet néhány lapra terjedő utószó fejezi be, mely mint az orosz irodalom egyik remekműve fog fennmaradni. Nyolcz év mult el; Lavreczkij egy tavaszi reggel visszatér az urasági fészekbe, a melyben most már egy új nemzedék lakik; a gyermekekből, a kiket ott hagytunk, fiatal leányok és fiatal emberek lettek, új érzelmekkel, új érdekekkel; a visszatérő, a kit alig ismernek meg, akkor toppan be, mikor a legélénkebb játék folyik: így kezdődött az elbeszélés is, úgy rémlik előttünk, mintha elülről kezdenők az olvasást. Lavreczkij leül a padra, a hol egy perczig szorongatta a kezét, a mely most egy zárdában az olvasó gyöngyeit morzsolgatja ujjai közt; a régi fészek fiatal madarai nem tudnak felelni a mulatságrontó ember kérdéseire, az eltűnt leányt elfeledték; egyéb dolguk van, elmennek folytatni a játékot. Mialatt az aggkor magánya és bánata pusztítja e holt szívet, ugyanazon szavak rajzolja ugyanazt az élő természetet, az új gyermekek új, de mindig hasonló játékait. Olyan ez, mint a bekezdő dallam visszatérése Chopin egyik sonatájának utolsó tételében.

Talán soha se tették egy különös példa által annyira érthetővé a szomorú különbséget a természet tartóssága és az ember mulandósága közt; sohasem lehetett helyesebben kiválasztott hasonlatosságon megmérnünk az idő könyörtelen rombolását. A szerző annyira egybekötött minket a mult személyeivel, hogy mindezen gyermekek, a kik előtt ugyszólván csak most nyílt meg az élet, szinte gyűlöleteseknek látszanak. Szerettem volna e lapok teljes szövegét idézni,

de elvesztik az értelmüket, ha elválasztjuk az előző lapoktól; értékesekké csupán az egész elbeszélés lassú előkészítése teszi. Mikor a könyvet végig olvastuk, hajlandók vagyunk Turgenyevre alkalmazni azon szókat, a melyeket egyik hőséről mond: „Birta az ékes-szólás nagy titkát, tudta, hogy mikor a szív bizonyos hurjait érinti, az összes többi húrok rezgenek és tompán vele együtt hangzanak“.

A *Nemesi fészek* megállapította az író hírnevét. A világ oly bizarr valami, hogy a költő, épp úgy mint a hódító és mint a nő úgy nyeri meg az emberek vonzalmát, ha szenvedni és sírni kényszeríti őket. Egész Oroszország könyvet hullatott e könyv felett, a szomorú Liza valamennyi fiatal leány eszményképévé lett; *Pál és Virginia* megjelenése idejéig kellene visszamennünk, hogy egy regényes művet találjunk, a mely ily roppant nagy befolyást gyakorolt egy egész nemzedékre, egy egész országra. Úgy látszik, hogy a szerzőnek magának sem hagyott nyugtot a hatalmas typus, a melyet megalkotott. Jeléna, *Az előestén* című regény áldozata ismét a kérlelhetlen női akaratot személyesíti. A hősnő egy komoly, zárkozott és makacs leány, a ki a magányban nőtt fel, elkerülve minden befolyást és minden akadályt megvetve rendelkezett önmagával. Ezúttal a körülmények megváltoztak; a szeretett férfi szabad, de a családja eltaszította; a mint Liza a zár-dába ment, daczára az övéi könyörgésének, úgy Jeléna a kedveséhez megy és odaadja magát neki; egy pillanatig se gyanítja, hogy a tette vétek lehet, egyéb-iránt megbűnhődik érette egy megpróbáltatásokkal teljes élettel. E jellemtanulmányokban a nemzeti vér-alkat erős megfigyelését tapasztaljuk: a férfi habozó, a nő elszánt; ő száll szembe a sorssal, ő tudja, mit

akar és a szerint cselekszik. Mindazt, a mi a mi fogalmaink szerint merészség és szemérmertlenség volna, a szerző oly egyszerűen, oly szemérmesen beszéli el, hogy az olvasó hajlandó benne csak egy férfiasabb lélek szabadságát látni; az egyenes lelkű és szenvedélyes leányok, a kiket Turgenyev képzelme alkotott, mindenre képesek, csupán a remegésre, az árulásra és a hazudásra nem.

A *Nemesi fészekben* Szergievies Iván benső érzelmei szólaltak meg; kitárta a titkos forrást, a melyet a fiatalsága alatt visszafojtott könyvek duzzasztottak. Ez a forrás kínoztá a költőt mindaddig, míg levezető csatornát talált a műveiben. Turgenyev ezután tovább tanulmányozta a társadalmi viszonyokat és a nagy szellemi lendületben, a mely 1860 körül a jobbagyság felszabadítása előtt Oroszországot felizgatta, megírta az *Apák és fiúk* című regényét. Tudjuk, hogy ez a könyv korszakot jelez az eszmék történetében. A regényíró az a ritka szerencse érte, hogy egy új szellemi állapotot tudott megfigyelni és egy elfeledhetlen típusban megrögzíteni és az a még ritkább szerencse, hogy ennek a szellemi állapotnak oly nevet tudott adni, a melyet addig mindnyájan hiába kerestek; Kolumbusz Kristóf szerencséje volt ez a Vespucci Amerigóéval párosulva. — „Mi az a Bazarov? kérdi az egyik apa, a régi nemzedék tagjai közül. — Tudni akarod? feleli fiatal fia, a rettenetes orvostan-hallgató barátja és tanítványa. Bazarov: *nihilista*. — Hogyan mondtad? — Azt mondtam, hogy nihilista. — Nihilista, ismétli az öreg, ah! igen ez a szó a mennyire képes vagyok megítélni, a latin *nihil*-ből származik, a mit nálunk a *nicsevo* szó fejez ki; ez csak olyan embert jelenthet, a ki semmit se hisz. — Mondd inkább, a

ki semmit se tart tiszteletben, jegyzi meg egy másik öreg ember. — A ki mindent a kritika szempontjából néz, válaszol a fiatal ember. — Ez egészen ugyanaz. — Nem, nem ugyanaz. Nihilista az, a ki nem hajol meg semmiféle tekintély előtt, a ki semmiféle elvet se fogad el hitágazat gyanánt, bármily tiszteletben áll is ez az elv“.

A derék Kirszanov, mint az 1820 körül virágzott classikai iskola híve, a latin nyelvben kereste a szó eredetét. Teljesebb megérthetés szempontjából azonban kutatnunk kell, mi az eredete a szónak és a bölcsészetnek, a melyet magában foglal és kifejez; e czélból visszamegyünk addig az öreg árja törzsig, a melynek egyik főága a szlávok. A nihilizmus a hindu *nirvana*: a primitiv ember csüggeteg meghódolása az anyag hatalma, az erkölcsi világ sötét-sége előtt és a *nirvana* szükségképen előidézi a legyőzött dühös reactióját, a vak erőlködést a mindenség szétrombolására, a mely őt agyonnyomja és zavarba ejti. — De nem akarok visszatérni a tárgyra, a melyet fentebb már érintettem és a mely nagy terjedelmű fejtegetéseket igényelne. Ezenfelül a nihilizmus, a mely oly borzasztó módon ismertette meg magát velünk, Turgenyev híres könyvében csak mint embrio létezik.

Az olvasó figyelmét csupán a regényíró egy másik kifejezésére kívánom irányozni, a mely meglepően találó és bővebb felvilágosítást nyújt, mint a *nihilista* elnevezés, a mely oly általánossá lett. Mint a szerző összes regényeiben úgy itt is egy fiatal leány szerepe a legszebb, az érzelem és józan ész tekintetében; egy ízben Bazarov barátjával beszélgetvén, egy naiv fiúval, a ki nihilistának véli magát, mert a

mestere aphorismáit ismétli, ez a fiatal leány egyszerre így szól hozzá: Lássa az ön Bazarovja reám nézve idegen és ön maga is idegen ő reá nézve. — Miért? — Hogyan is fejezzem ki magamat? . . Ő vadállat, mink pedig, ön és én, megszelidített állatok vagyunk. — Ez a hasonlat egy egész kötetre való értekezésnél világosabban kimutatja az árnyalatot, a mely az orosz nihilismust elválasztja a hasonló elmebeli betegségektől Bölcs Salamon napjaitól a mi napjainkig. Ez a Bazarov, ez a cinikus, elkeseredett kedélyű, egyébiránt bátor, aljasságra képtelen parasztfiú, a ki mindenre rövid mondásokat köpköd, felváltva majd népies, majd tudományos nyelven és kevélységből elfojtja szívének ösztöneit — voltaképen és alapjában egy hirtelen tanulttá lett vadember, a ki ellopta a fegyvereinket. Turgenyev hőségének nem kevés közös vonása van Cooper Fenimore némely rézbőrűjével, csak hogy ez olyan rézbőrű, a kit égetett bor helyett Hegel és Büchner tirádái részegítettek meg; a ki a művelt világban sebészi késsel jár-ke, a helyett hogy tomahawkkal rohanna az emberekre. Mikor majd Bazarov fiai „tényekkel fognak propagandát csinálni“, teljesen hasonlók lesznek a mi nyugateurópai forradalmárainkhoz; ha közelről nézzük őket, látni fogjuk a megkülönböztető árnyalatot a vadállat és a megszelidített állat közt. A mi legdühösebb forradalmáraink csak veszett ebek; az orosz nihilista ellenben farkas és ma már tudjuk, hogy a farkas veszettsége veszélyesebb.

Lássuk, hogyan viselkedik a két nagy megpróbáltatásban, a melyekben őt a szerző bemutatja: a szerelemben és a halálban. Egy szép, kaczer, unatkozó asszony, a kit ez a sajátságos hódítás ingerel, mert ő maga is kissé nőstény farkas — mint Turgenyev

több hősnője, elkezd játszani a vadállattal; az eszménység e gúnyos rágalmazója, a ki a bámulatát csak ezzel a felkiáltással tudta kifejezni: Lelkemre, remek test; beillenék egy boncztani múzeumba! — most megsebesült a szíven. — Bazarov megbotránkozik ezen az érzésen, a mely ellen egyik módszer sem nyújt segílyt; a kritikai magyarázat épp oly kevéssé, mint a tagadás; azután a fájdalom által legyőzve úgy tesz mint a farkas, a mely a zsákmányára éhezik; gyanakodva távozik, majd ismét visszatér, hallgatagon és lángoló vágygyal; e közben elszalaszt kedvező pillanatokot, a melyeket mások sikerrel kihasználtak volna, és egyszerre a legkevésbbé alkalmas pillanatban állatias ugrással rohan a prédájára; a kaczer nő kisiklik a kezei közül, ő pedig lehorgasztott fejjel eloson, rágódva a megsértett kevélységen és a magányban csöndesen emészti magát. És Bazarov halála? Egy hagymázban meghalt ember hulláját bonczolván vérmérgezést kap; tudja, hogy veszve van; ez a komor, néma, büszke haláltusa is a vadállat haldoklása, a mely a golyójával a sűrűségbe menekül; a *Farkas halála*, a hogy De Vigny Alfréd az ő fájdalmas stoicismusával felfogta és lerajzolta: „Nyögni, sírni, imádkozni, egyformán gyávaság, teljesítsd erőlyesen hosszú és nehéz feladatodat; — aztán, úgy mint én, — szenvedj és halj meg szótlanul.“

A nihilista tovább megy a stoikusnál; nem teljesít feladatot mielőtt meghalna, nincs a miért érdemes volna fáradni.

A regényíró művészetének egész törekvését arra irányozta, hogy egy sajnálatraméltó, de éppen nem gyűlöletes alakot rajzoljon. Ha akár csak egyetlen vonást kitörlünk a képből, ez a megvetése minden-

nek, a mit tisztelünk, ez az embertelenség türhetlennek látszanék előttünk; a megszelidített állatnál elfajulás, a megtanult szabályok elfeledése volna; a vadállatnál ez csak veleszületett lázadási ösztön; a szerző ügyesen lefegyverzi erkölcsi felháborodásunkat a végzet ezen áldozata, ezen elme ellen, a melyet a tudomány olyan hirtelen ért, akár a szélhűdés.

A költő érzelmessége kárpótolja magát az *apák* alakjaival, a derék emberekkel a régi jó fajtából, a kik félénken nézik az új áramlatok forrongását és iparkodnak azt gyöngédséggel visszaszorítani. Turgenyevnél ezelőtt soha sem ért el ily magas fokot a teremtmény erő, a legapróbb részletekig beható megfigyelési képesség. Szeretnék példákat idézni, de ez nagyon nehéz dolog, mert Turgenyev megvetette a hatásvadászatot, mindegyik részletet csak az egészhez való discret közrehatás tesz értékké. Mindazonáltal bemutatok két mellékalakot, a melyek megkapó élethűséggel tűnnek fel egy pillanatig a regényben. Az első alak, a melyet szerzőnk valóban az akkori életből vett ~~át~~, egy magas állású sz.-pétervári hivatalnok, jövődöbeli államférfi, a ki a vidékre ment megvizsgálni a közigazgatást.

„Ilies Máté azok közé tartozott, kiket akkoriban „fiataloknak“ neveztek, alig volt túl a negyvenéves életkoron, máris a legmagasabb állású hivatalok elnyerésére törekedett és rendjelet viselt a melle mindkét oldalán. Igaz, hogy az egyik külföldi volt és pedig a legközönségesebbek közül. Mint a kormányzót, a kinek működését felülvizsgálni jött, úgy őt is „haladó“-nak tartották és noha már fontos egyéniség volt, mégsem hasonlított a legtöbb fontos egyéniséghez. Rendkívül jó véleménye volt önmagáról, hiúsága nem ismert

határt, de egyszerűséget szenvedett, felbátorító módon nézett az emberre és elnézően tudta a mások beszédét hallgatni; oly jólelkűen nevetett, hogy az első pillanatban „jó fiúnak“ lehetett volna tartani. Mindemellett, nagy alkalmakkor tudott — mint mondani szokták, — port hinteni az emberek szemébe. — Az erélyesség szükséges, mondá ilyenkor és hozzátette francziául: „Az erély az államférfi legelső tulajdonsága“. — De daczára ennek a leggyakoribb esetekben felsült, mindegyik kissé tapasztaltabb csinovnik, tetszése szerint az orránál fogva vezethette. Ilcs Máté nagy bámulattal beszélt Guizotról; igyekezett mindenkinek értésére adni, hogy ő nem tartozik a megcsontosodott, elmaradt burokratákhoz, hogy megfigyeli a társadalmi élet mindegyik nevezetesebb megnyilatkozását stb. Ezt a szótárt könyv nélkül is teljesen tudta. Sőt az egykorú irodalomról is tudott beszélni, noha csak bizonyos szórakozott leereszkedéssel, mint mikor például: egy érettkorú ember utczai suhanczok csödületével találkozik és egy pillanatra közéjük vegyül. Egészben véve, Ilcs Máté nem különbözött érezhetőleg az I. Sándor korabeli államférfiaktól, a kik Szvecsinné estélyeire eljártak és reggel azzal készültek elő az ottani társalgásra, hogy egy-egy fejezetet olvastak el Condillac műveiből; csupán a modor volt nála másféle: korszerűbb. Ilcs Máté ügyes és ravasz udvaronc volt, egyéb semmi; a közdolgokhoz egy csöppet sem értett, a nézetei merőben értéktelenek voltak, de a saját ügyeit bámulatosan tudta kezelni, e tekintetben senki se járt túl az eszén. Nem ez-e a fődolog?“

A másik alak X. herczegné. A róla szóló bekezdés finom és élethű női tanulmány.

„Könnyelmű, kaczer nőnek tartották, valóságos dühvel engedte át magát minden élvezetnek, tánczolt, míg a fáradságtól le nem rogyott, nevetett és tréfálkozott a fiatal emberekkel, a kiket ebéd előtt egy félig világított szalonban fogadott és éjszakánként imádkozott, sirt, néha reggelig járt fel s alá a szobájában, hasztalan keresvén helyet, a hol nyugodhatnék és a kezeit tördelve bánatában vagy pedig halványan és dideregve ült imakönyve előtt. Reggel ismét átváltozott nagyvilági nővé, felöltözött, elment hazulról, csevegett, mosolygott és a szó szoros értelmében eléje sietett mindennek, a mi egy pillanatig szórakoztathatta. — Még akkor is, mikor egészen odaadta magát, maradt benne valami titokzatos és megfoghatatlan, a mihez senki se birt hozzáférni. Csak az Isten tudja, mi lakott ebben a lélekben! Úgy látszott, mintha titkos erők hatalmában volna, a melyeket ő maga sem ismert; ezek az erők tetszésük szerint üztek vele játékot; az ő korlátolt elméje nem birt uralkodni a szeszélyeiken. Egész viselkedése az ellenmondások láncolata volt; ama leveleket, a melyek egyedül ébreszthették volna fel a férje gyanuját, oly embernek írta, a ki reá nézve csaknem idegen volt: a szerelem panaszos hangon beszélt bennük. Soha se nevetett és nem enyelgett azzal, a kit kiválasztott, hanem mintegy álmélkodva hallgatta a szavait és nézett reá; néha ez az álmélkodás hirtelen fagyos rémületté változott át, az arcza ilyenkor holt, szilaj kifejezést öltött; a herczegné bezárkózott a szobájába és a komornája, a ki a kulcslyukon át hallgatózott, tompán zokogni hallotta.“

Mialatt Szergievics Iván e nagy munkákon dolgozott, gyakran irt apró egyszerű történetkéket, ilyenek a *Vadász elbeszélései*. E munkás esztendőkből valók az

oly különböző hangulatú novellák, mint a *Mumu*, *A szélsőnd*, *A három találkozás*, *Az első szerelem* és sok más, megannyi könnyed aquarellkép, a melyek a festő gazdag képtárában a nagy festmények közt függnék. Ezeket a vázlatokat néha egy semmiségből, a parasztélet egy-egy vonásából, valamely futó visszaemlékezésből vagy belső visióból alkotta; a finom művésznek kitűnően sikerültek ezek a könnyedén odavetett festmények, a melyek minden nyomatékosabb színezés nélkül egyszerűen csak jeleznek egy-egy alakot, egy-egy fájdalmat, a szív egy-egy rezgését. E műfajban nem ismerek tökéletesebbet ama hatvan lapnál, a melynek czime *Aszszia*. Az egész nem egyéb, mint egy rövid visszaemlékezés a németországi diákéletre és egy félénk szerelemre, a melyet a szerelmes ember alig vallott meg önmagának. *Aszszia* egy fiatal orosz leány, egy megriasztott, bohókás élénk gyermek, a kit nem lehet többé elfelednünk, ha egyszer elolvastuk az arczképét. A tanuló találkozik vele, tudtán kívül beleszeret és mialatt habozik, hogy komolyan vegye-e őt, a szíven megsebzett gyermek eltűnik; az ifjú, a ki csak akkor értette meg őt, mikor már elvesztette, bánkodik az elenyészett árnyék után. Idézek találomra néhány sort e prózában irt költeményből, az öntudatlan érzelem előjátékát. A két fiatal lény visszatér egy sétából, a Rajna partján.

„Sokáig néztem őt; a nyugodt és szelid napvilág egészen elárasztotta. Minden vidáman ragyogott körülünk, a lábaink alatt és a fejünk felett, — az ég, a föld, a víz, azt lehetett volna mondani, telítve volt világossággal.“

„— Nézze csak, milyen pompás ez! mondám önkénytelenül mérsékelvén a hangomat.

„— Valóban pompás, viszonzá a leány ugyanilyen hangon, a nélkül, hogy felnézett volna reám. Ha mind a ketten madarak volnánk, hogyan elröpül-nénk, hogyan tovasiklanánk... elmerülnénk a kékségben. De nem vagyunk madarak.

„— Mégis nőhetnek szárnyaink, viszonzám.

„— Hogyan?

„— Majd megtudja idővel. Vannak érzelmek, a melyek felemelnek bennünket a földről. Ne féljen, önnek is lesznek szárnyai.

„— Önnek is voltak?

„— Mit mondjak?... Úgy látszik, hogy eddig még nem röpültem.

„Aszszia gondolatokba merülve elhallgatott; közelebb mentem hozzá; egyszerre azt a kérdést intézte hozzám.

„— Tud ön keringőt táncolni?

„— Tudok, felelém. Megvallom, hogy ez a kérdés meglehetősen felcsigázta a kíváncsiságomat.

„— Akkor hát jöjjön, jöjjön, mondá. Meg fogom kérni a bátyámat, hogy játsszék nekünk egy keringőt. Azt fogjuk képzelni, hogy repülünk, hogy szárnyaink nőttek...”

„... Meglehetősen későn váltam el tőle. Mikor a Rajnán át visszatértem és mind a két parttól egyenlő távolságra voltunk, azt mondtam a révésznek, hogy engedje a csónakot úszni az árral. Az öreg ember kiemelte az evezőket a vízből és a királyi folyó magával vitt bennünket. Körülnéztem, hallgatóztam, visszaemlékeztem; egyszerre valami titkos nyugtalanságot éreztem a szívemben; feltekintettem az égre; de maga az ég se volt nyugodt, a csillagoktól átlukgatva, mozgott, rezgett, borzongott. Lehajoltam a folyam fölé, itt is,

a sötét és hideg mélységekben, a csillagok ragyogtak, reszkettek; az élet izgatottsága környékezett és én magam is mindinkább izgatottnak éreztem magamat. A csónak párkányára könyököltem, a szél zúgása a fülem körül, a víz csobogása a kormánylapát alatt, ingerelte az idegeimet, melyeket a hullámok hűs ki-gőzölgése nem volt képes megnyugtatni; a parton egy csalogány dalolt, az éneke úgy vett erőt rajtam, mint valamely élvezetes méreg. A szempilláim alatt könnyek fakadtak és ezek nem voltak az ok nélküli mámor könnyei. A mit éreztem, nem a végtelen sóvárgások homályos érzete volt, a mely meglep bennünket, mikor a szív kitágul és rezg, mikor úgy rémlik előtte, hogy megérteni és szeretni fog mindent... Nem, a boldogság szomja égetett, még nem mertem a valódi nevén nevezni, de a boldogság, — a boldogság a megsemmisülésig — ez volt az, a mit akartam, ez volt, a mi gyötört... A csónak folyvást úszott, az öreg révész az evezőire lehajolva aludt...“

IV.

Ah! a szép évek, a melyek 1860 után következtek! Turgenyev álma, a jobbágyok felszabadítása, bevégezett ténynyé lett; és ez csak a nagy reformok hajnalhasadása volt. Minden oldalról új világosság hatolt be a régi szüette gépezetbe, mindenütt új rugók zöreje hallatszott, a melyek a gép működését újból megindították, a régóta visszafojtott erők és remények újból vidáman feléledtek. Ezen évek, a melyek az ország történelmére oly döntő befolyást gyakoroltak, éppen oly döntők voltak Szergievics Iván élettörténetében is; odaadta az életét, mint a regényeiben a szüzek odaadják az életüket, fentartás nélkül és

mindhalálíg. Egy mindenható barátság elszakította őt a hazájától; elhagyta Oroszországot, a hova ezentúl csak hosszú időközökben tért vissza és letelepedett előbb Badenben, aztán Párisban. A végzet teljesítette az ember, az író, a hazafi összes óhajtásait; szemtanúja volt a hazája újjászületésének; a dicsőség elkísérte őt Nyugateurópába is, műveit lefordították az összes művelt nyelvekre. Az ember azt hihette volna, hogy ha a hallgatás és pihenés ezen évei után újra megszólal, csakis Simeon szavait fogja ismételni.

De a ki azt hitte, rosszul ismeri a szegény emberi természetet és főleg a költő lelkét, a mely soha sem érzi magát kielégítve. A szív öröme abban áll, hogy egész fiatalsága alatt dédelget egy álmot, nem pedig abban, hogy ezt az álmot aggkorában megvalósulni látja. Mi közünk e színehagyott valósághoz? Turgenyev 1868-ban lépett újból a nyilvánosság elé, a *Füst* című regényével. A tehetsége még mindig a régi volt, sőt még érettebb és zamatosabb, de a lelke már nem volt többé oly nyílt és hívő, mint régente. A csalódás érzete kitör belőle már a legelső lapokon; ha más emberről volna szó, azt mondanók, hogy az epehólyagja meghasadt; ez a megjegyzés, Turgenyevre alkalmazva, túlzás volna, az ő véralkotában nem volt epe. Fájdalmas kifakadásai egy csalódott idealista megnyilatkozásai, a ki azt látta, hogy kedvencz eszméi az alkalmazásban nem tették az embereket tökéletesekké. E csalódás érzete néha az igazságtalanságig fokozódik; az elkomorult művész ezentúl bizonyos alakokat túlsötétén fog rajzolni, következőleg kevésbé élethiven, mint azelőtt. A *Füst*-ben azt az orosz társaságot írja le, a mely külföldön él és a mely nem mindig a szülőföld legjobb tulajdonságait viszi

magával: nagy urakat, kétes hírű nőket, tanulókat és összeesküvőket. A regény színhelye Baden, a hol az író ezt a világot kedvére tanulmányozhatta. A „Kursaal-tábornokok“, piknik-hercegnők, nagy szájú slavophilok, forradalomban utazó vigéczek komikus arczképcsarnokában sok élethű vonást találunk, de az egésznek a képe mégis túlzott; a mértéktartás hiánya annál érezhetőbb, mert ezek az alakok a szerző gondolatában nem kivételes típusok, hanem a magas és alantas orosz társadalom hű képviselői.

Ezenfelül a szerző módszere is megváltozott. Azelőtt, mikor az eszmék csatáit rajzolta, reánk bízta a bírói tisztet; most ő lép a helyünkbe és kimondja a véleményét. A regényíró és a drámaíró kétféleképen adhatja elő erkölcsi tantételeit: személyes közbejöttével, vagy a nélkül. Idézzünk ismeretes példákat. A *Nyomorultak*-ban Hugo Viktor a kötelességről és az erényről két ellentétes felfogást személyesít Valjean János és Javert személyében; a véleményünk ingadozhatnék viszonylagos értéküket illetőleg, de a szerző ékesszólásának egész súlyát az egyik felfogás érdekében veti a latba, ezt a felfogást isteníti, a másikat lealacsonyítja és ez által az ítéletünket kierőszakolja. Ellenben Augier és Sandeau *Poirier úr veje* című vígjátékában a becsület kétféle felfogását találjuk, két meglehetősen különböző világnézetet, a melyeket De Presle marquis és az apósa személyesítenek meg; a szerzők a háttérben maradnak és egyenlően világítják meg mind a két alakot, jó tulajdonságaikkal és nevetséges oldalaikkal, elveik erejével és gyöngeségeivel együtt: mindvégig tétovázunk az ítélkezéssel, az eszmék összeütközése felébreszti az érdeklődést. Én

azt a második módszert jobban szeretem, mert nagyobb fokú művészetet igényel. Közelebb áll a valódi élethez, a melyben az igazság soha sem áll tisztán, a jó és a rossz mindig szorosan összevegyül valamennyi táborban. Turgenyev ehhez a méltányos módszerhez alkalmazkodott legelső társadalmi tanulmányaiban; az utolsókban: a *Füst*-ben és az *Új föld*-ben szemmel láthatólag személyesen közbelép. Egy másodrendű fontosságú személyiség, mint Potugin a *Füst*-ben, van megbízva, hogy tudassa velünk a szerző véleményét és rekeszsze be a vitát.

E fentartás mellett elismerem, hogy Potugin mondásai lendületesek, józanok és okosak. A „Zapadnik“ (nyugateurópai) nekiront a tőle annyira utált slavophiloknak, nevetségessé teszi nemzeti félszégéseiket és főleg azon rögeszméjüket, hogy a legközhönségesebb dolgok is valamely mystikus tulajdonságot nyernek, mihelyt Oroszország földjét érintik. Nagyon szellemes vonásokkal tudja jellemezni ezt a balga elfogultságot, például mikor „az oroszbagariairodalom“-ról beszél, vagy mikor azt mondja: „Nálunk is kétszerkettő-négy, de merészebben, mint másutt“. Miután a regényíró a tegezét kiürítette, egy szerelmi viszonyt ír le és ebben, úgy mint mindig, az emberi szív titkai ismerőjének bizonyul. De szerzőnk itt is módszert változtatott. Azelőtt a nő csak fiatal leány korában érdekelte, csak az egyenes, őszinte szerelmet rajzolta, a mely emelt fejjel jár még akkor is, mikor a világgal daczol. Az *Apák és fiúk*-ban először adta egy nagy kaczer nő szerepét egy fiatal özvegynek, de mennyi elővigyázattal! Most, a *Füst*-ben és a *Tavaszi hullámok*-ban, a kegyetlen szenvedélyek gyötrelmeit, hazugságait, örvényeit tárja fel előttünk. A

fiatal leány itt is jelen van, — tartalékban, hogy a kibonyolódásnál megmentse a töredelmes bűnöst; de ez már csak a távoli háttérben látható halvány alak.

Némelyek e viharok zaját jobban szeretik az első regények bájos harmoniájánál: ez izlés dolga és én nem akarom lekicsinyelni a *Füst*-öt, mely egy más fajú remekmű fog maradni mindenkor; csupán azt állapítom meg, hogy az est közeledtével a költő lelke nehéz felhőket és háborgós eget tükrözött vissza. A *Tavaszi hullámok* végén, a bámulatos csábítási jelenet után, mely olyan igaz, mint az élet, mint a férfi gyöngesége és a nő ördögi hatalma, lapok következnek, melyek annyira tele vannak gyűlöléssel, hogy az ember megszánja az író, a ki képes volt mindezt megírni.

Turgenyev 1877-ben a *Wjesznik Jevropij*-ben bocsátotta közre legutolsó nagy regényét, melynek czime *Új föld*. Ha emlékezetem nem csal, a francia fordítás a *Temps*-ban előbb jelent meg, mintegy kipróbálni a talajt, az eredeti csak azután jelent meg Oroszországban, akadálytalanul. Ez a regény mutatja legjobban, mily hosszú utat futott meg Oroszország ama nap óta, mikor a censurát oly nagyon felizgatta Turgenyev levele Gogolyról. A regényíró új művével az izzó hamuba tévedt és oly útra lépett, a mely máskor egyenesen Szibériába vezetett. Becsvágya támadt leírni azt a földalatti világot, a mely már akkor kezdte nyugtalanítani a birodalmat. A megfigyelő, a ki legelőször jelezte és huszonöt évig kutatta az összes eszméáramlatokat, a melyek az orosz földből fakadtak, tartozott önmagának a feladata betetőzésével, az által, hogy megmutatta ezen áramlatok logikus folya-

matát; miután eltűntek a föld alatt, oda is kellett követni és bátran meg kellett kísérleni az alászállást az alvilágba. Egyébiránt sarkantyúzta őt az a körülmény is, hogy egy vetélytárs megelőzte; a mint látni fogjuk, az *Uj föld* közvetett válasz Dosztojevszkij regényére, melynek címe: „*Az ördögöktől megszállottak*“. A kísérlet nem sikerült teljesen. Turgenyev, tizenöt év óta távol levén hazájától, nem igen figyelhetett meg a titokzatos, csaknem hozzáférhetetlen világot minden átalakulásaiban. Ott, a hol a természet utáni tanulmányozás ritkán lehetséges, az induktív módszert kell alkalmazni. Regényírónk azzal hizelgett magának, hogy kézzel fogható alakokban rögzíti meg a nihilisták irányzatait és törekvéseit, a melyek akkor még egészen zavarosak voltak; a kép elenyészett a sötét-kamrában és nem akart megjelenni a nappali világosságban.

Ezért látjuk, legalább is az *Uj föld* első részét, homályosnak és elmosódottnak ellentétben a korábbi művek hatalmasan kidomborított körvonalaival. Szerzőnk bevezet bennünket az összeesküvők körébe Pétervárott. E fiatal emberek egyike elszerződött nevelőül egy gazdag hivatalnokhoz, a ki magával viszi őt vidékre. Nyezsdanov itt egy nemes származású fiatal leánynyal találkozik, a kivel a ház ura és úrnője úgy bánik, mint szegény rokonnal és a kit a hosszú megaláztatás elkeserített; az eszmékért inkább lelkesül, mint az apostolért; egy szép reggel mind a ketten megszöknek és úgy élnek, — szabad viszonyban — mint két testvér és a nagy társadalmi mű előmozdításán dolgoznak. Vidéki elvtársaikkal „a nép közé“ mennek. De Nyezsdanov gyöngé, álmodozó költő, a ki éjjel titokban verseket ír és nincs kellőleg

felfegyverkezve a borzasztó küzdelemre. A kétség és csüggedés gyötri, csakhamar észreveszi, hogy minden csak félreértés a lelkében; nem szereti és nem tudja szolgálni az ügyet, a melyért feláldozza magát; nem szereti igazán a nőt, a ki feláldozta magát érte és érzi, hogy alásülyed ezen áldozatkész nő becsülésében. Nyezsdanov megunta az életet, sokkal büszkébb, hogysen meghátráljon és elég nagylelkű arra, hogy minden áron szabaddá tegye a társát, mielőtt egy pillanatnyi feledékenység a szeretőjévé tenné őt, — tehát megöli magát; megsejtette, hogy egyik barátja, a kinek a lelke helyesebb egyensúlyt tart, titokban szereti Mariannát és hogy a leány viszon-szerelmét el fogja nyerni; halálos ágyán egymásba teszi e két lény kezeit, a kiket egy szellem lelkesít. A regény egy meghiusult pucscs leírásával végződik a mely kimutatja, mennyire hiábavaló és gyermekes a forradalmi propaganda a nép közt. Ez a Nyezsdanov, bármily valószínűtlennek látszik, a legelőbb és leg-igazabb alak a könyvben; ezt csakugyan természet után rajzolta a szerző az orosz fiatalság erkölcsi nyomorúságainak legmélyén.

Egyéb forradalmi alakok a félhomályban lebegnek és érthetetlen dolgokat suttogva haladnak el előttünk. Szerző a magasabb körök és hivatalos világ képviselőivel még keményebben bánik, mint a *Füst*-ben: valamennyi öntelt, nevetséges és érdemetlen; ezen elfogultság eredményei torzképek, egyensúlyhiány és téves világítás a mű összességében. Ellenben az új hit apostolai feje körül a nagylelkűség és önfeláldozás dicsfénye ragyog. Egyfelől a köznapi élet önzése, másfelől az eleven hit és komor lemondás közt az idealista író nem választhatott szabadon, szívének

melege minden elővigyázat nélkül azon oldalra sodorta el, a melyen az önzetlenség szemmelláthatóbb. Ezen egyöntetű, nyers természetű embereknek gyöngéd érzelmeket tulajdonít, melyek őket költői színben tüntetik fel, eltitkolja előttünk és önmaga előtt is a fellázító ellentéteket, a durva ösztönöket. A visiója igazabb volt azon a napon, mikor megpillantotta Bazarovot, az erdőkbe menekülő farkaséhoz hasonló arczélével. Azt hiszem, hogy Turgenyevet megtévesztette a saját érzelmessége, mikor a nihilisták jellemét rajzolta; az elméje jobb szolgálatot tett volna neki, ha elítéli eszméiket, gyermekes szónoklásait, képtelen reményeiket.

A könyv legsikerültebb lapjai azok, a melyeken a szerző tényekkel bizonyítja be az érintkezés lehetetlenségét a propagandisták és a nép közt. Az elvont okoskodások darabokra törnek a muzsik kemény koponyáján. Nyezsdanov prédikálni akar egy korcsmában, a parasztok inni kényszerítik, a nihilista a második pohár *vodka* után holtrészezen lerogy és később gúnykaczaj közepette távozik; egy másikat, a ki a faluját fel akarta lázítani, a parasztok megköttözve adják át a hatóságnak. Egyes pillanatokban Turgenyev egyenesen reá mutat a forradalmi tévedés alapokára: nihilistái a solidaritás megfontolatlan felhevülésében rögtönözve fel akarnak emelni egy tudatlan néptömeget ugyanazon fokára az értelmiségnek, a melyre ők maguk eljutottak, elfeledik, hogy csupán az idő képes ezt a csodát véghezvinni, azzal hizelegnek maguknak, hogy az idő működését helyettesíthetik kabalistikus formulákkal; agyongyöttrik magukat a lehetetlen erőfeszítéssel. A költő látja mind ezt és nagyon jól meg is érteti velünk; de éppen

mivel költő, elcsábíttatja magát az áldozat erkölcsi szépsége által, függetlenül a tárgytól, sőt az elnézése annál inkább fokozódik, minél inkább bebizonyítja ő maga az áldozat hiábavaló voltát.

Talán itt van helyén, megérinteni egy kényes pontot, a mely elől nem akarok kitérni. Bizonyos politikai revindicatiók, melyek az író sirja felett nyilvánultak, nagy izgalmat idéztek elő Oroszországban és csaknem megháborították a nemzeti gyászt keserű utóérzésekkel. Már Turgenyev halála előtt heves küzdelmet folytattak ellene a moszkvai lapok *Egy nihilista emlékiratai* miatt, melyek francia lapban jelentek meg. Ez az életrajzi töredék nem a képzelem műve; regényírónk egyik földijétől kapta, a ki az orosz börtönökből megszökött. Mint a bevezető levelében mondja, e kis munka legjobb tulajdonsága az igaz hang, a mely benne uralkodik és minden viszonyvád teljes hiánya. *Egy nihilista emlékiratai*-ban feltaláljuk azt a fátyolozott és szenvedőleges panaszt, melyről fentebb beszéltem, az oroszok lélektani kíváncsiságát, a melynél fogva a szenvedés hatását a lelkükre oly hévvel és buzgalommal tanulmányozzák, hogy elfeledik e szenvedés okozóit vádolni. Az aprólékosságokra is kiterjedő realismus van e kis munkában és a szerző tisztán látja önmagát fokozódó kétségbeesésében; e két tulajdonsága Dosztojevszkij művének némely lapjaira emlékeztet. De a száműzött munkája nem talált kegyelmet Oroszországban; sokan haragudtak Turgenyevre elnéző levele miatt és azzal vádolták, hogy egyetért az állam ellenségeivel.

Másrészről a tulzó párt igyekezett azt a hírt terjeszteni róla, hogy pénzzel segélyezett egy kártékony, államveszélyes lapot. Ez teljesen valószínűtlen. Szer-

gievics Iván keze épp oly nyílt volt, mint a szive, segélyezett válogatás nélkül minden nyomort; a ki orosz volt, nyitott ajtót, nyitott erszényt talált nála és szívélyes szókat az ajkakon, de azért hogy segélyezte az embereket, nem mozdította elő a politikájukat. Ez a finom műveltségű és előkelő gondolkozású nyugat-európai hogyan elegyedett volna vérengző és meddő összeesküvésekbe? Véleményei mindig bizonyos ködös szabadelvűségben lebegtek, a melyet húsz éves korában hozott Németországból. Sokkal hajlandóbb volt álmokban ringatózni, mint gyakorlatilag működni. Ezenfelül, a ki figyelemmel olvassa az *Új föld*-et, könnyen kijelölheti azon szélességi fokot, a melyen Turgenyev nem akart túlmenni.

E regényben egy Szolomin nevű fiatal gyári igazgató képviseli a mérsékelt eszméket és ő beszél nyilván a szerző nevében. Szolomint is magukkal ragadták a propagandisták, de józan eszénél fogva belátja törekvéseik hiu voltát; míg egyfelől legkevésbé se szereti a csinovnikokat, a kik Oroszországot igazgatják, másfelől azokhoz sincs semmiféle bizalma, a kik az orosz földet titokban aláássák; lassankint elválík az utóbbiaktól, szerencsésen kerekét old és megszabadul a végső csetepatéből és az Uralban virágzó vasgyárat meggy alapítani „bizonyos cooperatív alapokon“. Ne legyünk szerénytelenek, ne kérdezzük a jó Szergievics Ivántól, miféle alapok ezek; a regényíró azt akarta, hogy a socialistája következetes és érdekes legyen mindvégig, ennélfogva belevitte a cooperatióba, hadd csinálja tovább a dolgát, a hogy tudja; az orosz olvasó nem kíván egyebet és mindenki meg van elégedve.

De valóban, nagyon is hosszasan beszélek egy költő politikájáról. Ez az ember, a ki a szó legnemesebb

értelmében naiv volt annyi alsóbbrendű dolgot illetőleg, bizvást naiv lehetett a politikában is, és azok, a kik még tovább is vitatkoznának a zászlaja színe felett, abban a veszélyben forognának, hogy őket is naivoknak tartsák. Nem szabad csodálkoznunk, se felindulnunk azért, hogy a finom lantok hamis hangot adnak, mikor a politika otromba keze a húrjaikra téved; egyszerűen nem kell reájuk hallgatni, hogy a helyes középúton maradhassunk Plato köztársasága közt, mely száműzte a költőket és az 1848-ki francia köztársaság közt, mely az elnöki székbe ültette.

Turgenyev ezen időtájban még öt vagy hat novellát írt, melyek közül *A puszták Lear királya* a *Vadász elbeszélései* legjobb lapjaira emlékeztet, a hangulat bensőségénél fogva. Nem időzhetem mindegyik novellánál, ideje hogy visszaforduljunk és egy pillantást vessünk a művei összességére.

V.

Szergievics Iván lerajzolta az orosz társadalmat. A fogalmat, melyet róla alkotott, megtestesítette néhány általános, tipikus alakban, melyek mindig a színpadon vannak. Érdeklődéssel vehetjük őket szemügyre; a későbbi irodalom visszatért e típusokhoz, ennél fogva azt kell hinnünk, hogy híven visszatükrözik a társadalmat, vagy legalább a milyennek ez a társadalom önmagát látja. Itt mindenekelőtt elénkbe kerül a szelid lelkű, sorsában megnyugvó, aluszékony paraszt, a ki a szenvedésében megható, mint a gyermek, a ki nem tudja, miért szenved, de e mellett hamiskás és ravasz, ha a részegség el nem butította és koronkint állatias dühre is gerjed. Felette az értelmes és átlagos középosztály rétege van, a falusi kisbirtokosok és ezek

közt két nemzedék képviselői: az öreg, jólelkű, tudatlan földesúr, tiszteletreméltó hagyományaival, nagy hibáival. A hosszas megszokás kegyetlenné tette a jobbágyai iránt, ő maga is szolgálalkú, de az élet többi viszonyaiban igen derék ember.

Egészen más az ugyanazon osztálybeli fiatal ember; néha a túlgyors értelmi fejlődés szédülete a nihilismusba sodorja, a leggyakoribb esetekben tanult, búskomor, eszmékben gazdag, tettekben szegény, „mindig dolgozni készülő”, a közjó homályos és nemes eszménye felett tépelődő ifjú; ő az orosz regény kedvencz típusa. Gogolynál láttuk a születését, Tolsztojnál még fejlődöttebb állapotában fogjuk látni. A hős, a kibe a fiatal leányok szerelmesek és a kiért a regényes hajlamú asszonyok velük versengenek, nem mutatós katonatiszt, nem művész vagy pompaszerető főúr, hanem csaknem mindig a becsületes, művelt nyugodt értelmiségű és gyöngé akarató polgári sorsú Hamlet, a ki a külföldről hazatér tudományos elméletekkel a föld és a parasztok sorsa javításáról és ég a vágytól, ezen elméleteket gyakorlatilag alkalmazni „a birtokán”; mert ez a főkelléke egy regényhősnek, a ki a rokon-szenveket meg akarja hódítani: haza kell jönnie „a birtokára”, hogy ott megjavítsa a talajt és a parasztok sorsát. Az orosz ember megérzi, hogy csakis ez a jövője és itt rejlik az erő titka; de önmaga bevallja, hogy nem tudja, hogyan lásson hozzá.

Térjünk át ugyanazon osztálybeli nőkre. Az anyákról nincs mit mondanunk; Turgenyev, a regényeiben, feltűnő célzatossággal, mely a szív valamely régi sebeit árulja el, az anyákat kivétel nélkül rosszaknak vagy groteszeknek rajzolta. Költészetének kincseit a fiatal lányok számára tartja fenn. Előtte a társadalom

sarkköve a szerény körben, szabadon nevelt, egyenes-lelkű, szeretni tudó, nem regényes hajlamú, a férfinál kevésbbé értelmes, de elhatározottabb fiatal falusi leány; valamennyi regényben szerepel egy erős női akarat, mely a férfiak ingatagságát igazgatja. Nagy körvonalakban ilyen a világ, a melyet az író rajzol. És valahányszor e körben marad, az igazság hangja oly megkapó nála, hogy az olvasó, mikor a könyvet becsukja, önkénytelenül így kiált fel: „Ha ezek az emberek éltek, nem élhettek máskép“. Ez a ítélet mindenkor a legjobb szentesítése a képzelem műveinek.

A képet a magas körök egészítik ki. Turgenyev ezeket csak mellesleg érintette legutolsó műveiben; röviden, vázlatosan és sötét színekkel rajzolta. A figyelmét nem ezen oldalra irányozta és az elméje elfogult volt. Az imént még oly tökéletes fiatal leány, mihelyt a szerencse felviszi a társadalom magas rétegeibe, frivol, romlott nővé lesz, az elméje és véralkata összes különzségeivel; a férfi, a ki magas rangra emelkedik és a közügyekkel foglalatoskodik, veleszületett határozatlanságán kívül még henczegővé és butává is lesz. Ezen elhamarkodott ítéleteket nem kell feltétlenül elfogadnunk. Hogy helyes véleményt alkothassunk magunknak, be kell várnunk Tolsztoj Leót, a ki az előde által az alsó és középosztályból vett típusokat alig fogja megváltoztatni, de ki fogja fürkészni az államférfi, az udvaronc és a főrangú hölgy lelkének legbenső redőit és ki fogja egészíteni az épületet, melynek alapköveit Turgenyev lerakta, de a tetőzetét elhanyagolta.

Regényírónktól nem szabad szövevényes meséket, rendkívüli kalandokat követelnünk, melyek a régi francia regényben nélkülözhetlenek voltak. Ő nem

kődfátyolképeket mutogat, hanem az életet mutatja; maguk a tények kevésbé érdeklik őt, csak az emberi lelken keresztül és az erkölcsi egyéniségre gyakorolt ellenhatásukban látja azokat. Csak azon lehetőleg egyszerű jellemek és érzelmek tanulmányozásában telik öröme, a melyeket a mindennapi valóságból vett; de — és ez az ő titka, — ezt a valódiságot oly személyes meghatottsággal szemléli és látja, hogy az arczképei soha se prózaiak, noha feltétlenül igazak. Az *Uj föld*-ben azt mondja Nyezsdanovról: „Ez az ember a valószerűség romantikusa“. Ezt a jelszót Turgenyevre is lehet alkalmazni.

Valóban nem ismerek senkit, a ki vele vetekedhetné az izlés, a gyöngédség és ama titokszerű báj tekintetében, a mely műveinek valamennyi lapján egyenlően szétárad és a mely a hajnali harmatra emlékeztet. Elmondhatta volna magáról azt, a mit Eliot G. egyik regényalakja mondott *Bede Ádám*-ban: „A szók úgy fakadtak belőlem, mint a könyvek fakadnak, mikor a szívünk tele van és nem bírjuk őket visszatartani“. Senki sem érzelmesebb és senki sem irtózik jobban az érzelgősségtől; senki se tudott jobban jelezni egyetlen szóval egy helyzetet, a szív egy-egy válságát. Ez az önmérséklet páratlan tüneménynyé teszi őt a mindig terjengős orosz irodalomban; teljes joga volt kigúnyolni a hazája íróit, a kiknek, „mikor azt kell mondaniok, hogy a tyúk sajátsága az, hogy tojásokat tojik, hús lapra van szükségük e nagy igazság kifejtésére, a mi utóvégre még se sikerül nekik“. Szergievics Iván legcsekélyebb művein is meglátszik, mennyire igyekezett rövid lenni és mily nagy gondja volt, hogy a munkája művészi legyen abban az értelemben, a melyben a classikus mesterek a művészetet felfogták.

Ily tulajdonságok, melyeket az irály varázsa, a mindig szabatos és néha pompás nyelvezet fokozott, kiváló helyet biztosítanak Turgenyevnek az egykoru irodalomban. Gyakran hallottam Tainetől, hogy az ő véleménye szerint, Turgenyev egyike a legtökéletesebb művészeknek, a kikkel a világ bírt a görög művészek kora óta. Az angol kritika, a mely hidegen vizsgál és nem gyanúsítható túlzással, a legelső helyet neki ítéli oda;¹ szeretném aláírni ezt az ítéletet, mikor a bűvésztíró műveit olvasom; de azonnal magamhoz térek és tétovázni kezdek, mihelyt Tolsztojra gondolok, erre a csodálatos íróra, a ki leköti a bámulatomat és nem enged ítéletet mondanom. Az efféle elsőégi kérdésekben az utolsó szót a jövőnek kell átengedni.

Az *Uj föld* után a hanyatlás nyugalma következett. A tehetség csorbítottatlan, az értelem erőteljes és tudni-vágyó maradt, de bizonyos tekintetben ingadozóvá lett, egy szem elől tévesztett utat látszott keresni, mint mások az élet kezdetén keresik az igazi utat. Elég oka is volt a csüggedésre. Az orosz író a köztünk való hosszas tartózkodásból nagy hasznot húzott, de némi hátrányokat is szenvedett. Kezdetben a mi nagy mestereink tanulmányozása, Mérimée barátsága és tanácsai nagy segítségére voltak, talán ezen irodalmi érintkezéseknek köszönhetette az értelmi fegyelmet, a világosságot, a szabatosságot, szóval mindazon tulajdonságokat, a melyekkel a hazája prosaíróinál oly ritkán találkozunk. Később Flaubertért lelkesült, a *Herodias* és az *Alamizsnás szent Julián* kitűnő fordításai az összes művei kiadásába felvételtek.

¹ Europe has been unanimous in according to Turguenev the first rank in contemporary literature. (*Athenaeum*. szeptember 8. 1883.)

Végül, a naturalizmus apái után, a barátság a másodfokú utódokhoz fűzte őt; jámborságában azt képzelte, hogy az ő iskolájukhoz tartozik, hallgatta a tanait és nyugtalan erőfeszítéseket tett, hogy e tanokat összeegyeztesse a saját régi eszményeivel.

Másfelől mindinkább elszakítva érezte magát a szülőföldétől, az eszméi valódi forrásától. Utolsó regényeinek irányzata őszinte rekriminációkra és önérdemtől sugalt rágalmakra adott alkalmat. Mikor hosszú időközökben visszatért Pétervárra vagy Moszkvába, a fiatalság ovatiókkal fogadta, de más körök hidegen viselkedtek; közönségének egy része kisiklott a kezei közül és új bálványok után futott. A szelleménél és nyelvénél fogva párizsivá lett író, még akkor is, mikor tiszteletteljesen üdvözölték, mint valami őselődöt, kétségkívül egynél többször mondta magában: „Úgy bánnak velem, mint egy elvénült augurral”. — Ah! mily gyorsan megvénül az ember az irodalomban! Mikor utólszor jelent meg Oroszországban a Puskin-ünnepélyek alkalmából, a tanulók kifogták a lovait a kocsijából; de emlékszem, hogy Szergievics Iván egy ízben, mikor egy magas állású egyénnél tett látogatásából tért vissza, tréfás hangon, a mely azonban nem volt keserűség nélkül, így szólt: „Nikolejovics Ivánnak nevezett”. Ez a tévedés nagyon megbocsáthatónak látszanék nálunk, a hol az ember szerencsére nem tartozik tudni minden ismerőse atyjának a nevét, de az orosz szokások mellett és szemben egy hírneves nemzeti kitünőséggel, a tévedés sértő volt és tisztán mutatta, mennyire elfeledte a közönség némely osztálya Turgenyevet.

Ugyanezen időtájban szerencsém volt egy estét tölteni Turgenyev és Szkobelejev társaságában. A fiatal

tábornok a szokott hévvel és ékesszólásával beszélt, közölte velünk reményeit, széleskörű gondolatait; az öreg író szótlanul hallgatta, szelid és fátyolozott pillantása az elbeszélőn csüngött, látni lehetett, hogy a modell áll a művész előtt, a ki ezt a sajátyszerű arcot tanulmányozza, hogy majdan bevésse valamely könyvének lapjaira; a halál az ajtó előtt leskelődött, nem engedte meg sem a hősnek, hogy befejezze regényét, sem a költőnek, hogy azt megírja.

Beszélgettünk e visszaemlékezésekről az 1883. év egyik tavaszi napján. Ekkor volt utólszor szerencsém látni Szergievics Ivánt, e szókat mondta: „Utána megyek“ és nagyon jól lehetett érezni, hogy igazat mondott, ha az ember látta ezt a testet, a melyet a hosszú szenvedések elcsigáztak, a pamlagon feküdni, kimerülten. Az összes élet a hatalmas fejbe vonult vissza, a melynek fehér haját büszkén rázta, mint a megsebzett oroszán. Szemei megakadtak Rousseau Théodore egy festményén; ezt a festőművészt legjobban szerette valamennyi közt, mert Rousseau épp úgy megértette a föld lelkét és erejét, mint ő. A kép egy erősen megtépett tölgyet ábrázolt, melynek utolsó, megbarnult leveleit szerteszét hordja a deczemberi szél. E festmény és a nemes aggastyán közt, a kit vigasztalt, egy neme létezett a testvéri köteléknek, eszmecsere a természet közös ítéletében való megnyugvásról.

Mikor már ritka és borzasztó betegségében, gerincz-agy-rákban szenvedett, még három új novellát tett közzé: *A diadalmas szerelem éneke* fényes ábránd, Boccaccio modorában, végtelen művészettel van kidolgozva, mint valamely firenzei ékszer. *Milics Klára* történetét kétségkívül egy dráma sugalmazta, mely annak

idején egész Párist izgalomban tartotta; a szerző egy fiatal színésznő öngyilkosságát beszéli el és igyekszik velünk megértetni, miért dühöng az öngyilkosság járványa oly ijesztő mérvben az orosz ifjúság közt. Egy harmadik novellában, melynek címe „*Kétségbeesés*“, az író igyekezett néhány lapon összefoglalni azt a nemzeti szomorúságot, a melyet egész írói pályáján tanulmányozott és leírt. Feltárta előttünk leplezetlenül az öntudatlan fatalismust, mely bizonyos szláv akaratok felett uralkodik és ezen erkölcsi csavargóknak bizonyos családi hasonlatosságot kölcsönöz a régi *fatum* áldozataival Aischylosnál és Sophoklesnél.

Gyászos iróniája volt a sorsnak, hogy a regényíró legutolsó műve e címet viseli: *Kétségbeesés*. Kimondta az utolsó szót az orosz lélekről, a melyet negyven év óta kutatott, — aztán elhallgatott. De a művész túlélte az embert; az utolsó válságok alatt opiumtól és morfiumtól kábultan elmondta barátainak a saját-szerű álmokat, a melyeket látott és sajnálkozott, hogy nem írhatta le. „Különös könyv volna“, mondá. Néhányat mégis leírt közülök utolsó műveinek egyikében, melynek ezt a nevet adta: *Költemények prózában*. E szavakba foglalt rövid symphoniák majd egy eszméhez, majd egy névhez fűződnek, mely az aggastyán emlékezetében lebegett, majd ismét fájdalmas vagy káprázatos víziókhoz, a melyek a lelket ostromolják, mikor vergődik, hogy elmenekülhessen.

Néhány nappal, mielőtt a szemeit örökre behúnyta volna, tollat fogott és megírta megható végrendeletét, egy levelet barátjához, Tolsztoj Leóhoz; ezzel az istenhozáddal a haldokló Turgenyev a vetélytársára, barátjára bízta az orosz irodalom gondozását és becsületét. A levél utolsó sorai ezek:

„Kedves Nikolajevics Leo, régóta nem írtam önnek; halálos ágyamon voltam és vagyok. Nem gyógyulhatok meg, erre gondolni sem lehet. Egyenesen azért írok önnek, hogy megmondjam, mennyire boldognak érzem magamat, hogy az ön kortársa vagyok és kifejezzem legutolsó, sürgős kérésemet. Barátom, térjen vissza az irodalmi munkákhoz. Ezt az adományt ön onnét nyerte, a honnét minden származik. Ah! mily boldog volnék, ha azt gondolhatnám, hogy ön teljesíteni fogja a kérésemet! . . . Barátom, nagy írója a mi orosz földünknek, teljesítse ezt a kérést! Válaszoljon, ha e sorok eljutnak önhöz; még egyszer és utóljára szívemre ölelem önt és az önét mind. . . Nem folytathatom . . . fáradt vagyok!“ — Az egyetlen író, a ki érdemes volt felvenni a tollat, a mely kihullott e bátor kezekből teljesítette a kérést. Szergievics Iván, mint egy halálosan megsebesült katona, másik vezérnek adta át a hatalmát a lelkek felett; semmire tartóztatta őt vissza, elment, hogy másutt álmodjék nyugodtabb, boldogabb álmokat.

Földi álmai kinosak és szomorúak voltak. Bírjuk valamennyit, egybegyűjtve néhány kötetben, melyek egy hosszú hatalmas élet rövid vázlatai. Egy irodalmi munkásság összege egy egész élet, és valamint minden emberi életben van néhány nap, a melyet kitörlni szeretnénk, úgy minden író műveiben vannak lapok, a melyeket meg kellett volna semmisíteni. Turgenyev néhányat átbocsátott, de a hagyatéka egészben véve jó és egészséges. Mondjuk ki, mikor ezen embertől búcsút veszünk, — (mert az ellentétes tanok daczára egyedül ez a fontos és ez a tisztesség minden tollforgató emberre nézve), hogy csaknem mindegyik művében nemes ihlet emeli fel és melegíti

a szívet. Csekélység és egyszersmind nagy dolog ez az ihlet, mely ezer meg ezer lelket fog táplálni örökké. Szergievics Iván eltűnt, mint azok a parasztok Orel vidékén, a kik elmennek elvetni a magot az őszi szántásba; a gabonatermő síkság határtalan, a fekete barázda elnyúlik a végtelenségbe, az ember tovább megy rajta, mindig kisebbnek látszik, végre eltűnik a ködben és a fáradságtól kimerülten leül; ha már nagyon elaggott és valami baj éri ezen a télen, el fogják temetni és elfeledik. Sebaj! Tűnjél el, szegény földmivelő munkás, a ki a meztelen földön az ürességben fárasztottad karjaidat. Az elvetett mag él, a jövő nyáron a nap melegétől a gabona kikel, megéri, aranyhullámok fognak végig hömpölyögni a síkságon és szét fogják osztani a sokaságok közt a jó kenyeret, az erő és a bátorság kenyerét.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 2741 / 1957 N. SZ.

TARTALOM.

	Oldal
Előbeszéd	1

AZ OROSZ REGÉNY.

ELSŐ FEJEZET.

Eredete. — A középkor. — A classikus korszak . . .	53
--	----

MÁSODIK FEJEZET.

A romanticizmus. — Puskin és a költészet	86
--	----

HARMADIK FEJEZET.

A realizztikus és nemzeti evolució. — Gogoly	122
--	-----

NEGYEDIK FEJEZET.

A „negyvenes évek.“ — Turgenyev	185
---	-----
